Tobias Heinzelmann

Osmanlı Karikatüründe Balkan Sorunu 1908-1914

Kitap YAYINEVİ

KİTAP YAYINEVİ – 57
TARİH VE COĞRAFYA DİZİSİ – 23

OSMANLI KARİKATÜRÜNDE BALKAN SORUNU
1908-1914/TOBIAS HEINZELMANN

ÖZGÜN ADI
DIE BALKANKRIESE IN DER OSMANISCHEN KARIKATUR:
DIE SATIREZEITSCHRIFTEN KARAGÖZ, KALEM UND CEM 1908-1914
TÜRKISCHE WELTEN; BD.5, BEIRUTER TEXTE UND STUDIEN: BD.75

© 2004, KİTAP YAYINEVİ LTD.
ORIENT-INSTITUT DER DMG'YE TEŞEKKÜR EDERİZ

Çeviren
Türkis Noyan

Düzelti
Nihal Boztekin

KİTAP TASARIMI
YETKİN BAŞARIR, BFK

TASARIM DANIŞMANLIĞI
BEK

GRAFİK UYGULAMA VE BASKI
MAS MATBAACILIK A.Ş.
DEREBOYU CAD. ZAGRA İŞ MRK.
B BLOK NO:1 34398 MASLAK-İSTANBUL
T: (0212) 285 11 96
E: INFO@MASMAT.COM.TR

1. BASIM
HAZİRAN 2004, İSTANBUL

ISBN 975 8704-67-2

YAYIN YÖNETMENİ
ÇAĞATAY ANADOL

KİTAP YAYINEVİ LTD.
CİHANGİR CADDESİ, ÖZOĞUL SOKAĞI 20/1-B
BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
T: (0212) 292 62 86 F: (0212) 292 62 87
E: kitap@kitapyayinevi.com
W: www.kitapyayinevi.com

Osmanlı Karikatüründe Balkan Sorunu

1908-1914

Tobias Heinzelmann

Çeviren
Türkis Noyan

Kitap Yayınevi

Ebeveynim
Georg ve Roswitha'ya

İçindekiler

Kısaltmalar 6
Türkçe Baskıya Önsöz 7
Önsöz 9
I- Tarih Araştırmalarında Kaynak Olarak Mizah Basını 13
II- Balkan Savaşına Genel Bir Bakış 1908-1914 19
III- Osmanlı Devletinde Mizah Basını 43
IV- Karagöz ve Kalem'de 1908-1909 Bosna Krizi 73
V- Karagöz, Kalem, Cem Dergilerinde Balkan Krizi 1909-1912 129
VI- Karagöz ve Cem Dergilerinde 1912-1913 Balkan Savaşları 157
VII- Son Değerlendirme 222
Notlar 226
Kaynakça 255
Dizin 260

Kısaltmalar

DBİA	Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi
EI 2	Encyclopaedia of Islam, Yeni Basım
İA	İslam Ansiklopedisi
İTC	İttihat ve Terakki Cemiyeti
Kânun I	Kânunuevvel
Kânun II	Kânunusani
RMM	Revue du Monde Musulman
TCTA	Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi
Teşrin I	Teşrinievvel
Teşrin II	Teşrinisani

Türkçe Baskıya Önsöz

Kitabımın Türkçe'ye çevrilmesi için teklif aldığımda, bu çeviri ile Türk okurlara ulaşabileceğim ve kendilerine böyle bir hizmet sunma olanağına sahip olacağımdan dolayı büyük bir sevinç duydum. Kitapla ilgili ilk tasarılarım sırasında böyle bir olanağın ortaya çıkabileceğini tabii ki hiç düşünmemiştim. Bu nedenle de, ümit bile etmediğim bu olay, sevincimi daha da artırdı. Her şeyden önce, bana bu olanağı sağladığı ve elinizde çevirisini tuttuğunuz kitabı yayın programına aldığı için Çağatay Anadol'a candan teşekkürlerimi sunarım.

Beğeninize sunulan bu kitap, İstanbul'daki DMG Orient Enstitüsü'nün (Orientinstitut der DMG), 1999 yılında "Beiruter Texte und Studien" (Beyrut Yazı ve Araştırmaları) serisi çerçevesinde 75 sıra numarası ile yayınlanan aslının tüm ve kısaltılmamış çevirisidir. Kitaptaki Osmanlıca metinler aynen nakledilmiş olup, modern Türkçe'ye çevrilmemiştir. Ancak bu metinlere köşeli tırnak içinde bazı açıklamalar ekleyerek okuyucuya kolaylık sağlanmasına da gayret edilmiştir.

Tobias Heinzelmann

Önsöz

Freiburg'da, 1992 yılında, "Orientalisches Seminar" adlı Doğu Bilimleri Okulu'nun kitaplığında, tesadüfen Kalem adlı Osmanlı mizah dergisinin yıllığı elime geçince, bu dergideki karikatürlerin zengin anlatımı beni adeta büyüledi. Sahaflarda ya da kütüphanelerde bunun gibi mizah dergilerini gözden geçirme fırsatını bulanların, benzer duygulara kapıldığından hiç kuşkum yok; zira karikatürler daha ilk bakışta o dönemin sosyal ve politik yaşamının görüntüsünü gözümüzde canlandırır. Dergideki mizah yazılarını okumaya başladığımızda, bu görüntü birçok ayrıntı kazanarak daha da zenginleşir. Ama bir süre sonra aklımıza bazı sorunlar ve sorular gelir. Çünkü ne de olsa biz, bundan 80-90 yıl önce yaşamış olan okurların yakından izleyebildikleri o dönemin güncel politik olayları arasındaki bağlantıları bilemeyiz ve bu nedenle dergideki karikatürlerin neleri ima ettiğini tam olarak anlayamayız. Anlamak istersek de uzun araştırmalar yapmamız gerekir. Oysa bir açıklama gerektiren karikatürlerin cazibelerinden çok şey kaybettikleri herkesçe bilinir. Ama geçmişteki bir dönemin mizah basını hakkında eksiksiz bir tablo elde etmek istiyorsak, anlaşılması güç olan karikatürleri ve metinleri derinlemesine araştırmadan bir yana bırakmak da doğru olmaz. Bunun bilincinde olarak, incelediğim karikatürleri, açıklamaları ve yorumlarıyla birlikte sunuyorum. Umarım, bu kitabı okuyanlar gene de bu karikatürlerin ve metinlerin tadına varabilirler.

Yaptığım çalışmada, Jön Türklerin (Genç Türkler) başlattığı devrim hareketi ile Birinci Dünya Savaşı'nın çıkışı arasında yaşanan çeşitli sorunların üç ayrı mizah dergisi tarafından nasıl yansıtıldığını gözler önüne sermeye çalışacağım. Böylece o dönemde geçerli olan değer yargıları hakkında bir fikir edinmek ve bu bağlamda yazarların, karikatüristlerin, kısmen de okurların kendilerini hangi grupla özdeşleştirdiklerine dair bir kanıya varmak mümkün olacaktır. Sık sık öne sürülen bir sava göre, Osmanlıların Balkan Savaşlarında yenilgiye uğramaları, Türk toplumunda pek çok kişinin, Osmanlılık ideolojisine –yani devletin yönetimi altındaki çeşitli etnik grupların eşit haklara sahip olarak bir arada yaşamaları ilkesine– sırt çevirerek, azınlıkların boyun eğmek zorunda oldukları ulusal bir

Türk devletine dönüşmeyi amaçlamasına zemin hazırlamıştır.[1] Bu nedenle, araştırma konusu olarak Balkan krizini seçmeyi yeğledim.

1908-1914 arasında Osmanlı devletinde yayınlanan çeşitli mizah dergileri arasında benim incelediğim *Karagöz*, *Kalem* ve *Cem*, o dönemin zihniyetini sadece kısmen temsil ederler. *Karagöz* ve *Kalem*, yayınlandıkları süre göz önüne alındığında, diğer mizah dergilerinden çok daha başarılıdırlar. Bunun başlıca sebebi, kuşkusuz, nitelikli içerikleridir. Ben araştırmamda Balkan krizinin devam ettiği sürenin uzunca bir bölümünü gözler önüne sermeyi amaçladığımdan, inceleyeceğim mizah dergilerinin seçiminde, yayınlandıkları süre benim için önemli bir ölçüt oluşturmaktaydı. *Cem* bu bakımdan ortalamanın üzerine çıkmamakla beraber, *Kalem*'in bir devamı sayılabileceğinden, onu da araştırmama dahil ettim.[2]

Sunduğum araştırmanın sadece üç dergi ve bunların içerdikleri konulardan yalnızca biriyle sınırlanmış olması, mizah basınının bütün kapsamıyla değerlendirilmesine olanak tanımamaktadır. Bu olgu bütünüyle ele alındığında o kadar geniş bir yelpaze oluşturur ki, tümünü bir tek başlık altında toplamak mümkün değildir. Buna rağmen şu aşamada bir genel bakışa yer vermektense, ayrıntıların analizini yeğlemek daha doğrudur; çünkü böylece, belirlediğimiz sınırlar içinde kalmak koşuluyla bütün önemli bakış açılarını dikkate almak mümkün olur. Oysa günümüzdeki araştırmaların düzeyi nedeniyle, genel bakış ister istemez yüzeysel kalacaktır.

Bu çalışmada geçen Osmanlıca-Türkçe ifadelerin ve isimlerin aktarılmasında *Redhouse Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük* kullanılmıştır. Gazete ve dergilerin isimlerini daima italik harflerle belirttim, yalnızca edebi eserler hakkında bilgi veren yayınlardan yaptığım alıntıları, eğer kaynak eserde bu isimler italik harflerle yazılmamışsa, olduğu gibi aktardım. Gazete ve dergi isimlerini gene italik harflerle yazdım. Böylece Karagöz adlı temsili kişinin *Karagöz* dergisinden ayırt edilmesi mümkün olmaktadır. *Termini technici*, yani teknik terimleri de italik harflerle yazdım. Bazı yanlış anlamaları önlemek amacıyla şuna da işaret edeyim: Mizah dergilerinin yazarları, konuşmalar arasındaki uzun fasılaları belirtmek için ya da başka nedenlerle, üç veya daha çok nokta koymuşlardır. Bu noktalama tarzındaki özellikleri, çevirilerime de aynen aktardım. Kö-

şeli parantez içindeki üç nokta ise benim tarafımdan yapılmış bir kısaltmayı belirtmektedir.

Türkiye'de 1936 yılında gerçekleştirilen soyadı edinme döneminde henüz hayatta olan kişilerin soyadlarını köşeli parantezler içinde ilave ettim; örneğin Sedat Nuri [İleri] gibi. Yuvarlak parantezler içindeki sayılar doğum ve ölüm tarihini belirtir. Hükümdarlardan söz edildiğinde ise, yuvarlak parantezlerin içindeki tarihler, hükümdarın yönetimde bulunduğu seneleri göstermektedir. Yer isimlerinin Osmanlıca'daki ve günümüzdeki şeklini de belirttim.

Orijinal kaynaklardan yaptığım alıntılarda derginin adını, sayısını, tarihini ve varsa yazının veya karikatürün başlığını, başlığı olmayan karikatürlerde ise altyazıyı bildirdim. Derginin ilk sayfasında hem Gregoryen takvime, hem de mali takvime göre tarih konmuşsa, Gregoryen takvimi esas alan tarihi bildirmekle yetindim. Diğer durumlarda mali takvimi esas alan tarihi bildirdim. Hicri tarihi, eğer metnin içeriği açısından önem taşıyorsa belirttim. Yanlış anlamalara meydan vermemek için ay adlarını kısaltmadan verdim (Gregoryen takvimde günümüzde geçerli olan ay adı, mali takvimde Osmanlıca ay adı, hicri takvimde İslami ay adı). Metnin devamında verilen bütün tarihleri Gregoryen takvime göre hesaplayarak bildirdim.

Sunduğum araştırmayı büyük bir ilgi ve dikkatle izleyerek beni değerli fikirleriyle teşvik eden Prof. Dr. Ingeborg Baldauf'a (Berlin) teşekkür borçluyum. Ayrıca, öğrenim dönemimin başından beri beni destekleyen ve faydalı yönlendirmeleriyle bu çalışmama katkıda bulunan Sayın Prof. Dr. Michael Ursinus'a (Heidelberg), Sayın Volker Adam'a, (Freiburg), Sayın Bayan Beate Andelshauser'e (Icking), Sayın Prof. Dr. Werner Ende'ye (Freiburg), Sayın Prof. Dr. Erika Glassen'e (Freiburg), Sayın Bay Michael Isele'ye (Freiburg), Sayın Bayan Berrin Keleş'e M. A. (Freiburg), Sayın Dr. Eberhard Krüger'e (Münih), Sayın Bay Thomas Kühn'e (New York), Sayın Bayan Yasemin Pamuk'a (Heidelberg), Sayın Bayan Alexandra Schaefer'e M. A. (Köln), Sayın Dr. Johann Strauss'a (Strasbourg) teşekkürlerimi sunarım. "Deutsche Morgenlaendische Gesellschaft" kuruluşuna bağlı "Orient-Institut"un İstanbul şubesi çalışanlarının yardımları da benim için çok büyük bir destek olmuştur. Özellikle Sayın Prof. Dr. Angelika Neuwirth'e (Beyrut) ve Sayın Bay Dr.

Günter Seufert'e (İstanbul), kitabımı "Beiruter Texte und Studien-Türkische Welten" (Beyrut Metinleri ve Araştırmaları-Türk Dünyaları) dizisine kabul etmelerinden ötürü ve Sayın Dr. Astrid Menz'e (İstanbul), yaptığım çalışmanın manuskriptini çok sayıda çizimleriyle birlikte basıma hazırlamakla üstlendiği zahmet için teşekkürlerimi sunarım.

Tobias Heinzelmann
Heidelberg, Ağustos 1999

Birinci Bölüm

TARİH ARAŞTIRMALARINDA KAYNAK OLARAK MİZAH BASINI

Mizah Basını Nedir?

İncelediğim süreli yayınlar için bundan böyle "mizah dergisi" terimini kullanacağım. Dergileri yayınlayanların adlandırmalarından farklı olan bu terimi seçmemin nedenini açıklayabilmem için, önce onu oluşturan iki ayrı sözcüğü, yani "mizah" ve "dergi" kavramlarını tanıtmam gerekmektedir. Bu amaçla, açıklanması daha kolay olan ikinci sözcüğü öne alıyorum.

Dergilerin baş sayfalarında, mizah gazetesi (*Karagöz* ve *Kalem*), mizah mecmuası (*Cem*) veya eğlence gazetesi (*Karagöz*),[3] Fransızca olarak da *journal humoristique et satirique* (*Kalem*) ya da *revue politique, humoristique et satirique illustrée* (*Cem*) yazısı görülmektedir. Burada Osmanlıca gazete ve mecmua kelimeleri arasında anlam bakımından bir fark gözetilmediği dikkati çekiyor. *Kalem* ve *Cem* hemen hemen aynı biçimde düzenlenmiş olmalarına rağmen, birinden gazete, diğerinden ise mecmua diye söz edilmektedir.[4] Fransızca *journal* ve *revue* kavramlarında da aynı durum göze çarpıyor. Bundan, 1908-1914 yıllarının İstanbul'unda henüz gazete ve mecmua arasındaki anlam farkının günümüzdeki kadar belirgin olmadığı anlaşılıyor.

Bugün geçerli olan tanımlamaya göre, dergi (mecmua), "belli bir çerçevenin dışına çıkmadan, bir amaca yönelik olarak ve bir konuyu özgün bir biçimde (resim, eğlence) sunarak yayınlanan süreli ve düzenli basılı yapıt"[5] olarak nitelendirilmektedir. Bu açıklamaya göre dergi, "en yakın zamanda cereyan eden hadiseleri olabildiğince kısa ve düzenli aralıklarla geniş halk kütlelerine iletmekle görevli" olan gazeteden farklıdır.[6] Görülüyor ki, gerek *Cem*, gerekse *Kalem* ve *Karagöz* birer gazete değil dergi sayılırlar. Her üçünde de gerçek haberlere verilen yer çok kısıtlıdır. Buna mukabil güncel olayların yorumlanış biçimi, "özgün sunuş" kriterine uygundur. Dergilerin en büyük bölümü kısa öykülerden, diyaloglardan, fıkralardan,

yorumlardan ve kurgulanmış kısa haberlerden oluşmaktadır. Bunun dışında, sayfa yüzeyinin % 40'ı karikatürlerden ibarettir. Konuların sunuluş biçimindeki özgünlüğün en isabetli tanımı ise mizah olacaktır. Şimdi gelelim "mizah dergisi" terimindeki birinci sözcüğün açıklanmasına.

Mizah, edebi bir tür olmayıp "iletişimsel işlevi olan bir yazı biçimi", "özgün bir metin oluşturma stratejisi" ya da "dünyayı kendine özgü algılayış ve yorumlayış biçimi"dir.[7] Bu ifade ve dünyayı yorumlama biçimi ilke olarak yalnızca edebi türlerle sınırlı kalmaz; kendini resim, heykel ve müzikte de gösterir.[8] Sonuç olarak diyebiliriz ki karikatür, mizahın resimle ifade ediliş biçimidir.

Mizahi yazı yazma ve resim çizme biçimi için uygun bir tanımlama bulmak hiç de kolay değildir. Ben açıklamalarımda 1988'de Schwind ve 1991'de Test tarafından verilen örnekleri benimsedim. Bunlara göre mizahta üç işlev bir arada etkin olmaktadır.[9]

1. Yazar veya çizer, içindeki güçlü saldırganlık duygusunu dışavurur. Bu duygunun nedeni o kişinin belli bir konudaki tatminsizliğinden, erişmek istediği bir amaçtan zorla alıkonulmasından, hayal kırıklığı içinde bulunmasından veya umduğunu bulamamaktan ötürü şaşkınlık ve öfkeye kapılması olabilir. Bu duygusallık yapay olarak da oluşturulabilir. Sonuncu şık, bu öğenin mizah için ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.[10]

2. Yazar ve çizer kendini bir konuya adamıştır; bununla ilgili değerleri ve normları okuyucuya iletmek amacındadır. Kullandığı yöntem, bazı durumlara karşı saldırgan tavırlar sergileyerek, bunların normlara aykırı olduklarını ortaya koymak, teşhir ettiği olaylarla normların zedelendiğini gözler önüne sermek, gülünç duruma düşürdüğü kişilerin, geçerli olan değerlere ters düştüklerini açıklamaktır. Bu bağlamda, toplum tarafından kabul görmüş değerler sistemine uyulması ve bu değerlerin korunması için savaşan geleneksel mizah ile belli normları kısmen veya tamamen değiştirmeyi amaçlayan ilerici mizah arasında bir ayrım yapmak gerekmektedir. Ama mizah yoluyla tamamen yeni bir değerler sistemini iletmek hemen hemen imkânsızdır; çünkü eğer okur, mizahi metnin veya çizimin içeriğini oluşturan düşünce yapısına yabancı ise, onu yanlış anlayabilir.[11]

3. Mizah yazarı veya çizeri bir sürü biçim değiştirme işlemiyle normlara aykırı olan ile normlara uygun olan arasındaki temel karşıtlığı belirgin kılmak amacındadır. Edebiyat alanında bu amaca hizmet edebilecek çeşitli

üslup araçları vardır: mecaz, abartma, paradoks ya da kaydırma gibi. Buna uygun olarak karikatürde de abartma, yabancılaştırma ve alegoriler kullanılabilir.[12] Mizah yazılarındaki güldürü unsurunun önemi hakkında bazı fikir ayrılıkları vardır. Schwind bunu istemli bir metin biçimlendirme yöntemi olarak nitelendirmekte ve diğer biçim değiştirme işlemlerine eşdeğer olduğunu ileri sürmektedir. Test ise, komik unsuru mizahın vazgeçilmez bir kriteri olarak kabul etmektedir.[13] Benim görüşüme göre, Schwind'in mizah kavramına getirmiş olduğu daha geniş kapsamlı açıklama, mizah basını bağlamında yerindedir; çünkü incelediğim dergilerdeki metin ve karikatürlerin bazılarında komik unsur geri planda kalmakta veya hiç bulunmamaktadır.

Osmanlıca-Türkçe mizah kavramı için bugüne kadar benzer bir tanımlama örneğine rastlamadım. Steuerwald'da ya da *Redhouse Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük* gibi iki dil için düzenlenmiş olan sözlüklerde mizah kelimesi "humor"[14] diye çevrilmiştir. Ancak bu çeviriler *mizah* kelimesinin içerdiği çeşitli anlam farklılıklarını tam olarak yansıtmıyor. Tanınmış Türkçe sözlüklerde ve ansiklopedilerde mizah, eğlendirme, güldürme ve bir kişiyi incitmeden, aşağılamadan ona takılmak amacını güden bir çeşit şaka veya alay diye tanımlanıyor.[15] Burada çekirdeği oluşturan kriter, mizahın yaralayıcı olmamasıdır, çünkü sözcüğün kökeni "şaka yapmak" anlamına gelen Arapça *mazaha*'dır.[16] Bu da mizah kavramıyla, genelde yabancı dillere *satire* diye tercüme edilen hiciv kavramı arasındaki farkı ortaya koyar; nitekim hiciv, bir kimseyi gülünç durumda gösterirken aynı zamanda da aşağılamak anlamına gelir.[17]

Gerçekte mizah ile hiciv arasındaki sınır çok kesin değildir.[18] Nitekim, incelemeye aldığım dergilerdeki pek çok metin ve karikatür yukarıdaki tanımlamaya göre aslında hiciv kategorisine girer. Benim görüşüme göre bir dergiye mizah gazetesi adının verilmesi, mizah kelimesinin daha olumlu bir anlam içermesinden ileri gelmektedir. *Karagöz*'ün, Tanzimat devrinde geçerli olan bir kavramla, ilk bir buçuk yıl boyunca eğlence gazetesi[19] diye adlandırılması da aynı nedene dayanmaktadır. Her iki halde de dergilerin kendilerini tanımlayış biçimleri, herhangi bir sakıncaya meydan vermemek amacından kaynaklanır.

Günümüz bakış açısına göre bu basın türüne verilebilecek en uygun isim mizah dergisidir. Söz konusu dergilerde yukarıda açıklamış olduğum mizah olgusunun kendine özgü her üç işlevine de rastlanmaktadır.

Günümüzde Fransa'da ve İngiltere'de edebi eserler hakkında çıkan yazılarda da –yani ilintili kaynaklarda– *journal satirique* ve *satirical gazette* gibi terimler kullanılmaktadır.[20]

Mizah Basınının Tarih Bilimi İçin Taşıdığı Önem

Tarih bilimi son yıllarda Osmanlı mizah basınını giderek artan bir ilgiyle incelemeye aldı. Bu konuda yayınlanan araştırma bildirilerini iki büyük grupta toplamak mümkündür. Birinci grup, en geniş anlamıyla, mevcut malzemenin saptanmasıyla ilgili çalışmalardan oluşur. Çeviker'in, dergiler ve çalışanları hakkında hazırlamış olduğu üç ciltlik geniş kapsamlı katalog bu gruptandır.[21] Bazı karikatüristlerin biyografileri ve birtakım dergilerin tarihçesi hakkında yazılmış bir dizi makale, bu kataloğu tamamlar.[22] Diğer grupta ise bazı karikatürlerin yorumuyla ilgili yazılar bulunmaktadır. Georgion ve Şeni öncelikle Tanzimat devrindeki mizah basınını incelemişlerdir.[23] Brummett ise İkinci Meşrutiyet devrinin mizah dergileriyle ilgilenmiştir.[24] Bunların dışında da uzun süreden beri birçok kez mizahi yazılar ve çizimler içeren antolojiler, mizah yazarları ile karikatüristlerin biyografilerini tanıtan gazete makalelerinden oluşan derlemeler yayınlanmıştır.[25] Bu yapıtlar bilimsel bir açıklama içermemekle beraber, zor ulaşılabilen malzemeler sunmaları açısından faydalıdırlar.

Mizahi basının öncelikle yazarların ve çizerlerin düşünce dünyasına bir göz atabilme olanağını sağladığı açıktır. Bu kişiler, Osmanlı'nın başkenti İstanbul'un kültürel ve sosyal yaşamında önemli bir rol oynayan üst düzey aydınlar ve sanatçılardır. Çalışmamın üçüncü bölümünde, incelediğim üç dergide, yani *Karagöz, Kalem* ve *Cem*'de eserleri yayınlanan kişiler ile bu dergileri çıkaranların hitap ettikleri çevreler ve etkinlik alanlarının kapsamı hakkında bilgi vererek, sosyal ve sanatsal önemlerini belirtmeye çalışacağım.

"Sosyal ve sanatsal önem" kavramının çok belirgin bir anlam taşımadığını kabul ediyorum; çünkü bu dergilerin kimler tarafından okunduğu hakkında somut bilgiler elde etmek çok zordur. Kendi çağdaşları tarafından nasıl algılandıklarına dair ifadeler de sınırlıdır. Tarihçiler bu durumu çok iyi bilirler; basılı eserlerin dağıtımı hakkında bilgi veren kaynaklar çok zor bulunur, özellikle Osmanlı İmparatorluğu söz konusu ise ve somut sayılar elde etmek gerekiyorsa. Fakat yukarıda belirttiğim bu sınırlı olanak-

lara rağmen, sözünü ettiğim üç mizah dergisinin incelenmeye değer oldukları kanısındayım. Bu araştırmanın sonuçları, her ne kadar çok az sayıda üst düzey sanatçı ve aydın hakkında bilgi veriyorsa da, 20. yüzyıl Osmanlı toplumunun anlaşılmasını sağlayacak tabloya yeni birkaç taş ilave edeceğini sanıyorum.

Önce incelediğim üç mizah dergisinin dağıtımı ve okuyucuları hakkındaki en önemli bilgileri kısaca özetleyeyim. Ne yazık ki sadece *Kalem*'in kaç nüsha basıldığına dair somut bir sayı saptayabildim. 1908 Kasım'ında, yazı işleri yönetimi tarafından, ilan verecek olan müşterilere derginin 13.000 adet basılacağı bildirilmiştir.[26] *Karagöz*'ün çok okunduğu göz önünde bulundurulursa, onun da en az aynı sayıda basılmış olacağı tahmin edilebilir. Bu sayılar –*Sabah* ve *İkdam* gibi çok tutulan günlük gazetelerin aynı dönemde sadece 40.000-60.000 adet basıldığı dikkate alınırsa– o dönemin Osmanlı toplumundaki koşullara göre oldukça yüksektir.[27]

Dergilerde, toplumun tepkilerini gösteren –okuyucu mektupları gibi– yazılara çok ender rastlanır.[28] Bu nedenle okuyucu profili hakkında böyle bir kaynaktan faydalanarak bilgi edinmek mümkün değildir. Sadece *Kalem*'in düzenlemiş olduğu iki anket, okuyucuların izlenimleri hakkında kesin olmayan bir bilgi vermektedir.[29] Her iki ankette de okurlardan en çok hangi karikatürü beğendiklerini bildirmeleri istenmiştir. Bu anketlerde Balkan Savaşı ile ilgili bir karikatür seçildiğinden, ilerde konunun ayrıntıları üzerinde duracağım.[30]

Bir dergi çıkaranlar için, derginin alıcı bulması her şeyden daha önemlidir. Yayıncı, ancak dergi içerik bakımından okuyucunun ilgisini çekiyor ve verdiği mesaj anlaşılabiliyorsa, satışın iyi gideceğinden ve para getireceğinden emin olabilir. Zira derginin alıcı bulamaması, bir süre sonra kapanmasına neden olur. *Karagöz* ve *Kalem*'in 1908'den 1914'e kadar yayınlanan en uzun ömürlü mizah dergileri olmaları, okurları için çekiciliklerini koruduklarının kanıtıdır.[31]

Çizim ve metinlerin yorumu hakkında da birkaç söz söylemenin yararlı olacağına inanıyorum. Mizah basınında –belki de diğer tarih kaynaklarından daha büyük ölçüde– yanlış yorumlama tehlikesi vardır. Brummett'nin[32] kısa süre önce yayınlanan bir makalesi bunu göstermektedir. Yazar, 1908 Temmuz'undan sonra Jön Türklerin devrim hareketini ve meşrutiyet idaresini bütün Osmanlı gazetelerinin ve dergilerinin kayıtsız şart-

sız tasvip etmediklerini belirmekte haklıdır. Fakat meclis idaresinin bir karmaşa yaratacağı, batılılaşmakla, geleneksel Osmanlı ve İslami değerlerin kaybolacağı korkusunun özellikle mizah basınında yansıtıldığını göstermeye çalışması bence bir yanlış yorumlamadan kaynaklanmaktadır.[33] Brummett, *Kalem*'in tüm mizah basınını temsil edemeyeceğini belirtmiş olsa da, tezini hemen hemen tamamen bu dergideki karikatürlerle kanıtlamaya çalışmaktadır. Oysa bana öyle geliyor ki, *Kalem* (*Karagöz* ve *Cem* de) Jön Türklerin devrim hareketini ve meşrutiyet anayasasını sarsılmaz olumlu değerler olarak benimsemişlerdi ve bu idealleri maksatlı ya da maksatsız tehlikeye düşürecek herkese saldırıyorlardı. Bu savımı kitabın dördüncü bölümünde kanıtlayacağım. Bana göre, Brummett'nin yanlış yorumunun sebepleri şunlardır:

1. İncelediği karikatürlerin –birkaçı dışında– kimler tarafından çizildiğini saptamamıştır.[34]
2. Dergilerdeki metinleri dikkate almadığından, karikatürlerin anlaşılması için gerekli olan ipuçlarını gözden kaçırmıştır.
3. Güncel politik olaylara yeterince önem vermediğinden, o dönemde yaşayan okurların kolayca anlayabileceği bazı imaları değerlendirememiştir.

Daha çok İstanbul'daki günlük yaşamı konu edinmiş karikatürleri inceleyen Brummett'nin çalışmasında ağırlık noktasını özellikle kadının ve kadın modasının nasıl görüntülendiği konusu oluşturmaktadır. Benim araştırmam bu konuya ancak kısaca değindiğinden, Brummett'nin ileri sürdüğü savları bütün ayrıntılarıyla denetleyemedim. Sadece dördüncü bölümde konum için önem taşıyan bir karikatürle ilgili olarak Brummett'nin tezi üzerinde duracağım.[35] Şimdilik 1908-1914 arasındaki dönemin politik durumunun genel görünümü ile, dergilerin yazarları ve çizerleri hakkında bilgi vereceğim. Karikatüristler ve yazarlar hakkındaki bölüm, diğerine oranla daha geniş bir yer kaplamaktadır; çünkü bu konuyla ilintili yayınlarda yeterince açık ve kesin bilgiler bulunmadığı zaman, kaynak oluşturan malzemeye sık sık başvurmam gerekmektedir.

İkinci Bölüm

BALKAN SAVAŞINA GENEL BİR BAKIŞ 1908-1914

1774-1908 Yılları Arasında "Şark Meselesi"

Altı yıldır süregelen ve Osmanlı devletine büyük askeri yenilgilere mal olan Osmanlı-Rus Savaşı 1774 yılında yapılan Küçük Kaynarca[36] Antlaşması ile sona ermiştir. Bu antlaşmaya göre Osmanlı devleti Kırım'ın bağımsızlığını tanımayı, Karadeniz'in kuzeyindeki bazı bölgeleri Rusya'ya terk etmeyi ve Rus ticaret filosuna boğazlardan geçme hakkını tanımayı kabul etmek zorunda kalmıştı. Ayrıca Rusya'nın, Osmanlı devleti sınırları içerisinde yaşayan Ortodoks-Hıristiyan toplumunun koruyuculuğunu üstlenmesi de onaylanmıştı. 1740'ta Fransa, Katolik mezhebinden olan Hıristiyanlar için aynı korumacılığı üstlenmişti. Hıristiyanların hamisi olmak, her iki devlete de sürekli olarak Osmanlı devletinin iç işlerine karışma olanağını sağlamıştır.[37]

Bundan kısa süre sonra, 1781'de Rus Çariçesi II. Katerina (1762-1796) ve Habsburg hanedanından olan İmparator II. Joseph (1765-1790), birbiriyle sürdürdükleri mektuplaşma yoluyla, "Grek Projesi" adı altında Osmanlı devletini Rusya, Habsburg monarşisi, Fransa ve Venedik arasında paylaştırma planları kurmaya başladılar.[38] Bundan sonraki yıllarda Osmanlı devletinin kaderi, yani nasıl paylaştırılacağı, Avrupa devletleri arasında sürekli tartışmalara yol açan bir konu olmuştur. Bu çatışmalara "Şark meselesi" adı verildi. Gerçek şudur ki, Osmanlı devletinin daha 19. yüzyılda tamamen parçalanmasını önleyen en büyük engel, Avrupa devletleri arasındaki rekabettir.

Balkanlar'daki askeri yenilgiler Osmanlı devleti bünyesinde farklı bir düşünce sisteminin doğmasına yol açtı. Pek çok kişi, Avrupa'yı örnek alarak yapılacak olan reform hareketleriyle devletin çöküşünün engellenebileceğini umuyordu. 1793 yılında III. Selim (1789-1807) Nizam-ı Cedid adı verilen yeni bir ordu düzeni kurmuştu. Fakat kendilerine sağlanmış olan ayrıcalıkları yitirmekten korkan eski ordu mensupları, 1807 yılında bu

Harita: 1908 Ağustos'unda Balkan ülkeleri

ilk atılımı durdular; padişah tahttan indirildi ve kısa süre sonra da öldürüldü. Çok geçmeden II. Mahmut (1808- 1839) ordudaki bu reformu devam ettirmeyi başardı. II. Mahmut bunun dışında daha geniş kapsamlı reformlar da tasarlamaktaydı (Tanzimat-ı Hayriye). Onun oğlu olan I. Abdülmecit (1839-1861) nihayet 1839 yılında çıkardığı Gülhane Hatt-ı Şerifi ile, Osmanlı uyruğundan tüm halkların yaşamını ve mallarını güvence altına aldı, aynı zamanda da Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında ilke olarak eşitlik gözetilmesini sağladı. O zamana kadar Osmanlı devleti sınırları için-

de yaşayan gayrimüslimlerin konumu millet sistemine göre düzenlenmekteydi. Bu sistem Musevi ve Hıristiyan cemaatlerine ileri derecede özerk bir yönetim ve hukuk düzeni sağlamaktaydı; buna karşılık da koruma altında oldukları gerekçesiyle yüksek vergi ödemek gibi bazı zorunluluklar yüklemekteydi.[39] Gülhane bildirisi, millet sisteminin yerine, en son şekli laiklik olan bir yönetim tarzına geçilmesi için atılan ilk adım olmuştur. 19. yüzyıldaki reformlar bu süreci devam ettirmekle beraber, gene de İslamı devletin resmi dini olarak tanımaktan vazgeçmemişlerdir. Uygulama alanında ise millet sisteminin başlıca ilkeleri 1908 yılına kadar ve kısmen de daha sonra devam etmiştir.

19. yüzyılın başından itibaren Balkan ülkelerindeki Hıristiyan halklarda Osmanlı egemenliğinden kurtulmak ve Osmanlı işgalinden önce var olan büyük devletlerden birini yeniden kurmak fikri yayılmaya başladı. Yöresel huzursuzluklar giderek Yunanlıların ve Sırpların ulusal bağımsızlık hareketlerine dönüştü.[40] Kısmen Avrupa devletlerinin de desteklediği bir çarpışmadan sonra, 1829'da Yunanistan krallığı ilk bağımsız devlet olarak kuruldu.

Rusya daha 1812'de, Osmanlı devletini Sırp halkına özerk bir sivil yönetim kurma hakkı vermeye zorlamıştı. Osmanlı devleti ve Rusya arasında çıkan diğer bir savaştan sonra, 1829'da bu özerk yönetimin yetkileri daha da genişletildi. O yıldan sonra Sırbistan sadece kendi topraklarında birkaç Osmanlı askeri üssü bulundurmak ve haraç ödemek yükümlülüğünü üstlendi. Osmanlı devleti 1867'de askerlerini Sırbistan'dan çekti ve böylece de bu devletin bağımsızlığı fiilen gerçekleşmiş oldu.

Gerek Yunanistan, gerekse Sırbistan sınırları içine Sırpların ve Yunanlıların yaşadığı bölgelerin çok küçük bir kısmı girmekteydi. Bu koşullar altında Yunanistan'da, Sırbistan'da ve 19. yüzyılın son çeyreğinde Bulgaristan'da ülke sınırları dışında yaşayan soydaşlarını kurtarma, başka bir anlatımla, onların yaşadıkları bölgeleri kendi ülkelerine katma amacını güden dernekler oluşmaya başladı. Bu olgu da, Avrupa'daki topraklarını bu yolla kaybetmek istemeyen Osmanlı devleti ile yeni çatışmalara yol açtı. Fakat gerek Yunanlıların, gerekse Sırpların yaşadığı yörelerin bölüştürülmesi gündeme geldiğinde, yeni oluşan ulus devletleri arasındaki gerginlikler de tırmanmaya başladı. Bu durum özellikle Makedonya için geçerliydi; nitekim 19. yüzyılın sonlarına doğru burası sürekli huzursuzluklara sahne olmaya başladı.[41]

Balkanlar'daki Slav kökenli Hıristiyanlar, sadece yönetimlerini Osmanlı devletine bağımlı olmaktan kurtarmakla yetinmeyip dini bağımsızlıklarını da elde etmeye çalıştılar. Balkan ülkeleri Osmanlılar tarafından fethedildikten sonra, bütün Ortodoks kiliseler Konstantinopolis'teki Yunan patriğinin yönetimine teslim edilmişti. Son olarak Babıâli 1766'da Kosova bölgesinde İpek'te[42] bulunan Sırp-Ortodoks patrikliğinin ve vaktiyle Bizans'a bağlı olan Ohri'deki[43] dini cemaatin Yunan-Ortodoks kilisesi bünyesine dahil edilmesine karar vermişti.[44] 19. yüzyılın ortasından itibaren Bulgarlar bağımsız bir Bulgar-Ortodoks milleti oluşturma çabasına giriştiler ve 1970'te bu çabalarında başarıya ulaştılar. Osmanlı yönetimi bir Bulgar eksarhlığı* oluşturulmasını kararlaştırdı. Buraya dahil edilecek olan dini topluluklar, birkaç istisna dışında, Balkan dağlarının kuzeyinde, yani Vidin[45] ve Tırnova[46] dolaylarında yaşıyorlardı. Diğer yörelerin ahalisi üçte iki çoğunlukla Bulgar-Ortodoks kilisesine bağlanmaya karar verme olanağına sahipti. Bu yolla 1872 yılında Ohri ve Üsküp şehirlerinde yaşayan ve vaktiyle Bizans'a bağlı bulunan dini topluluklar da eksarhlığa bağlandılar. Aynı yıl Yunan-Ortodoks kilisesinin bir konsilinde Bulgar-Ortodoks kilisesi mutezil [cemaatten ayrılmış] ilan edildi.[47] Dini toplulukların hangi kiliseye bağlı olacaklarına oylama yoluyla karar verebilmeleri şeklindeki düzenleme, Makedonya'da çıkan bir dizi çatışmaya neden oldu.

Bu arada Büyük Britanya ve Rusya'nın Osmanlı devleti konusunda kendi aralarında düştükleri çıkar çatışması giderek daha belirgin hale gelmeye başladı. Rusya, etki alanını Balkan ülkeleri ve Doğu Anadolu yöresinde genişletmeye çalışıyordu ve bu amaçla Hıristiyan halkların bağımsızlığa kavuşma çabalarını desteklemekteydi. Bu yolla Osmanlı devletinin parçalanmasına zemin hazırlıyordu. Çar yönetiminin başlıca amacı, serbestçe Akdeniz'e ulaşabilme olanağını sürekli olarak güvence altına almaktı. Bu nedenle de Rus yönetimi, İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının, Rusya devletine bağlı bir Yunan ya da Slav devletinin elinde bulunmasını istiyordu. Buna mukabil Büyük Britanya, Osmanlı devletinin o günkü durumunun korunmasından yanaydı, çünkü giderek gelişen İngiliz sanayisi için bu pazara gereksinimi vardı. 1838 yılında Balta Limanı[48] Anlaşması'nda Britanya'ya verilmiş olan ticari imtiyaz-

* Yunanca *eksarkhos* sözcüğünden gelen *eksarh* Ortodoks kilisesi hiyerarşisinde patrikten aşağıda, metropolitten yukarıda bir rütbeyi belirtir –ed.n.

lar yenilendi ve Osmanlı gümrük tarifeleri çok düşük bir düzeyde sabitlendi. Daha sonra bu imtiyazlar başka Avrupa devletlerine de tanındı.[49]

Rusya 1853'te, Osmanlı yönetimi altında bulunan Tuna kıyısındaki Eflak ve Boğdan'ı işgal edince, yeniden bir Osmanlı-Rus savaşı çıktı ve bunun sonucunda da ilk kez bir tarafta Rusya, öbür tarafta Büyük Britanya ile Fransa olmak üzere bir cepheleşme meydana geldi. Osmanlılar ilk çarpışmalarda yenilince, Büyük Britanya ve Fransa da Babıâli'den yana savaşa müdahale ederek 1854'te Kırım'a asker çıkardılar. Her iki tarafta büyük kayıplara yol açan Kırım Savaşı, 30 Mart 1856'da imzalanan Paris Barış Antlaşması'yla sona erdirildi. Bu antlaşma toprak dağılımında herhangi bir değişiklik öngörmüyordu. Tuna beylikleri Osmanlı yönetiminde kaldı. Tek yenilik, Osmanlı devletinin Avrupa devletler sistemine dahil edilmesi ve devletin toprak bütünlüğünün güvence altına alınması oldu.

Barış görüşmelerinin başlamasından birkaç gün önce, 18 Şubat 1856'da I. Abdülmecit ikinci bir Hatt-ı Hümayun yayınladı ve o güne kadar sadece ilke halinde var olan, Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki hak eşitliğini birçok noktada daha somut hale getirdi.[50]

Osmanlı devleti, Kırım Savaşı sırasında İngiltere ve Fransa'dan çok ağır koşullarla krediler alarak borçlanmış ve bunun sonucunda her iki devlete olan mali bağımlılığı artmıştı. Yirmi yıl içinde borçlar ödenemeyecek boyutlara ulaştı. Osmanlı devleti ithal edilen mallara konan gümrükleri artırarak bütçesini güçlendirme girişiminde bulunduysa da, Avrupa devletleri ticari imtiyazlarından vazgeçmek istemediklerinden, buna kesin bir tavırla karşı çıktılar. Bu nedenle Babıâli 1874'te genel bir vergi artırımına karar verdi. Bu karar özellikle Hıristiyan tebaayı çok sarstı, çünkü artırılan vergiler arasında askerlikten muaf tutulanlardan alınan vergi de bulunuyordu.[51]

Bir süre sonra, 1875'te Hersek'te ayaklanmalar başladı ve bu da yeniden Osmanlı-Rus çatışmalarına vesile oldu. Avusturya-Macaristan ve Rusya devletlerinin Andrássy Notası[52] adı verilen bir bildiriyle, Hıristiyan tebaanın durumunu düzeltme ve bazı reformlar getirme talebinde bulunmalarına karşın, Osmanlı yönetimi isyanı silah gücüyle bastırdı. 1876 Nisan'ında Plovdiv sancağındaki Bulgarlar arasında huzursuzluk baş gösterince, bu da başıbozuk adı verilen ve gayri resmi Osmanlı kuvvetleri tarafından kanlı bir biçimde bastırıldı.[53]

Sırp Prensi Milan Obrenovic (1868-1889) ve Karadağ Prensi Nikola (1860-1918) Bosna-Hersek'te çıkan isyanlar nedeniyle Osmanlı yönetiminden Bosna'nın Sırp prensliğine, Hersek'in de Karadağ prensliğine dahil edilmesini istediler. Ret cevabı üzerine 2 Temmuz 1876'da savaş ilan ettiler. Fakat her iki devlet de askeri bakımdan Osmanlı devletine karşı koyacak güçte değildi ve bu yüzden özellikle Sırbistan çok ağır kayıplara uğradı. Rusya, Sırbistan'ın tamamen mahvolmasını önlemek için ekim sonunda bu çatışmaya müdahale etti ve Osmanlı yönetimine bir ültimatom göndererek savaşa son verilmesini istedi. Bunun üzerine Sırplarla Osmanlılar arasında bir mütareke imzalandı ve 1876'nın sonunda İstanbul'da bir uluslararası temsilciler konferansı düzenlenmesine karar verildi. Toplantıda hem savaşan taraflar arasında barış anlaşmasının koşulları görüşülecek, hem de Osmanlı devletinin Avrupa'daki eyaletlerinde yapacağı reformlar yeniden gözden geçirilecekti.[54]

Sırbistan ve Osmanlı devleti arasında 1 Mart 1877'de bir barış anlaşması imzalandıysa da, Balkan eyaletlerinde yapılacak reformlarla ilgili olarak Avrupa devletleri ve Babıâli fikir birliğine varamadılar. Rusya bu nedenle 24 Nisan 1877'de Osmanlı devletine savaş ilan etti ve bir yandan Balkanlar'da, diğer yandan Doğu Anadolu'da saldırıya geçti. Osmanlılar çarpışmalarda büyük kayıplara uğradılar. Şubat 1878'de Ruslar Balkanlar üzerinden ilerleyerek, İstanbul'un takriben 10 km batısında bulunan, Marmara Denizi kıyısındaki küçük Ayastefanos (Yeşilköy) kasabasına kadar geldiler.[55] Büyük Britanya, Rus ordularının bu ilerleyişini büyük bir endişeyle izliyordu. İstanbul'un Ruslar tarafından işgali halinde, bunun savaş nedeni (*casus belli*) sayılacağını bildirdi ve Akdeniz filosunu Marmara Denizi'ne yolladı.

Rusya ile Osmanlı devleti 3 Mart 1878'de Ayastefanos'ta bir barış anlaşması imzaladılar. Ancak bu anlaşmanın koşulları gerek Büyük Britanya'nın gerekse Avusturya-Macaristan devletinin çıkarlarını büyük ölçüde sarsmaktaydı. Bu nedenle her iki devlet de bu anlaşmanın yeniden gözden geçirilmesi üzerinde ısrar ettiler.[56] Sonunda Avrupa güçleri, Balkanlar'daki durumun bir düzene sokulması görevinin Berlin'de toplanacak olan uluslararası bir kongreye verilmesini kararlaştırdılar. 1878 yılının Haziran ve Temmuz aylarında bu kongrede tartışılarak düzenlenen anlaşma, bundan sonraki 30 yıl boyunca Balkanlar'da sürdürülen politikanın temelini teşkil etmiştir. Bu nedenle varılan en önemli kararlara işaret etmekte yarar var-

dır:[57] Söz konusu anlaşma sonucunda Sırbistan ve Karadağ bağımsızlıklarını kazandılar. Her iki devlet ve Yunanistan, Osmanlı devletinden aldıkları geniş toprakları ülkelerine kattılar. Tuna boyundaki Eflak ve Boğdan prenslikleri birleşerek, Babıâli'den bağımsız olan Romanya devletini kurdular. Bosna-Hersek ve Novipazar sancağı Avusturya-Macaristan yönetimi altına girdi, ancak resmen Osmanlı devletinin bir parçası olarak kaldı. Sofya ve Tuna vilayetleri birleştirilerek Babıâli'ye haraç ödeme yükümlülüğünde olan otonom bir Bulgaristan prensliği oluşturuldu. Balkan dağlarının güneyinde kendi sivil yönetimine sahip bir Doğu Rumeli vilayeti meydana geldi. Girit, Makedonya, Arnavutluk ve Trakya doğrudan doğruya Osmanlı yönetimine tabi olma durumlarını sürdürdüler. Osmanlı devleti Besarabya'yı ve Doğu Anadolu'daki Kars, Ardahan (Çıldır), Batum sancaklarını Rusya'ya terk etmek zorunda bırakıldı. Büyük Britanya, Osmanlı devletinden Kıbrıs'ı işgal etmek ve orada bir askeri üs kurmak iznini elde etti; buna karşılık olarak da Osmanlıların Asya'daki eyaletlerini Rusya'nın olası saldırılarına karşı korumayı vaat etti.[58]

Berlin Antlaşması'nda saptanan ve imzalanan statüko, 1908 yılındaki Jön Türk devrimine kadar sadece iki defa ufak değişikliklere uğratıldı. 1885'te bazı milliyetçi gruplar Bulgaristan prensliği ile Doğu Rumeli vilayetini birleştirmek girişiminde bulundular. Bulgar Prensi Alexander von Battenberg (1879-1886) 20 Eylül 1885'te Doğu Rumeli valisi unvanını alarak bu birleşmeyi fiilen gerçekleştirdi. Ancak ülkenin her iki yöresinin resmi statüsü değişikliğe uğratılmadı. Sırp Kralı Milan, iki bölgenin birleşmesi karşılığında, kendisine Bulgaristan'ın batısından toprak verilmesini istedi ve aynı yıl bu nedenle savaş açtı;[59] fakat savaşta yenilince topraklarını genişletme planlarından vazgeçmek zorunda kaldı. Yunanistan 1897'de Girit'i ele geçirmek için adaya asker çıkardı. Bunun üzerine Osmanlı devleti Yunanistan'a savaş ilan etti. Yunanistan'ın yenilgiye uğraması üzerine savaştan önceki sınırlar korundu. Ancak Berlin Antlaşması'ndaki koşullardan farklı olarak Girit Adası da vali unvanını alan bir Yunan prensi tarafından yönetilen otonom bir vilayet haline getirildi.

Balkanlar'daki çatışmaların yanı sıra Osmanlı devletinin iç siyasetinde de bir kriz yaşanıyordu. 30 Mayıs 1876'da hükümetin reform yanlısı üyeleri, hazırladıkları anayasa önerisini kabul ettiremedikleri Abdülaziz'i (1861-1876) bir hükümet darbesiyle tahttan indirdiler. Yerine geçirilen V.

Murad hasta olduğundan üç ay yönetimde kaldı; ardından yerine kardeşi II. Abdülhamid (1876-1909) geçti. Abdülhamid, anayasanın getirilmesini desteklemeye söz verdi ve böylece 23 Aralık 1876'da, İstanbul'daki temsilciler konferansının ilk gününde yeni anayasa resmen ilan edildi. Bu tarihin seçilmiş olmasındaki maksat, Avrupa devletlerine Osmanlı yönetiminin reform hareketlerine eğilimli olduğunu göstermekti.

Bundan birkaç ay sonra, 19 Mart 1877'de anayasa ile kuruluşu kesinleşmiş olan Heyet-i Mebusan'ın ilk oturumu gerçekleşti. Fakat meşrutiyet yönetiminin birinci safhası uzun sürmedi. Abdülhamid, İstanbul'un Rus ordularınca işgal edilme tehlikesiyle karşı karşıya olmasını bahane ederek, 13 Şubat 1878'de, Osmanlı-Rus Savaşı'nın bitmesinden kısa süre önce meclisi dağıttı ve anayasayı yürürlükten çıkardı.

Bunu izleyen otuz yıl boyunca Abdülhamid müstebit bir hükümdar olarak ülkeyi yönetti. Her ne kadar kendisinden önce gelenlerin reform politikasını sürdürdüyse ve eğitim sisteminin düzeltilmesi gibi çabalarda bulunduysa da, muhaliflerinin anayasayı yeniden kabul ettirme girişimlerinin önünü tıkadı. Bu amaçla basın ve haberleşme sistemini sıkı bir denetim altına aldı ve geniş bir istihbarat ağı kurdu. Abdülhamid'in yönetimde bulunduğu bu dönem, siyasi muhalifleri tarafından devr-i istibdat diye adlandırılır.[60]

Abdülhamid yönetimine karşı ilk ciddi hareketler 1889 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye öğrencilerinin gizli bir teşkilat olarak kurdukları İttihad-ı Osmani Cemiyeti'nin girişimleriyle başladı. Bu derneğin adı, üyelerinin temel amacı hakkında fikir vermektedir: Osmanlı devletinin parçalanmasını önlemek. Dernek üyelerinin görüşüne göre, Abdülhamid'in istibdat yönetimine son vermek ve 1876 anayasasını yeniden yürürlüğe geçirmek amaçlarının gerçekleşmesi için tek yoldu. İttihad-ı Osmani Cemiyeti, yönetim karşıtı grupların oluşmasına ve yurt sathına yayılmalarına yol açtı. Bu harekete "Jön Türkler" (Genç Türkler) hareketi adı verildi.[61] Özellikle Avrupa'da sürgünde bulunan "Jön Türkler" büyük etkinlikler göstermekteydiler. Burada bazı kısıtlamalar dışında, zihniyetlerini açıkça sergileyebiliyor, örneğin gazete çıkarabiliyorlardı.[62]

Sürgünde yaşayan Jön Türkler, çeşitli gruplaşmaların etkinliklerini düzenlemek amacıyla 1902 yılında Paris'te bir kongre tertiplediler. Bu buluşma sırasında ortaya çıkan fikir ayrılıkları dört yıl sonra iki ayrı partinin

oluşmasına yol açtı. İttihat ve Terakki Cemiyeti (bundan böyle İTC diye anılacaktır), 1889'da İstanbul'da kurulmuş olan İttihad-ı Osmani Cemiyeti'nin bir devamı olup Osmanlı devletini parçalanmaktan kurtarmak için merkezi yönetimi güçlendirmekten yanaydı. Bundan farklı olarak 1906'da kurulan Adem-i Merkeziyet ve Teşebbüs-i Şahsi Cemiyeti ise, isminden de anlaşılacağı üzere, yönetimin merkezden uzaklaştırılmasından yanaydı. Bu cemiyetin üyelerine göre, çeşitli halkların Osmanlı devletinin bütünlüğü içinde tutulabilmesi, ancak onlara olabildiğince geniş özgürlükler tanınmasıyla mümkündü. Her iki cemiyetin fikir birliği ettikleri nokta, Abdülhamid'in istibdat yönetimine son vermekti. İleriki yıllarda özellikle İTC, Makedonya'daki ordu mensupları arasında pek çok taraftar kazandı.

1908 Jön Türk Devrimi

Makedonya'daki Jön Türk örgütüne bağlı subaylar 1908 Temmuz'unda açıkça bir başkaldırı denemesinde bulunarak Abdülhamid'den anayasayı yeniden devreye sokmasını ve Meclis-i Mebusan seçimlerini gerçekleştirmesini istediler. İsyancılar yerel halk tarafından da destek görünce, İstanbul'daki yönetim bir süre sonra duruma hâkim olamayacağını anladı.

Jön Türk subaylarını 1908'in yaz mevsiminde harekete geçmeye zorlayan çeşitli etmenlerin bulunduğu kuşkusuzdur. Bunların başında, Abdülhamid jurnalcilerinin bu gizli örgütü keşfettiklerine dair bazı belirtilerin fark edilmesi ve subayların da yakalanmadan önce harekete geçmekte yarar görmeleri gelmektedir.[63] Ayrıca 1907'de tarımda çok verimsiz bir yılın yaşanması, ülkede büyük bir buhrana yol açmıştı. Bu sebeple halk genel bir hoşnutsuzluk içindeydi. Subaylar da kendi amaçlarını gerçekleştirmek için bu durumdan yararlanmayı tasarladılar. Makedonya'daki isyanı bastırmak için Anadolu'dan gönderilmesi planlanan ordu ise, devletin mali durumunun bozukluğundan ötürü ödenemeyen maaşlarını almadan hiçbir harekette bulunmamakta diretiyordu.[64] Jön Türk subaylarının iddialarına göre, Büyük Britanya Kralı VII. Edward (1901-1910) ile Çar II. Nikola'nın (1894-1917) 1908 Haziran'ı başında Estonya'nın Reval kentinde buluşmaları, isyanı patlatan kıvılcım olmuştur.[65] Bu buluşma, Jön Türklerde her iki hükümdarın Makedonya sorununa birlikte müdahale etme kararına varmış oldukları ve bunun Balkanlar'daki Osmanlı egemenliğini daha da zayıf düşüreceği endişesini uyandırmıştı.[66]

Nihayet Abdülhamid 23 Temmuz'da isyancıların baskısına karşı koyamayıp bir ferman yayınladı ve 1876 anayasasını yeniden yürürlüğe koydu; kısa zamanda seçim yapılacağına dair de söz verdi. Abdülhamid bir gün önceden eski kabineyi dağıtmış ve daha önce de altı kez bu makamda bulunmuş olan Sait Paşa'yı yeniden sadrazamlığa getirmişti. Anayasanın yeniden yürürlüğe girmesi bütün ülkede büyük sevinç gösterileriyle kutlandı. Birkaç gün içinde sosyal yaşamda önemli değişiklikler görülmeye başladı. 27 Temmuz'da siyasi tutuklular için genel af ilan edildi. Basında süratle büyük bir gelişme yaşandı. Osmanlı devletinde yayınlanan gazete ve dergilerin sayısı Jön Türk devriminden sonra 350'ye yükseldi.[67] Bunun dışında da eski yönetimin temsilcilerinden hesap sorma ve onları makamlarından azletme girişimi başlatıldı. Abdülhamid kendisinden istenenleri vakit geçirmeden yerine getirdiği için, suçlanmaktan kurtulabildi, bunun yerine otuz yıl süren istibdat idaresinin sorumluluğu hükümetin memurlarına yüklendi.

Jön Türk örgütüne bağlı subaylar 5 Ağustos 1908'de padişahın bir fermanı ile ilgili olarak çıkan çatışma sonunda Sadrazam Sait Paşa'yı istifaya zorladılar.[68] Kendisinden sonra gelen Kâmil Paşa, Jön Türkler devriminden önce de sadrazamlık makamında bulunmuş, fakat İngiliz taraftarı siyaseti nedeniyle 1891'de Abdülhamid'in gözünden düşmüştü.

1908 yılının Kasım ve Aralık aylarında Meclis-i Mebusan seçimleri yapıldı. İTC partisi bütün seçim bölgelerinde aday gösterebilme olanağına sahip tek parti olduğundan, oy çoğunluğu ile seçimi kazandı. Seçimlere katılan yegâne muhalefet partisi, 1908 Eylül'ünde Adem-i Merkeziyet ve Teşebbüs-i Şahsi Cemiyeti üyelerinin kurmuş olduğu Osmanlı Ahrar Fırkası idi (Osmanlı Liberal Partisi). Bu parti sadece bir tek koltuk elde edebildi.[69]

Bulgaristan'ın Bağımsızlığını İlan Etmesi ve Bosna'nın İlhakı

5 Ekim 1908 tarihinde Bulgaristan hükümdarı Ferdinand von Sachsen-Coburg-Gotha-Kohary (1887-1918), Bulgaristan'ın ve Doğu Rumeli'nin Osmanlı devletinden bağımsız bir devlet olduğunu ilan ederek "çar" unvanını aldı. Bu girişimin sebebi, İstanbul'daki yeni yönetimin bu özerk prenslik üzerindeki egemenlik haklarını tekrar artırmaya çalışacağı endişesiydi.[70]

1908 Nisan'ından beri Avusturya-Macaristan ile Rusya arasında, Balkan politikası konusunda bir anlaşmaya varabilmek için müzakereler sürdürülmekteydi. Rus Dışişleri Bakanı İzvolski'nin 2 Temmuz'da yaptığı bir açık-

lamaya göre çarlık, Rus savaş gemilerini Boğazlar'dan geçirme hakkına sahip olmak için sarf ettiği çabaların engellenmemesi koşuluyla, Avusturya-Macaristan devletinin Bosna-Hersek'i ilhak etmesini kabule hazırdı.[71] Bunun üzerine önceden resmi bir anlaşma yapılmaksızın, eylül sonunda Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanı Aehrenthal, Rus meslektaşına Bosna-Hersek'in 7 Ekim 1908 tarihinde ilhak edileceğini bildirdi.[72] Nitekim Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden bir gün sonra, yani 6 Ekim'de, Avusturya-Macaristan devleti Bosna-Hersek'in ilhakını gerçekleştirdi.

Bosna-Hersek'in ilhakı ve Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi, Osmanlı yönetimi için bir prestij kaybı ve dolayısıyla şiddetli bir darbe oldu. Avusturya-Macaristan devletine karşı askeri girişimlerde bulunmak, peşinen olanaksız sayılmaktaydı.[73] Ama sadrazam Kâmil Paşa hiç değilse Bulgaristan'dan ve Avusturya-Macaristan devletinden tazminat alabileceğini umuyordu.

Bosna-Hersek'in ilhakı İstanbul'da ve Osmanlı devletinin bazı önemli şehirlerinde büyük bir infiale neden oldu. 8 Ekim 1908'de İstanbul'da Harbiye Nezareti'nin önünde toplanan kalabalık, gösteriler yaparak Avusturya-Macaristan mallarını boykot edeceğini açıkladı. Ertesi gün göstericilerin oluşturdukları gruplar, İstanbul'un her yerinde Avusturyalıların dükkânlarından alışveriş yapılmasını engellediler. Kısa süre sonra İstanbul liman işçileri de boykota katıldı ve Avusturya gemilerinin mallarını boşaltmayı reddettiler.[74]

Quataert'in belirttiğine göre, bu boykotun oluşmasında çeşitli faktörler rol oynamıştır. Bunların arasında basının propaganda faaliyeti önemli bir yer tutar. O dönemi bizzat yaşayanlar, *Servet-i Fünun*'un 7 Ekim tarihli sayısında çıkan bir makalenin boykot fikrini yaydığını tahmin etmektedirler.[75] Ancak basının bu meseledeki etkisi hakkında henüz ayrıntılı bir inceleme yapılmamıştır.

Avusturya-Macaristan yönetimi, boykota bir son verilmesi için Osmanlı hükümetini ikna etmeye çalıştı ve 17 Kasım'da boykota son verilmediği takdirde, diplomatik ilişkileri kesmekle tehdit etti. Sadrazam Kâmil Paşa bu konuda girişimde bulunacağına söz verdi ve Avusturya denizcilik işletmesine (Lloyd), gemilerindeki yükleri kendi işçilerine boşaltmalarını önerdi. Bunun üzerine liman işçileri gümrük binalarını işgal ettiler. Kâmil Paşa'nın başında bulunduğu Osmanlı hükümeti boykotu

kaldırmayı başaramadığı gibi, tam tersine, durumu daha da tırmandırıyordu. Nitekim 3 Kasım'da bir boykotaj sendikası kuruldu. Sendikanın görevi, boykot etkinliklerini düzenlemek, tüccarların boykota riayet edip etmediklerini gözlemlemek ve üretim yeri kesin belli olmayan malları denetlemekti. 19 Kasım 1908 tarihinden itibaren bu sendikaya katılan tüccarlara birer sertifika verildi.

1909 yılının Ocak ayı başlarında Osmanlı devleti ile Avusturya-Macaristan hükümeti arasında Bosna sorunu ile ilgili bir anlaşmaya doğru adımlar atıldı. Osmanlı devleti, Bosna-Hersek'in ilhakını kabul etti ve bunun karşılığında Avusturya-Macaristan devletinden 2,5 milyon Osmanlı Lirası tutarında bir tazminat aldı.[76] Avusturya aynı zamanda boykotun da sona erdirilmesini şart koşmuştu. Fakat sendika, Avusturya-Macaristan malları üzerindeki boykotu ancak 27 Şubat 1909 tarihinde, Meclis-i Mebusan'ın bu anlaşmayı onaylamasından sonra kaldırdı.

Nisan 1909'da Osmanlı hükümeti Bulgaristan'ın bağımsızlığını da kabul etti. Bulgaristan bunun karşılığında, gelecekte haraç vergilerinin kalkması, Doğu Rumeli demiryolu hattının Bulgaristan'a devredilmesi ve Osmanlı devletinin borçlarında (Düyun-ı Umumiye) Bulgaristan'a ait hissenin bir defada ödenmesi koşulunu kabullenerek 3,6 milyon Osmanlı Lirasını teslim etti. Osmanlı devleti ile Bulgaristan arasında varılan bu anlaşmada Rusya'nın oldukça büyük bir payı vardır. Rusya hem Bulgaristan hükümetinin Osmanlıların isteklerini yerine getirebilmesini sağlamak için onlara borç vermiş, hem de 1877-1878 savaşından sonra Osmanlıların ödemek zorunda bırakıldıkları tazminattan vazgeçmekle, Osmanlı hükümetine bir ödünde bulunmuştur.[77]

Bosna krizi Avrupa devletlerini bir savaşın eşiğine kadar getirmişti. Bosna-Hersek üzerinde hak iddia eden Sırbistan, Avusturya'ya ilhakının iptalini ya da bunu telafi etmek için başka bölgelerin kendisine verilmesini isteyerek savaş hazırlıklarına başladı. Avusturya-Macaristan ise Sırbistan'a ödün vermekten yana olmadığından, savaşa hazır olduğu tehditlerinde bulunuyordu. Avrupa sisteminin ilkelerine göre, Sırbistan ve Avusturya-Macaristan arasında çıkacak silahlı bir çatışma bütün Avrupa'yı içine çeken bir savaşa dönüşebilirdi. Böyle bir tehlike daha 1908 yılında dahi Avrupa'yı tehdit ediyordu. Bu nedenle, yapılan uluslararası baskılar sonucu, bu devlet taleplerinden vazgeçti.[78]

13 Nisan 1909 Olayları (31 Mart Olayı)[79]

İstanbul'da 1909 yılı ilkbaharında giderek büyük bir güç kazanan İTC'ye karşı çok sayıda muhalefet grubu oluşmaya başladı ve bu gerilim 13 Nisan'da, ileride 31 Mart Olayı diye anılacak olan isyan hareketi ile patlama noktasına geldi. 1909 yılı 12-13 Nisan gecesi İstanbul'da görevli olan askerler, İTC'ye bağlı olan üstlerini, silahlarını teslim etmeye zorladılar ve meclis binasının önüne gelerek Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadrazamlıktan çekilmesini, kumandanlarının da azledilmesini istediler. Sabahleyin dini okulların öğrencileri de bu kalabalığa katıldı ve şeriat hukukunun yeniden getirilmesini şart koştular. Bu da fiilen anayasanın devre dışı bırakılması demekti. Padişah, Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifa dilekçesini kabul etti ve isyancıları yatıştırmak için, sadrazamın mevkiinden uzaklaştırılmış olduğunu açıklayarak mebusları şeriat hükümlerine uymaya davet etti. Bu davranışı, ileride isyancılara taviz vermekle, hatta onları isyana teşvik etmekle suçlanmasına neden oldu. 13 Nisan olayları Jön Türkler tarafından bir karşı devrim olarak nitelendirildi. Abdülhamid'in bu isyanın çıkmasına zemin hazırlamış olduğu akla yakın görünmemekle beraber, planlanmasında hiçbir katkısı olmasa bile, olaylardan faydalanmak istediği, bu vesileyle iktidarını yeniden güçlendirmeyi umduğu inkâr edilemez.[80]

13 Nisan olayının hazırlanmasında hangi topluluğun ve ne ölçüde katkıda bulunduğu konusunda bir yargıya varmak zordur. Örneğin meclisteki muhalefeti temsil eden Osmanlı Ahrar Fırkası'nın isyanda parmağı olup olmadığı saptanamamaktadır. Sina Akşin'e göre bu fırkadan olanların İTC'yi bir darbe ile iktidardan uzaklaştırmak istemiş olmaları mümkündür. Muhtemelen olaylar giderek denetimleri dışına çıkmış ve anayasaya karşı olan gruplar devreye girmiştir. İsyanın bastırılmasından sonra da pek çok kişi 13 Nisan 1909'daki başkaldırının ya İTC ya da Osmanlı Ahrar Fırkası tarafından düzenlendiği tezini savunmuştur. İddiaya göre amaç, Temmuz 1908'de Abdülhamid'i tahttan indirmeyi başaramayınca, maksatlarını böyle bir isyanla gerçekleştirmekti. Fakat 13 Nisan ile isyanın bastırıldığı 24 Nisan arasındaki günlerde İTC'ye yakın olan *Tanin* ve *Şura-yı Ümmet* gazetelerinin de tahrip edilmesi ve mebuslardan İTC üyesi olanların öldürülmesi, isyancıların duydukları öfkenin daha çok İTC'yi hedef aldığını göstermektedir.[81]

Makedonya'da konuşlandırılmış olan ve o günden sonra Hareket Ordusu adını alan III. Ordu, 24 Nisan 1909'da General Mahmud Şevket Paşa komutasında İstanbul'a girdi ve isyanı silah zoruyla bastırdı. Mahmud Şevket Paşa İstanbul'da sıkıyönetim ilan etti. Bu durum, 1912'de verilen bir aylık ara dışında, Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar sürdü.[82] İsyanın elebaşıları yargılanarak idam edildi. 27 Nisan 1909'da meclis ve ayandan ibaret bir millet meclisi toplanarak Abdülhamid'i tahttan indirmeye ve kardeşi Mehmed Reşad'ı (1909-1918) tahta geçirmeye karar verdi.[83]

Bunu izleyen dönemde Mahmud Şevket Paşa, Osmanlı devletinde en nüfuzlu kişilerden biri oldu. Mayıs 1909'da Avrupa topraklarında ve İstanbul'da bulunan orduların genel müfettişi konumuna getirildi. Yeni kurulan bu mevki meclisin denetimine bağımlı değildi. 12 Ocak 1910'da İbrahim Hakkı Paşa sadrazam olunca, Mahmud Şevket Paşa'ya harbiye nazırlığı görevini de verdi.

Girit Sorunu

1908-1912 arasında Osmanlı devleti ile Yunanistan arasındaki ilişkiler sürekli olarak gergindi. Ekim 1908'de Girit parlamentosu Girit'in Yunanistan'a ilhakını ilan etmişti; fakat başta Büyük Britanya olmak üzere koruyucu güç durumundaki devletler statükoda bir değişiklik yapılmasına karşı çıktılar.

Osmanlı devleti 1909 Ağustos'unda Yunan hükümetinden, Girit'i ilhak etmeye niyetleri olmadığına dair yazılı belge istedi. Fakat koruyucu güçler, Osmanlı hükümetinin bu konuda doğrudan doğruya Atina'ya başvurma hakkına sahip olmadığına işaret ettiler ve böylece de istenen kabul belgesi verilmedi.[84]

Bundan yaklaşık bir yıl kadar sonra, Kasım 1910'da Girit parlamentosunda Yunan Kralı I. Georgios'un (1863-1913) adı üzerine yemin edilmesi, olay çıkmasına meydan vermediyse de, 1911 yılının yaz mevsiminde Girit'te gerginlik arttı. Osmanlı hükümeti, adaya yeni tayin edilecek vali için onayının alınması gerektiğini hatırlatınca, koruyucu güçler valilik mevkiinin boş bırakılmasına karar verdiler. Amaç, Girit Adası üzerindeki Osmanlı hükümranlığının güçlenmesine engel olmaktı.

Kasım 1911'de Girit parlamentosu yeni seçilecek olan Yunan parlamentosuna temsilci göndermeye karar verdi; fakat 1912 Haziran'ında Yunan parlamentosunun açılışında, Yunan hükümeti, Osmanlı devleti ile ara-

sındaki gerginliğin artmasını önlemek için Giritli temsilcileri kabul etmedi. Böylece Girit Adası'nı Yunan krallığına katmak için parlamentonun yaptığı üç girişim de başarısızlıkla sonuçlandı.[85]

"Makedonya Kiliseler Meselesi"

Osmanlı devleti sınırları içinde başka bir huzursuzluk odağı da Makedonya'ydı. Bu ülke Jön Türk devriminden önceki yıllarda Yunan, Bulgar ve Sırp ulusal hareketlerinin çatışmalarına konu oluşturmuştu. Her üç devlet de Makedonya'nın kendi istedikleri biçimde bölüştürülmesinden çok, kendi halklarından olan topluluğun diğer halklar üzerindeki etki alanını genişletmesini amaçlıyor, yani Makedonya'da Yunan, Bulgar veya Sırp ulusal bilincini yaymak istiyorlardı. Amaçlarına ulaşmak için 1880'lerde her üç ulusun kiliseleri kendi okullarını kurdular.[86] Bu okulların gayesi, mensup oldukları dini toplulukların öğretilerini öğrencilerine benimsetmek ve temsil ettikleri uluslara bağlanmalarını sağlamaktı. Yunan patrikliği, bölgede daha eksarhlığın kurulmasından önceki dönemden kalma bir üstünlüğe sahipti. 19. yüzyılın sonunda Makedonya'daki saf Slav topluluklarının çoğu Yunan-Ortodoks mezhebine mensuptu.

1890'larda Bulgaristan, Yunanistan ve Sırbistan'da ulusal örgütler kuruldu ve amaçlarına propaganda yoluyla erişmekten vazgeçerek, Makedonya'ya silahlı çeteler soktular. Bu çeteler ileriki yıllarda sürekli birbirlerine karşı savaştılar. Bununla da kalmayıp, bağlı oldukları ulusal toplulukları benimsemeyen yörelerin insanlarına saldırdılar. Sonunda Bulgar çeteleri Yunan-Ortodoks topluluklarına Bulgar-Ortodoks mezhebinin prensiplerini benimsetmek için baskı yapınca, Yunan çeteleri de eksarhlığa bağlı yerleşimleri mezhep değiştirmeye zorlamaya başladılar. Böylece Makedonya bitip tükenmeyen çete savaşlarına sahne oldu.[87]

Jön Türk devriminden sonra Makedonya'daki gerginlik biraz durulduu. Aslında bu umulmadık bir durumdu; çünkü en başından beri Jön Türklerin amacı, Osmanlı devletinin parçalanmasını önlemek olduğundan, böyle bir gelişme Yunanistan, Bulgaristan ve Sırbistan devletlerinin ulusal çıkarlarına aykırı sayılmalıydı. Zaten bu huzur dönemi de uzun sürmedi: Birkaç ay sonra silahlı çatışmalar yeniden başladı.[88]

Makedonya'daki kiliselerin 20. yüzyıldaki en önemli sorunlarından biri, ibadet yerlerinin ve okul binalarının yerel dini topluluklara mı,

yoksa patrikliğe ya da eksarhlığa mı ait olduğuydu. Örneğin bir Yunan-Ortodoks cemaatin çoğunluğu eksarhlığa geçtiği takdirde, kiliselerini ve okullarını kullanmaya devam edecekler miydi, yoksa bu binaların patrikliğe ait olduğu kabul edilerek Yunan-Ortodoks azınlığın kullanmasına mı izin verilecekti.[89]

Meclis-i Mebusan 1909 ve 1910 yıllarında bu meseleleri ele alarak 3 Temmuz 1910'da "Rumeli'deki Anlaşmazlık Konusu Olan Kiliseler ve Okullar Kanunu"nu çıkardı. Mebuslar, kilise ve okul binalarının yerel topluluğa değil, dinî mezhebe ait olduğu kararına varmışlardı. Ancak bu kanun bir defaya mahsus bir düzenleme içeriyordu, şöyle ki: Eğer bir topluluğun üçte ikisi mezhep değiştirdiyse, kilise ve okul binası yeni dini topluluğu ait olacaktı. Şayet mezhep değiştirenler üçte ikiden az ise, binalar eski sahiplerinde kalacaktı. Kanun, her iki durumda da Osmanlı devletinin azınlık toplumuna yeni bir kilise veya okul inşa ettirebilme olanağını sağlayacak maddi destek vermesini öngörmekteydi. Çok sayıda okul ve kilise binasının bulunduğu büyük yerleşim bölgelerinde bunlar dini topluluklar arasında, üye adediyle orantılı olacak şekilde paylaştırılacaktı.[90]

Bu kanunun Makedonya'daki durumu nasıl etkilediğini saptayamadım; çünkü konuyla ilgili dini toplulukların bu kanuna verdikleri tepkiler hakkında ilintili yayınlarda herhangi bir ipucu bulamadığım gibi, 1912'de çıkan Balkan Savaşı'ndan önce kanunun uygulama alanına geçirilip geçirilmediğine dair bir ize de rastlamadım.

Arnavutluk'ta Çıkan Huzursuzluklar

Arnavut halkında uyanan ulusal bilinç, kendini ilk kez 1878 Haziran'ında, Berlin Kongresi'nden kısa süre önce Prizren'de bir Arnavut Birliği'nin (Arnavut Ligası) kurulmasıyla belli etmiştir.[91] Bu birliğin amacı, Arnavutların yaşadığı Osmanlı devletine ait bölgelerin komşu ülkelere verilmesini önlemekti, fakat Arnavut temsilcileri kongrede seslerini duyuramadılar. Sonuç olarak Arnavutların yaşadığı bazı topraklar, onların beklentilerinin tersine, Berlin Antlaşması ile Karadağ, Sırbistan ve Yunanistan'a verildi. Arnavutların bu vesileyle Osmanlı yönetiminin onların çıkarlarını korumaktan aciz olduğunu anlayıp işgal edilen bölgelerde direnişe geçmeleri üzerine, Avrupa devletleri Osmanlı hükümetinden, varılan kararları Osmanlı tebaası olan Arnavutlara silah zoruyla kabul ettirmesini istediler. Bundan sonra da Arnavut-

ların yaşadığı Osmanlı eyaletlerinde sürekli huzursuzluklar baş gösterdi.[92]

İstanbul hükümeti yine de Arnavutların bağlılığına güvenmekteydi. Komşu halklardan farklı olarak çoğunluğu Müslüman olan Arnavutlar, Hıristiyan Balkanlılara karşı verilen mücadelede birer yandaş olarak kabul edilmekteydi. Bu nedenle de İstanbul hükümeti onlara ayrıcalıklı davranıyordu.[93] Onlar da kültürel kimliklerini, çokuluslu Osmanlı devleti çatısı altında, bir Slav ya da Yunan devletine kıyasla daha kolay geliştirebileceklerine inanmaktaydılar. Buna rağmen giderek daha somutlaşan özerklik isteklerini beyan etmekten de geri kalmıyorlardı. Nitekim 1896'da Arnavut isyancılar, İşkodra, Kosova, Manastır ve Yanya vilayetlerinin birleştirilerek bir Arnavut eyaleti haline getirilmesini ve okullarda, resmi dairelerde geçerli dilin Arnavutça olmasını şart koştular.[94] 20. yüzyıla geçiş döneminde bu tutuma tepki olarak Osmanlıların Arnavutlara karşı yürüttükleri politika giderek daha kısıtlayıcı oldu ve sonunda Arnavutça yazılmış belgelere sahip olmak bile yasaklandı.

Arnavut halkının büyük bir kısmı 1908'de Jön Türklerin anayasayı tekrar yürürlüğe sokma talebini desteklediler. Bu da onların Osmanlı devletine yeniden güven duydukları izlenimini uyandırdı. Oysa aslında Jön Türk subaylar ile Arnavutların anayasadan beklentileri birbirinden çok farklıydı. Arnavutlar anayasa sayesinde Osmanlı devleti bünyesinde yönetim bakımından özerklik elde edebilmeyi umuyorlardı. İTC ise, Jön Türklerin isyanından sonra merkezi yönetimin gücünü artırmakla işe başlamıştı. Böylece 1909 baharında yeniden isyanlar çıktı. Bu huzursuzlukların önde gelen nedeni vergilerin artırılmasıydı. Ayrıca dini çevreler de Abdülhamid'in tahttan indirilmesi olayı karşısındaki hoşnutsuzluklarını belli ediyorlardı.[95]

Bunu izleyen üç yıl boyunca Osmanlı hükümeti isyancıları denetim altında tutmakta çok zorlandı. Başkaldırıların askeri müdahalelerle ya da zaman zaman küçük ödünler vermekle bastırılması mümkün oluyorsa da, birkaç ay geçmeden yeniden olaylar çıkıyordu. Şubat 1911'de Osmanlılar Yemen'de çıkan isyanı bastırmak için Arnavutların yaşadığı eyaletlerden asker toplamaya kalkışınca, çatışmalar o güne kadar yaşananları aşan boyutlara ulaştı. Askerlik çağında olan pek çok Arnavut ya dağlara kaçtı ya da sınırı aşıp Karadağ'a sığındı. Karadağ yönetimi sığınmacılara para, erzak ve silah yardımı yaptı, onlar da kısa süre sonra geri dönerek çok sayıda Os-

manlı askeri üssünü bastılar. İsyancılar daha önceleri de olduğu gibi, yönetimde reform yapılmasını, Arnavutça'nın okullarda ve dairelerde resmi dil olarak kullanılmasına izin verilmesini, askerlik görevinin devletin Avrupa topraklarında yerine getirilmesine olanak tanınmasını, isyan sırasında meydana gelen zararın tazminini ve isyana katılanlar için genel af ilan edilmesini hükümetten istediler.

Osmanlılar 1911 yılında duruma egemen olmakta önceki yıllara kıyasla daha büyük zorluk çektiler. Nisan ayında Anadolu'dan destek güçleri getirilmesine rağmen, ayaklanmaları askeri yöntemlerle bastırmak mümkün olmadı. Nihayet 1911 Haziran'ında Sultan Mehmet Reşat, Selanik,[96] Manastır ve Kosova vilayetlerini ziyaret ederek halkın sorunlarıyla ilgilendiğini gösterdi. Padişahın talimatı üzerine silahlarını bırakmaları için isyancılara 10 günlük süre tanındı, bunun karşılığında genel af ilan edileceğine dair güvence verildi. Ağustos başında Osmanlılar Arnavutların diğer koşullarını da dikkate alacaklarına söz verince, isyan hareketleri sona erdi.

Trablus Savaşı 1911-1912

1911 Eylül'ünde Osmanlı devletinin Trablus vilayetinde ve bağımsız bir sancak olan Bingazi'de gerginlikler başladı. Almanya ve Fransa arasında yapılan bir antlaşma ile (Fez Antlaşması) Fransa'ya Fas'ta bir protektora kurma hakkı verilmesi, İtalya'nın Kuzey Afrika'daki çıkarlarına ters düşmüştü. Bu sebeple İtalya etki alanını genişletmeye karar verdi;[97] zaten uzun süredir Fransa'nın Kuzey Afrika'da ve Avusturya-Macaristan'ın Balkanlar'da giderek artan nüfuzlarına karşılık bir denge kurma amacıyla Trablus'u ve Bingazi'yi gözüne kestirmişti. İtalya 27 Eylül 1911'de Osmanlı yönetimine 24 saatlik bir süre tanıyarak, bu bölgeleri işgal etmesinin kabulünü istedi. Ret cevabı üzerine de 29 Eylül'de Osmanlı devletine savaş ilan etti ve yaklaşık bir ay içinde Trablus ile kıyı bölgelerini ele geçirdi.

Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa İtalya'nın açtığı bu savaş karşısında Osmanlı devletinin siyasi ve askeri bakımdan tamamen hazırlıksız olmasının bütün sorumluluğunu üstlendi ve 30 Eylül 1911'de istifa etti. Yerine geçen Said Paşa sekizinci defa sadaret koltuğuna oturmuş oluyordu. Said Paşa o sıralarda parlamentodaki partiler arası çatışmalar alevlendiği için kendi siyasetini uygulama olanağını bulamadı. 1911 Kasım'ında İTC'nin karşıtları Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı kurdular. Bu partiye katılanların başlıca

amaçları devlet yönetiminin tek merkezde toplanmasını önlemekti.[98] Bu yeni parti, Aralık 1911'e kadar toplam 275 mebustan 70'i daha katılınca kısa sürede İTC'ye karşı en güçlü muhalefet partisi olarak siyaset sahnesine çıktı.[99] İTC, Aralık 1911'de İstanbul'da yapılan bir ara seçimde Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın büyük bir başarı kazanması üzerine[100] parlamento seçimlerinin erken bir tarihe alınmasını istedi ve seçim 1912 Nisan'ında yapıldı. Bu seçimler sırasında İTC hileli yollara başvurarak, toplam 270 parlamento üyesinden 255'inin kendi partisinden olmasını sağladı.[101]

Bunu takip eden aylarda İstanbul'daki siyasal gelişmeyi etkileyen başka bir gruplaşma daha oldu. 1912 Mayıs'ında İstanbul'da görevli subaylar Halaskâr Zabitan derneğini kurdular. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'yla yakın ilişki içindeki derneğin amacı, siyaseti askerlerin etkisinden kurtarmaktı; bu nedenle de tüm üyeleri siyaset sahnesinde görev almamayı taahhüt etmişlerdi.[102] Derneğin baskısı sonucu, Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa 9 Temmuz 1912'de istifa etmek zorunda kaldı. Ancak onun yerine harbiye nazırı olmayı kabul eden bir aday bulunamadı. Bu buhranlı duruma Arnavutluk'taki karışıklıklar da eklenince, Sadrazam Said Paşa da 17 Temmuz'da görevinden ayrıldı. Kısa süre sonra Sultan Mehmed Reşad, Halaskâr Zabitan'ın ultimatom niteliğindeki talebine uyarak parlamentoyu lağvetti.[103]

Yeni kabinenin başında 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı gazilerinden Ahmed Muhtar Paşa bulunuyordu. Şimdiye kadar partiler arasındaki çekişmelere hiç katılmamış olan Ahmed Muhtar, halkın saygısını kazanmıştı; fakat kabinesini kurduğu zaman, beklendiği gibi partiler arasında uzlaştırıcı bir rol oynamaktan çok uzak olduğu görüldü, çünkü yeni bakanların çoğu İTC'ye karşı eleştirel bir tutum içindeydi, hatta bazıları Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na yakınlıklarını açıkça belli ediyorlardı.[104]

Balkanlar'daki sorunlu durum, yeni Osmanlı yönetimini İtalyanlarla olan savaşa son vermeye zorlamaktaydı. 15 Ekim 1912'de iki devlet arasında Lozan yakınlarındaki Uşi'de imzalanan barış anlaşması uyarınca Osmanlı devleti Trablus'u ve Bingazi'yi İtalya'ya bıraktı.

Balkan Savaşları 1912-1913

Balkanlar'daki durum 1912 yılı baharında ciddi biçimde gerginleşti. 1912 yılının Mart ve Eylül ayları arasında Yunanistan, Sırbistan, Bulgaristan ve

Karadağ arasında "Balkan Birliği" adıyla bilinen, çok sayıda ikili savunma anlaşması imzalandı. Her dört devlet de Makedonya sorununun kendi lehlerine bir çözüme kavuşmasını umuyor ve Osmanlıların Avrupa'daki topraklarını aralarında bölüştürmek istiyordu. Örneğin Sırbistan ve Bulgaristan, gizli bir protokol ile gelecekteki sınırları hakkında bir anlaşmaya varmışlardı.[105]

Kosova vilayetinde Mart 1912'de yeniden bir isyan çıktı. Nisan 1912'de yapılan parlamento seçimlerinden sonra başkaldırılar Manastır ve İşkodra vilayetlerine de sıçradı. İsyancı Arnavutlar İTC'nin seçimler sırasında dürüst davranmamasından ötürü öfkeye kapılmışlardı; yeniden serbest seçim yapılmasını ve Said Paşa kabinesinin istifa etmesini, ayrıca Arnavut vilayetlerine özerklik tanınmasını istiyorlardı.[106] Said Paşa 1912 Temmuz'unda çekilince, yeni sadrazam Ahmed Muhtar Paşa hemen Arnavutları müzakereye davet etti. Osmanlı yönetiminin Arnavutların bütün isteklerini kabul etmesiyle ayaklanmalar 4 Eylül 1912'de son buldu.[107]

Balkan Birliği devletleri 30 Eylül'de eyleme başladılar ve seferberlik ilan ettiler. Bundan bir gün sonra Osmanlı devleti de seferberlik ilan etti. Karadağ hükümeti 8 Ekim'de, Arnavut isyanları sırasında Osmanlı ordularının sınır ihlalinde bulunmuş olduklarını ileri sürerek, Osmanlı devletine savaş açtı. İki gün sonra Avrupa devletleri Balkanlar'da çıkan bu savaşı önlemek için girişimlerde bulundular. Babıâli'ye ortak bir nota göndererek, Makedonya ve Arnavutluk eyaletlerinde özerk bir sivil yönetim kurulmasını teklif ettiler. Ayrıca Balkan Birliği'ne askeri yöntemlerle statükonun değiştirilmesine kesinlikle izin vermeyeceklerini bildirdiler. 13 Ekim'de Balkan Birliği devletleri de Makedonya'da reform isteklerine katıldılar. Ama Babıâli tarafından yapılan reform vaatlerini yeterli bulmadıklarından, 17 Ekim 1912'de Osmanlılara savaş açtılar.[108]

Osmanlı kuvvetleri kısa süre içinde Balkan Birliği devletleri tarafından bütün cephelerde yenilgiye uğratıldı. Bulgar birlikleri Trakya'da ilerleyerek kasım başında İstanbul'un 40 km batısındaki Çatalca'ya kadar geldiler. Makedonya'nın güneyini işgal eden Yunan orduları, 8 Kasım'da da Selanik şehrini ele geçirdiler. Bu arada Sırplar ve Karadağlılar bütün Kosova'yı ele geçirmişlerdi. Kasım sonunda sadece Edirne, İşkodra ve Yanya şehirleriyle Yanya ve Berat[109] arasında kalan bölge Balkan Birliği'ne direnebilmekteydi.

Sonunda savaşan devletler 3 Aralık 1912'de bir silah bırakma anlaşması imzaladılar ve bundan iki hafta sonra da Londra'da düzenlenen

uluslararası bir konferansta barış müzakereleri başlatıldı. Bu konferans sırasında bazı önemli noktalarda anlaşmaya varıldı. Osmanlı devleti, Balkan devletlerine işgal etmiş oldukları toprakları vermeyi kabul etti ve konferansa katılan bütün devletler bağımsız bir Arnavutluk prensliğinin kurulmasını onayladılar, fakat bir meselede uzun süre anlaşmaya varılamadı: Osmanlı hükümeti Bulgarların kuşatma altında tuttukları Edirne'yi teslim etmeye razı olmuyordu. Sonunda Avrupa devletleri 17 Ocak 1913'te Osmanlı devletine gönderdikleri ortak bir nota ile Edirne'nin Bulgaristan'a verilmesini istediler.

Balkan Savaşı'nın çıkmasından kısa bir süre sonra Ahmed Muhtar Paşa'nın yerine sadrazam olan Kâmil Paşa, Edirne'nin Bulgarlara teslimi gibi önemli bir kararın sorumluluğunu üstlenmekten kaçındığı için, Sultan Mehmed Reşad'a bir Şura-yı Saltanat toplamayı önerdi. Bu toplantıda 22 Ocak 1913'te Edirne'yi Bulgarlara terk etme kararı alındı. Ertesi gün İTC üyelerinden oluşan silahlı bir grup, başlarında Yarbay Enver olduğu halde kabinenin toplantı yaptığı Babıâli'yi bastı. Harbiye Nazırı Nazım Paşa vuruldu, Kâmil Paşa'ya da daha önce hazırlanmış olan bir istifa dilekçesi zorla imzalattırıldı.[110] Bu olay Babıâli Baskını adıyla tarihe geçmiştir. Sultan Mehmed Reşad, Kâmil Paşa'nın istifa dilekçesini kabul etti ve yeni kabinenin başına sadrazam ve harbiye nazırı sıfatıyla Mahmud Şevket Paşa getirildi.[111]

Yeni kabine Londra'da bulunan Osmanlı delegelerine talimat vermediğinden, barış görüşmeleri kesildi ve 3 Şubat 1913'te silahları bırakma anlaşmasının süresi dolduğundan, Balkan Birliği devletleri yeniden savaşa başladılar. Yeni Osmanlı hükümeti de 6 Mart'ta İşkodra'nın Yunanlılar tarafından işgal edilmesini, 26 Mart'ta Edirne'nin Bulgarlarca fethedilmesini ve 28 Nisan'da da İşkodra'nın Karadağ'ın eline geçmesini önleyemedi. Sonunda Balkan devletlerinin istekleri kabul edilmek zorunda kalındı ve 30 Mayıs 1913'te Londra'da bir antlaşma imzalandı. Bu antlaşma uyarınca Osmanlı devleti Ege adalarından, Girit'ten ve –Midye-Enez hattının batısındaki– Avrupa topraklarından vazgeçti.

Kısa bir süre sonra, 11 Temmuz 1913'te Sadrazam Mahmud Şevket Paşa vuruldu. Liberal muhalefet partisinin bu suikasttan sorumlu tutulması, İTC'nin kendisine karşı olan bu partiyi tamamen saf dışı bırakması için bir bahane oluşturdu. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın 12 üyesi ölüm cezasına çarptırıldı ve zamanında yurtdışına kaçmayı başaramayan birçok muhalif

sürgüne gönderildi. Katledilen Mahmud Şevket Paşa'nın yerine ilk kez bir İTC üyesi sadrazam oldu: Said Halim Paşa.[112] Bundan sonra birçok bakanlığa bu partinin üyeleri getirildi. Londra Antlaşması'na göre Balkan devletleri arasında yapılan toprak dağılımı herkesi tatmin etmemişti. Sırbistan, Yunanistan ve Bulgaristan arasındaki çatışmalar 30 Haziran 1913'te ikinci Balkan Savaşı'nın çıkmasına neden oldu. Bu kez Romanya da, Bulgaristan'a ait olan Güney Dobruca yöresi ve Silistre şehri üzerinde hak iddia edince, Bulgaristan her üç cephede savunmaya geçmek zorunda kaldı. Osmanlı devleti bu durumdan faydalanarak 1913 Temmuz'u sonunda Edirne'yi geri aldı.

İkinci Balkan Savaşı kısa süre sonra nihayete erdi. 10 Ağustos 1913'te Balkan devletleri Bükreş Antlaşması'yla ülkelerinin yeni sınırları konusunda uzlaştılar. 29 Eylül'de Bulgaristan ve Osmanlı devleti arasında da barış yapıldı. Sırbistan ve Karadağ, Novipazar sancağını aralarında paylaştılar. Sırbistan'a, Manastır kenti de dahil olmak üzere Makedonya'nın kuzeybatı bölümü, Yunanistan'a Kavala liman kentine kadar olan Makedonya'nın güney bölümü, Romanya'ya da Dobruca'nın güneyi ve Silistre şehri verildi. Edirne ve Meriç Nehri'nin doğusunda kalan topraklar Osmanlı devleti egemenliğinde kaldı.[113] Makedonya'nın kuzeydoğusu ve Kavala ile Meriç Nehri'nin denize döküldüğü yer arasında kalan bölüm Bulgaristan'a geçti.[114]

Yeni kurulan Arnavutluk devletinin sınırları konusunda Avrupa devletlerinin, kaba hatlarıyla da olsa bir anlaşmaya varmaları 1913 Ağustos'unun başına kadar sürdü. Bütün Avrupa devletlerinin onaylayabileceği bir hükümdar da bulundu. Çeşitli adaylar arasından bu görev için en uygun kişi olarak Alman Prensi Wilhelm von Wied seçildi. Prens, uzun bir tereddütten sonra, Kasım 1913'te bu görevi kabul etti.[115] Balkan Birliği devletleri bütün ordularını Arnavutluk devletine tahsis edilen topraklardan çektikten sonra, yeni hükümdar 7 Mart 1914'te devletin başına geçti; fakat Avrupa'dan gelen askeri ve mali yardımlara karşın, çeşitli bölgelerin ileri gelenleri tarafından yönetilen ülkenin denetimini tamamen egemenliği altına almayı başaramadı. Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında Wilhelm von Wied Arnavutluk'un tarafsızlığını açıklayınca, kısa bir süre sonra bütün Avrupa devletleri kendisinden desteklerini kestiler. Bunun üzerine Wilhelm von Wied 3 Eylül 1914'te ülkeyi terk etmek zorunda kaldı.[116]

Birinci Dünya Savaşı'nın Başlaması

28 Haziran 1914'te Avusturya-Macaristan veliahtı Franz Ferdinand ve eşi bir Sırp öğrencisi tarafından Saraybosna'da öldürüldü. Viyana'daki yöneticiler bu suikastin Belgrad'da planlandığını tahmin ediyorlardı. Avusturya-Macaristan hükümeti, dört ayrı halktan oluşan devletinin Sırbistan'daki Panislavist grupların düzenledikleri eylemlerle tehdit edildiği görüşünde olduğundan, bu olayı bahane ederek huzursuzluk odaklarının kökünü kazımaya karar verdi. Böyle bir girişimin bütün Avrupa devletlerini içine alan bir savaşa neden olabileceğini de kuşkusuz hesaba katmaktaydı.[117]

Avusturya-Macaristan devleti 23 Temmuz'da Sırbistan hükümetine, önemli hükümranlık haklarından vazgeçmesini öngören bir ültimatom gönderdi. Viyana hükümeti bunun kabul edilmeyeceğini tahmin etmişti; fakat Sırbistan bazı ödünler vermeye razı oldu. Yine de Avusturya-Macaristan devleti 18 Temmuz 1914'te Sırbistan'a savaş açtı. Ağustos başında Avusturya-Macaristan yanlısı olarak Almanya; Sırbistan yanlısı olarak da Rusya, Fransa ve İngiltere savaşa katıldılar.

Harbiye Nazırı Enver Paşa daha 22 Temmuz'da Osmanlılarla Almanlar arasında bir anlaşma için bazı adımlar atmıştı.[118] Almanya başlangıçta Osmanlıların ciddi olarak savaşa katılma niyetlerinden kuşku duymakta idiyse de, 2 Ağustos'ta gizli bir Alman-Osmanlı anlaşması imzalandı. Trumpener, bu Osmanlı-Alman anlaşmasını uzun süre izlenen tutarlı bir politikanın son noktası olarak kabul etmemek gerektiği görüşündedir.[119]

Babıâli bu gizli anlaşmanın imzalanmasından sonraki 24 saat içinde umumi seferberlik kararı almakla birlikte tarafsızlığını ilan etti. Osmanlı kabinesinde, savaşa girip girmemek konusunda şiddetli tartışmalar yapıldı. Enver Paşa Almanların baskısına karşı direnmeyip en kısa zamanda Rusya'ya savaş açmaktan yanaydı. Sadrazam Said Halim Paşa ile Maliye Nazırı Cavit Bey ise savaşa girmenin zamansız olduğu görüşündeydiler; çünkü Bulgaristan'la bir savunma birliği konusunda yapılan müzakereler henüz neticelenmemişti ve tahminlerine göre Osmanlı ordusu da itilaf devletlerinin saldırılarına direnecek durumda değildi.

Sonunda 24 Ekim 1914'te Osmanlı filosunun başkumandanı olan Amiral Souchon, ilk fırsatta Rus filosuna saldırması için Enver ve Cemal Paşalar tarafından imzalanmış yazılı bir emir aldı. 29 Ekim'de Osmanlı devletinin Karadeniz filosuna mensup gemiler, Rusya'nın Sivastopol, No-

vorossiysk ve Odesa limanlarını bombardımana tuttular. Bunun üzerine Rusya, Osmanlı devletine savaş ilan etti; 5 Kasım'da da Büyük Britanya ve Fransa onu izlediler. Aynı tarihte Rus hududunda, Kafkasya'da ve Irak'ta çarpışmalar başladı.

1908 Jön Türk devrimi ile Balkan savaşlarının sonu olan 1913 tarihleri arasındaki bitip tükenmeyen silahlı çatışmalarla geçen dönemde Osmanlı devleti için büyük bir önem taşımaya devam eden Balkanlar, Birinci Dünya Savaşı sırasında artık bu önemini kaybetti. Osmanlı-Alman gizli anlaşmasına 6 Ağustos 1914'te eklenen bir maddeye göre, savaş zaferle sonuçlandığı takdirde, Ege Denizi'ndeki adaların Osmanlı devletine geri verilmesi ve Kafkasya'daki sınırların Rusya topraklarında yaşamakta olan Müslümanlarla doğrudan temasın mümkün olabileceği şekilde düzenlenmesi öngörülmekteydi.[120]

Artık Balkanlar'daki topraklar üzerinde hak iddia etmek söz konusu değildi. Her ne kadar savaş boyunca Osmanlıların müttefiki olan Bulgarların Balkan cephesini güçlendirmek için bir asker kontenjanı ayrıldıysa da, Osmanlı ordusu bu dönemde daha çok Arap eyaletlerinde ve Kafkas cephesinde faaliyet göstermiştir.

Üçüncü Bölüm

OSMANLI DEVLETİNDE MİZAH BASINI

Osmanlı Mizah Basınına Bir Bakış: Başlangıcından 1914'e Kadar

Osmanlı devletinde mizah basını Tanzimat devrinde başlamıştır. Avrupa'dan devralınan bu olgunun uygulama alanına getirilmesinde devletin bünyesindeki Hıristiyan azınlıklar ve bir süre için Avrupa'da yaşamış olan Osmanlılar önemli bir rol oynamışlardır.

Osmanlı devletinde ilk çıkan mizah dergisi *Meğu (Arı)* idi. Bu dergi 1856 ile 1874 yılları arasında on dört günde bir Ermenice olarak yayınlanırdı.[121] İlk Osmanlıca mizah dergilerinin yayınlanmasına 1870 yılında başlanmıştır: Bunlar *Terakki*[122] gazetesinin aynı adlı eki ve Teodor Kasap tarafından her hafta çıkarılan *Diyojen* adlı dergidir.[123] Teodor Kasap, Osmanlı mizah basınında 1870-1877 arasında etkinlik gösteren yayıncı ve müelliflerin en yaratıcısıydı. Ocak 1873'te *Diyojen* yasaklanınca, Teodor Kasap başka isimler altında mizah dergileri çıkarmaya devam etti. Önce 1873 Nisan'ından Temmuz'a kadar *Çıngıraklı Tatar* (Çıngıraklı Haberci), daha sonra Ekim 1873'ten Haziran 1877'ye kadar *Hayal* dergisini yayınladı. *Hayal*'in karikatürlerinde geleneksel Osmanlı gölge tiyatrosunun baş oyuncuları olan Karagöz ve Hacivad ilk defa ortaya çıktılar ve bu dergiye Osmanlılığa özgü bir karakter kazandırdılar. 1908'de çıkan *Karagöz* bu geleneksel imajı sürdürdü.[124]

1870-1877 arasında farklı yayıncılar tarafından toplam 20 Osmanlıca mizah dergisi çıkarıldı. 8 Mayıs 1877'de Heyet-i Mebusan mizah dergilerini yasaklamayı kararlaştırınca, 1908 yılına kadar Osmanlı devletinde bu türden yayınlara rastlanmaz oldu.[125] Sadece Avrupa'nın çeşitli şehirlerinde ve Kahire'de Jön Türklerin çıkardıkları mizah dergileri varlıklarını sürdürdüler: Örneğin Folkstone'da *Dolap* (1900-1901), Londra'da *Hayal* (1895), Kahire'de *Pinti* (1898) ve Cenevre'de *Tokmak* (1901) gibi.[126]

Osmanlı devletinde anayasanın tekrar yürürlüğe girmesiyle basında büyük bir gelişme yaşandı ve mizah dergilerinin yeniden yayınlanmasına olanak doğdu. 1908 Ağustos'undan yılın sonuna kadar en az 34 mizah dergisi piyasaya çıktıysa da, çoğunun düzeyi oldukça düşüktü. Bunların

arasında bir ayrıcalık teşkil etmenin gururu içinde Ağustos 1910'da *Karagöz*'de, geriye bakış izlenimlerini açıklayan bir yazıda şu sözlere rastlanır:

> "Anayasanın ilanının ikinci gününden itibaren okul çocuklarına ve bilgi ile kültürden nasibini almamış olanlara imtiyazlar tanındı..."[127] Dergilerin düzeyinin düşük olması, çoğunun rekabete dayanamayarak kısa sürede batmasının en önemli nedenlerinden biriydi. 1908'den 1909'a geçerken, piyasada 34 dergiden sadece dokuzu kalmıştı, bunlardan da yalnız ikisi, *Karagöz ve Kalem* 1909 yılının sonuna kadar tutunabildi.

Karagöz ve *Kalem,* çizimlerin ve metinlerin kalitesi bakımından diğer dergilerden üstündür. Ayrıca benim incelediğim 1908-1914 arasındaki dönemde en uzun süre yayınlanan dergilerdir; çünkü 1909-1914 arasında yeni çıkarılan yaklaşık 50 derginin de ömürleri çok kısa olmuştur. Aralarında en uzun süre tutunanların ömrü bir yılı geçmemiştir.[128]

Cem dergisini diğerlerinin yanında ayrıcalıklı kılan ise, yayınlandığı süre değil –zira bu dergi de ancak bir yıl boyunca yayınlanabilmiştir– içerdiği yazıların ve karikatürlerin düzeyiydi. Derginin yayıncısı olan Cemil Cem, yüzyılın başında yaşamış en parlak Osmanlı karikatüristiydi ve başyazarı Refik Halit [Karay] da dönemin en iyi mizah yazarlarındandı.

İleriki bölümlerde *Karagöz, Kalem* ve *Cem*'i daha yakından tanıtacak ve o dergilerde eserleri yayınlanan kişiler hakkında edinebildiğim bilgileri sunacağım. Benim incelediğim dönemden sonra da yayınlanmaya devam eden *Karagöz* hakkında verdiğim bilgiler sadece Ağustos 1908-Şubat 1915 arasındaki dönem için geçerlidir.

Karagöz

Yayınlanma süresi

Karagöz, 10 Ağustos 1908'den 1951'e kadar haftada iki kez çıkarıldı.[129]

Dergiye *Karagöz* adı geleneksel Osmanlı gölge tiyatrosunun şakalarıyla tanınmış baş karakterine izafeten verilmiştir.

Dergi uzun süren yayın dönemi esnasında iki kez sahip değiştirmiştir. Kurucusu Ali Fuat, *Karagöz*'ü, ölüm yılı olan 1919'a kadar çıkarmış, 1935 yılında da vârisi olan kız kardeşi Fatma, dergiyi Cumhuriyet Halk Partisi'ne satmıştır.[130]

Sayfa düzeni ve üslup

Karagöz'ün yazıları Osmanlıca'dır.[131] Formatı 28 cm x 41 cm olup dört sayfadan oluşmaktadır. Fiyatı nüsha başına 20 paradır.[132] Dergide ilanlara çok az yer verilir ve bunların çoğu tiyatro gösterileri ya da yeni çıkan kitaplar hakkındadır. İlanlar en fazla bir sayfanın altıda biri kadar yer tutar.

Karagöz biçim ve içerik bakımından isim babası olan geleneksel gölge tiyatrosu karakterinin özelliklerine sahip olduğu için, önce bu gölge tiyatrosu hakkında kısa bilgi vermeyi uygun görüyorum.[133]

Karagöz gösterileri kahvehanelerde veya özel konutlarda, daha çok ramazan gecelerinde ya da sünnet düğünlerinde düzenlenir. Gösteri yapılacak yere gerilen bir bezin arkasında ince, saydam deriden yapılmış olan figürler hareket ettirilir. Bezin gerisinden verilen ışık, figürlerin gölgelerini beze aksettirir ve salonda oturanlar bu gölgelerin oyununu seyrederler. *Karagöz*'ün birinci sayfasında, başlığın her iki yanında gölge tiyatrosunun iki tipik aktörü olan Karagöz ile arkadaşı Hacivad'ın birer resmi görülmektedir.

Karagöz ve Hacivad, gölge oyununun baş oyuncularıdır. Bütün oyunlarda ya bir zanaatla ya da küçük bir ticaret işiyle uğraşırlar. Karakter bakımından birbirlerinden çok farklıdırlar. Karagöz eğitimsiz, kaba, her şeye burnunu sokan şakacı biridir. Hacivad ise okumuş, bilgili, nazik, ağırbaşlı, temkinlidir. Konuşma tarzları farklıdır. Karagöz basit, halk tabakasından biri gibi konuşur; Hacivad ise Arapça, Farsça kelimelerle bezenmiş ağdalı bir Osmanlıca'yı tercih eder. Bu yüzden arkadaşı tarafından sık sık yanlış anlaşılır. Oyundaki güldürü öğesi işte bu diyaloglardan kaynaklanır. Bu gölge oyununda Karagöz ve Hacivad dışında figürler de vardır, ama bunlar her oyunun konusuna göre değişirler.

Karagöz gösterilerinden her biri üç bölümden ibarettir:

1. Mukaddeme'de Hacivad sahneye çıkar ve bir semai söyledikten sonra gazel okuyarak seyircilere bazı ahlaki öğütler verir. Sonra arkadaşı Karagöz'e seslenerek onunla sohbet etmek ister. O ise rahatının kaçırılmasına kızar ve Hacivad'ı döver.
2. Muhavere bölümü Hacivad ile Karagöz arasında geçen bir söyleşiden ibarettir. Çoğu kez ikisinden biri, başından geçen bir olayı ya da gördüğü bir rüyayı anlatır. Bazen de Hacivad Karagöz'e bir bilmece sorar. Karagöz bilmeceyi çözemese de hazırcevaplığıyla seyirciyi güldürür.

3. Fasıl adı verilen bölümde oyunun çekirdeği olan hadise cereyan eder. Çok defa Karagöz her şeye burnunu sokmak huyundan ötürü zor durumda kalır ve başına işler açar. Çoğunlukla tercih edilen konu, işsiz kalmış olan Karagöz'e bir iş arama çerçevesi içine yerleştirilen olaylardır.

Şimdi tekrar *Karagöz*'e dönelim. Derginin metinleri Muhavere, Dahili, Takvim-i Ceraid (basında çıkanlar) ve Ocak 1910'a kadar Telgraf (kısa haberler) başlıklı bölümlere ayrılmıştır. Ağustos 1911'de bunlara Hasb-ı Hal (görüşüp dertleşme) bölümü de eklendi. 1913 yılında marttan hazirana kadar Küşteri Meydanı* başlığını taşıyan bir sütun daha oluşturuldu.[134]

Karagöz'ün en önemli bölümü Muhavere sütunudur. Gölge oyununda bu bölüm Karagöz ile Hacivad arasında geçen bir diyalogdan ibarettir. Dergide bu sütun için daima birinci sayfada yer ayrılmıştır.[135] Karagöz ve Hacivad bu sütunda günlük yaşamın bir sorunu ya da güncel politika hakkında tartışırlar. Bazen Karagöz, başına gelen bir olaydan söz eder ve arkadaşıyla bunun üzerinde söyleşirler. Muhavere sütununda zaman zaman gölge oyununun bazı motifleri ve konuları da işlenir. Örneğin Karagöz ve Hacivad, Karagöz'ün edinebileceği yeni bir meslek üzerinde fikir yürütürler.[136] Yahut Karagöz bir rüyasından söz eder ve iki arkadaş bunu yorumlamaya çalışırlar.[137]

Muhavere'deki güldürü öğesi, kelime oyunları ve yanlış anlamalardan oluşmaktadır; fakat dergideki yanlış anlamalar gölge oyununda olduğu gibi iki arkadaşın farklı kültür düzeyinden ileri gelmemektedir. Burada Karagöz bilinçli olarak şakacı, alaycı bir kişiliğe bürünür. Çoğu kez bile bile Hacivad'ı ciddiye almaz ve ağzından çıkan sözleri başka biçimlere dönüştürür; hatta bazen Hacivad'ın tepkisini görmek için bir konudan haberi yokmuş gibi davranır.[138] Karagöz, söyleşinin devamında tavrını açıklar ve Hacivad'a öğütler verir. Aslında Karagöz ve Hacivad derginin redaktörlerini temsil ettiklerinden, her iki arkadaşın da aynı kültür ve eğitim düzeyinde olduklarını varsaymak gerekir.[139]

Muhavere'nin yorumlanmasında okurun kendini baş oyuncu Karagöz'le özdeşleştirip özdeşleştiremediği ya da bunu yapmasının gerekli olup

* Karagözcüler sanatlarının kurucusu (pir) Şeyh Küşteri'ye saygı gereği olarak Karagöz perdesine Küşteri Meydanı derler –ed.n.

olmadığı sorusu önemli bir rol oynar. Karagöz sadece olumlu nitelikleri olan bir karakter değildir. Olumsuz yanları, örneğin ani öfke patlamalarına kadar varan duygusallığı ya da gerçekleri okurun yüzüne vururcasına açıklaması, ona bazı insansı nitelikler kazandırır ve daha cana yakın görünmesini sağlar. Bu durumda yukarıdaki soruya olumlu cevap vermek gerekir. Fakat bu, Karagöz'ün mutlaka redaktörün fikrini paylaştığı anlamına gelmez. Muhavere sütununda Karagöz'ün getirdiği akılcı deliller, okur tarafından yazarın görüşü olarak algılanabilir. Karagöz'ün duygusal sözleri Hacivad'ın gerçekçi delilleriyle çürütüldüğünde, bunun daha çok halkın içinde bulunduğu ruhsal durumu yansıttığı sanılabilir ve bu kez de Hacivad'ın tutumunda yazarın bakış açısının ifade edildiği fikri uyanır. Demek oluyor ki, Karagöz ile Hacivad arasında paylaştırılan roller daima aynı değildir ve bu sebeple de her seferinde yeniden açıklanması gerekir.

Muhavere bazen ciddi de olabilir. Örneğin 14 Haziran 1913'te Sadrazam Mahmud Şevket Paşa'ya düzenlenen suikasttan üç gün sonra Karagöz dergisinin birinci sayfasında siyah birer çerçeve içinde Mahmud Şevket Paşa'nın ve onunla birlikte öldürülen yaverinin fotoğrafları basılmıştır.[140] Muhavere'de de iki gözü iki çeşme ağlayan Karagöz ile Hacivad, öldürülen sadrazamın yararlıklarını anlatarak bu olay karşısındaki duygularını açıklarlar.[141]

Özellikle Balkan Savaşları sırasında Muhavere'de sık sık ciddi konular ele alınmıştır. Örneğin 1912'den 1913'e geçerken önemli bir konunun ya da ciddi bir sorunun tartışılacağı açıklanarak söyleşiye başlanır. Bazen ilerde yapılacak reformlar için izlenmesi gereken yollar hakkında ciddi bir tartışmaya girişilebileceği gibi, bazen de Karagöz'ün kısa yoldan zenginliğe kavuşabilmek için mezarlarından çıkarılan ölülerin altın dişlerini söküp almak gibi olağan dışı bir teklifi tartışılır.[142]

Dahili bölümü en geniş anlamıyla memleketin iç sorunlarıyla ilgili makalelerden oluşur: Örneğin İstanbul'da son günlerde olup bitenler hakkında haberler, basında yeni çıkan yapıtlarla ilgili görüşler ya da *Karagöz* dergisi üzerine somut bilgiler gibi. Zaman zaman İstanbul dışındaki bölgelerde veya yurtdışında *Karagöz*'le ilgili haberler de yayınlanmaktadır. Örneğin *Karagöz* dergisinin Bosna-Hersek'e sokulmasının yasaklanmasını konu alan bir yorum da bu bölüme alınmıştır.[143]

Takvim-i Ceraid sütununda günlük basından alıntılara yer verilir[144] ve bunların yorumları yapılır. Burada güldürü etkisi, bazı cümlelerin ya da

sözcüklerin, bağlantılı oldukları ifadelerden ayrı kullanılmalarından oluşur. Bu işlem özellikle anlamı çok açık olmayan, bozuk ifade edilmiş cümleler üzerinde yapıldığında daha etkili olur.

Alıntılarda yapılan değişikliğin ölçüsü burada büyük önem taşır. Örneğin *Karagöz*'ün bildirdiğine göre *Dalkavuk*[145] adlı derginin düzenlemiş olduğu bir ankette en iyi mizah dergisinin seçilmesi önerilince, anketin sonucunda *Boşboğaz [ile Güllâbi]*[146] 18, *Kalem* 45, *Karagöz* ise 64 oy almıştır,[147] Elbette ki bu sonuç *Dalkavuk* için hiç de övünülecek bir şey değildir. Böyle haberlerde Takvim-i Ceraid sütunundaki alıntıların biraz değişikliğe mi uğratıldığı yoksa bütünüyle düzmece mi olduğu konusunda kuşkular uyanabilir. Bu kuşkulara kesin bir yanıt vermek henüz mümkün değildir, ama benim görüşüme göre, dergide aslına uygun alıntıların yanında değişikliğe uğratılmış olabileceğini ya da bütünüyle düzmece olan alıntıların bulunabileceğini de hesaba katmak gerekir.

Telgraf sütunu, yurtiçinden ve yurtdışından mizahi kısa haberlerden oluşur. Bunlar çoğunlukla grotesk olarak nitelendirilebilecek düzmece haberlerdir. Ama ara sıra gerçekten olağandışı olan ve sadece biraz değiştirilmesi gereken bazı gerçek haberler de bu sütunda yer alır.

Hasb-ı Hal sütununda güncel sorunlar tartışılır. Konuları genelde Karagöz dile getirir.[148] Nadiren Hacivad da ona "vekâlet eder".[149] Karagöz sorunlara çoğu kez çılgın fikirler ve akla hayale gelmez denemelerle çözüm getirmeye çalışır. Balkan Savaşları sırasında Hasb-ı Hal'de savaş ve Balkan halkları konusu da tartışılmış, yazar bu meselelere ciddiyetle eğilmiştir.

Mart 1913'ten Haziran 1913'e kadar *Karagöz*'de Küşteri Meydanı sütunu vardı. Bu sütunda güldürü niteliğinde fıkralar yayınlanırdı. Dergideki metinlerin yaklaşık üçte biri ise herhangi bir gruba dahil edilmeyen mizahi bildiriler, yorumlar ve öykülerdir. Zaman zaman, hiçbir başlığı olmayan metinlere de rastlanır. Tanzimat dönemi gazetelerinde ve dergilerinde bu olağan bir durumdu.

Yayınlanmaya başlanmasından 1914 yılına kadar *Karagöz*'de nadiren kıta veya gazel tarzında şiirlere ya da şarkılara rastlanır. 1914 Haziran'ı ile 1915 Şubat'ı arasında şiirlere ve şarkı sözlerine daha sık yer verilmiştir. Bu dönemde her sayıda bir ya da iki şiir veya şarkı yayınlanmıştır.

Ciddi içerikli haber veya yorumlar –belli bir sütuna dahil edilseler de edilmeseler de– ilk zamanlarda Kısm-ı Ciddi başlığıyla belirlenirlerdi.

Örneğin, Abdülhamid'in tahttan indirilmesi ve Mehmed Reşad'ın tahta geçirilmesiyle ilgili olarak, padişahın hallinin hukuken geçerli olduğuna dair şeyhülislamın yayınladığı fetvanın metnini ve millet meclisinin kararını *Karagöz* bu başlık altında basmıştır.[150] Daha sonraki zamanlarda artık bu başlığın konulmasından vazgeçildi; çünkü okurlar bu metinlerin ciddi bir açıklama içerebilecekleri gibi, bazen de mizahi düzmecelerden ibaret olabileceklerine zaten hazırlıklıydılar.

Karagöz'ün yayınlandığı ilk yılın ortalarına kadar her sayıda bir veya iki karikatür basılmış ve karikatür sayısı iki ise, biri son sayfaya konmuştur.[151] Daha sonra –biri ilk diğeri ise son sayfada olmak üzere– her nüshada iki karikatür basıldı. Bu karikatürlerin ortak özellikleri, eylemi veya yorumu yapan kişi olarak hep Karagöz'ün ya tek başına ya da arkadaşı Hacivad ile birlikte görüntülenmiş olmasıdır.

Benim incelemiş olduğum dönemde *Karagöz*'ün bütün sütunlarında Balkan krizi ile ilgili çok sayıda karikatür ve metin yayınlanmıştır. 1908-1909 arasındaki Bosna krizi ve özellikle 1912-1913 arasındaki Balkan Savaşları sırasında, Balkan sorunlarına ilişkin yazı ve çizimlerin sayısında büyük bir artış oldu, hatta bu dönemlerde çıkan bazı sayılar hemen hemen tamamen bu konuya adandı.

Yazarlar ve Karikatüristler

Karagöz'ün satışa sunulduğu tarihten 1914 Ağustos'una kadar metinler imzasız yayınlanmıştır; sadece birkaç yazıda imzaya rastlanmaktadır.[152] Bundan dolayı, bütün metinlerin yazarlarını saptamak hemen hemen olanaksızdır.

Dergilerden her birinin ilk sayfasında daima başyazarının adı yazılıdır. Benim incelediğim dönemde adı geçen başyazarlar Mahmut Nedim, Ali Haydar, Baha Tevfik, Aka Gündüz ve M. Rifat'tı. Sonuncusunun kimliği hakkında bugüne kadar bilgi edinilemedi. Diğerlerinin kısa biyografilerini aşağıda veriyorum.

Yazımın devamında *Karagöz*'ün yazarlarına ve karikatüristlerine dair elde edebildiğim bilgileri aktaracağım. Çapanoğlu'na göre, Takvim-i Ceraid sütunundaki metinlerin yazarı Ali Haydar'dı.[153] Çapanoğlu ayrıca *Karagöz* için makale yazdıkları söylenen diğer kişilerin de adlarını bildirmektedir.[154] Söz konusu kişiler Ahmet Nebil, A. Rıfkı ve Mahmut Sadık'tır. Sonuncusu

1914 yılından sonra *Karagöz*'ün başyazarı olduğundan, benim incelediğim dönemin dışında kalır.[155] A. Rıfkı'nın Karagöz için "Baba" rumuzuyla şiirler de yazdığı söylenmektedir.[156] Gerçekten de 1912 yılının Ağustos ve Kasım ayları arasında bu rumuzu taşıyan bazı şiirler ve düzyazılar basılmıştır.[157] A. Rıfkı bunun dışında başka mizah dergilerinde de çalışmıştır ve Şair Deli Rıfkı adıyla tanınır.[158] Ahmet Nebil, Baha Tevfik'in yakın arkadaşıydı ve hem birkaç mizah dergisinde, hem de Baba Tevfik'in *Felsefe* dergisinde yazıları çıkardı.[159] Ayrıca felsefi konularda yazılmış Fransızca kitapları –kısmen Baba Tevfik'le birlikte– çevirmiş, makaleler yazmıştır;[160] Çapanoğlu'ya göre Karagöz'ün Hasb-ı Hal'e de yazı hazırlardı.[161] Fakat Çapanoğlu'nun verdiği bilgiden, Ali Haydar'ın ve Ahmet Nebil'in yazılarının sadece bu sütunlarda mı çıktığı, yoksa Takvim-i Ceraid veya Hasb-ı Hal sütunlarında sadece bu yazarların makalelerinin mi yayınlandığı anlaşılamamaktadır. Bu sebeple bu sütunlardaki yazıların hangi yazara ait olduğu kesin olarak saptanamamaktadır.

Mart 1912'den itibaren Hasb-ı Hal sütunundaki metinlerin altına "Karagöz" veya nadiren de "Hacivad" imzası konmaya başlandı.[162] Ağustos 1914-Şubat 1915 arasında bu yöntem Hasb-ı Hal sütununun dışındaki diğer sütunlarda da uygulandı. Aynı zamanda dergide gölge oyununda rol alan başka şahısları da imzaları görülmeye başlandı; örneğin "Beberuhi" ve Karagöz ile Hacivad'ın haylaz oğulları olan "Afacan bin Karagöz" ve "Yumurcak bin Hacivad" gibi. Bu sonuncular da gölge oyununun kişilerinden olmakla beraber, geleneksel adlarını taşımamaktadırlar.[163] Birkaç kez de "Karagöz" adının değiştirilmiş şekillerine rastlanır; örneğin "Akgöz" ya da "Pekgöz" gibi.[164] Bu imzaların mizah yazısının bir bölümü mü olduğu, yoksa bazı yazarların gölge oyunundaki kişilerden birinin adını takma ad olarak mı kullandığı belli değildir.

Ağustos 1914-Şubat 1915 arasında birkaç metin, yazarının gerçek ismiyle imzalanmıştır. Örneğin şair ve müzisyen Neyzen Tevfik [Kolaylı], Kasım ve Aralık 1915'te *Karagöz* için birkaç şiir yazmıştır.[165] Kasım 1914 ile Şubat 1915 arasında Ahmet Kemal adıyla yaklaşık 10 şiir yazılmıştır, ancak adı geçen bu yazarın kimliği hakkında bilgi edinemedim.[166] İlk yayınlanan şiirle birlikte yazı işlerinin yayınladığı bir açıklamadan anlaşıldığı üzere, her iki yazar da *Karagöz* dergisi yazarlar kurulunun devamlı üyesi değildi. Derginin sorumlu müdürleri Mustafa Halil, A. Sami,[167] İsmail Neşat ve Memduh Süley-

man[168] idi. A. Sami, İsmail Neşat ve Memduh Süleyman, *Karagöz*'deki görevleri dışında da yazarlık mesleklerini sürdürmüşlerdir. Mahmut Nedim'in kardeşi olan A. Sami, *Geveze, Yeni Geveze* ve *Perde* adlı mizah dergilerinin de başyazarıydı.[169] İsmail Neşat 1911'de *Genç Kalemler* dergisi için de bir makale yazmıştır.[170] Memduh Süleyman ise, Baha Tevfik'in yakın çevresindeki yazarlardan biriydi ve birçok yazısı dışında, Baha Tevfik'in *Felsefe-i Ferd* adlı eseri hakkında bir makalesi ile Darvinizm üzerine bir kitabı vardır.[171] Bu sebeple bunların, Ahmet Emin'in *prison editor* adını verdiği, yani hukuki anlaşmazlıklarda, basında çıkan yazıların sorumluluğunu üstlenmeyi ve yargılandıklarında hapis cezasına uğratılmayı dahi kabul ettikleri için kendilerine para ödenen "kukla"lardan oldukları pek de akla yakın görünmemektedir.[172] Bu kişilerin de *Karagöz* için metinler yazdıkları muhtemeldir. Mustafa Halil'in kimliğini şimdiye kadar saptayamadım. Aynı şekilde 1908 yılının Ağustos ve Eylül aylarında iki buçuk hafta boyunca müdür-i umur olarak görev yapan Hüseyin Cemaleddin hakkında da bilgi edinemedim.[173]

Karagöz'de imza taşıyan karikatürler, yazılara kıyasla daha çoktur. Fakat şunu da belirtmeliyim ki, karikatürlerin altında sadece karikatüristlerin imzası değil, çizimin klişesini hazırlayan firmaların adı da bulunabilir.[174] *Karagöz*'ün klişelerini Kirkor Ütüciyan Atelyesi (1909 Temmuz'undan itibaren M. Ütüciyan) ve İttihat ve Terakki Atelyesi hazırlıyordu. Çizimlerde karikatüristlerin adıyla birlikte sık sık bu iki isme rastlanır. Karikatürist çizimine kendi adını koymadığı zaman bile bu isimler görülebilir.

Ağustos 1908'den Şubat 1915'e kadar –hatta daha sonra bile– *Karagöz*'ün baş sayfasında "musavvir" (çizimlerden sorumlu kişi) olarak dergiyi çıkaran Ali Fuat'ın adı yazılıdır. Gerçekten de derginin çıktığı ilk üç ayda, yani 1908 Ağustos'undan Kasım'ına kadar hemen hemen bütün karikatürleri o çizmiştir. Bu karikatürlerden sadece birinde imzası varsa da, çizimlerin üslubundaki karakteristik özelliklerden, imzasız karikatürlerin çoğunun Ali Fuat'a ait olduğu anlaşılmaktadır.[175] Kasım 1908'den sonra Ali Fuat'ın karikatürlerine nadiren rastlanır.[176] Kasım 1908-Şubat 1915 arasında yayınlanan yaklaşık 1400 karikatürün % 95'inden fazlasını Mehmet Baha ve Halit Naci adlı karikatüristler çizmişlerdir. Çizimlerin pek çoğu imzalıdır; imzasız olanların da çoğunun üsluplarından bu çizerlere ait oldukları anlaşılmaktadır. Mehmet Baha ve Halit Naci hakkında elde edebildiğim bilgileri "Kısa Biyografiler" bölümünde aktaracağım.

Karagöz için Ali Fuat, Halit Naci ve Mehmet Baha dışında dört karikatürist daha çalışmıştır. 1909 yılının Şubat ve Mayıs aylarında, *Püsküllü Bela* adlı mizah dergisinde de çalışarı ve 1909 Ağustos'undan Ekim'ine kadar *Laklak* adlı bir mizah dergisi çıkaran Mehmet Fazlı'nın iki karikatürü yayınlanmıştır.[177] Mayıs ve Haziran 1909'da Cemal adlı bir sanatçının sekiz karikatürü;[178] Ekim 1909'da da Necmettin adlı birinin üç çizimi[179] basılmıştır. Bu son iki kişi hakkında bilgi edinemedim. 1911 yılının Mart ve Mayıs ayları arasında *Karagöz*'de yayınlanan 40 karikatür (Latin harfleriyle) "D. M." ya da "D. Mazloum" imzasını taşımaktadır.[180] Bu kişi hakkında, başka birçok mizah dergisi için de çizim yaptığının dışında, bilgi edinemedim.[181] *Karagöz*'ün birkaç sayısında imzasız ve başka elden çıktığı belli olan karikatürlere de rastlanmaktadır.[182]

KISA BİYOGRAFİLER

Ali Fuat:

Doğum yılı belli değildir.[183] 1875'ten 1878'e kadar *Kahkaha*, *Letaif-i Asar* ve *Çaylak*[184] dergileri için karikatürler çizmiştir. Demek oluyor ki, Ali Fuat'ı Osmanlı karikatüristlerinin ilk kuşağından kabul etmek gerekir. O dönemde İstanbul'da çalışan karikatüristler genelde Ermeni veya Rum kökenli olduklarından, Çeviker, Ali Fuat için "ilk Türk karikatüristi" ifadesini kullanmaktadır.[185] 1878-1909 arasındaki yaşamı hakkında sadece kısa süre Bahriye Matbaası'nda müdürlük yaptığı bilinmektedir.[186] Çeviker, Jön Türklerin sürgünde çıkardıkları *Meşveret* gazetesinin yayıncısı Ahmet Rıza'nın Paris'teki yazıhanesinde Ahmet Rıza ile Ali Fuat'ın birlikte çektirmiş oldukları bir fotoğraftan, 1900 yılında Avrupa'da bulunduğu ve Jön Türk hareketi ile ilişkisi olduğu sonucunu çıkarmaktadır.[187] Çeviker ayrıca Ali Fuat'ın, 1901'de Londra'da hektografik olarak çoğaltılan Abdülhamid adlı mizah gazetesinin yayıncısı ile de aynı kişi olduğunu düşünmektedir.[188]

Akünal'a göre bu dergiyi Hariciye Nezareti'nde muhasebe kâtibi olan Ali Fuat adında birisi çıkarmaktaydı.[189] *Abdülhamid* ve *Karagöz*'ü çıkaranların gerçekten aynı kişi olup olmadıklarını saptamak için ayrıca bir araştırma yapılması gerektiği kanısındayım.

Ali Fuat, 1908 Ağustos'undan 1919 Ağustos'una kadar *Karagöz*'ü çıkardı; ilk üç ayında, bu dergi için karikatürler de çizdi.[190] 1910 Haziran'ında ve 1911 Temmuz'unda *Karagöz*'de tekrar birer karikatürü yayınlandı.[191]

1911'den 1912'ye kadar Baha Tevfik ile birlikte, felsefi bir dergi olan *Felsefe*'yi ve resimli bir magazin dergisi olan *Yirminci Asırda Zekâ*'yı çıkardı. 27 Ağustos 1919'da öldü.[192]

Mahmut Nedim:

Matbaacı Bekir Efendi'nin oğludur. Doğum tarihi bilinmiyor. Babasının Çemberlitaş'taki Vezir Hanı'nda bulunan matbaası kendisine miras kalmıştır.[193] *Karagöz* bir süre burada basıldı.[194] Mahmut Nedim, 1908 Ağustos'undan 1911 Temmuz'una kadar –yani 1. sayısından 321. sayısına kadar– *Karagöz*'ün başyazarıydı.[195] Ayrıca *İncili Çavuş* (1908-1909) ve *Falaka* (1911) adında iki mizah dergisi daha çıkarıyordu.[196] Büyük bir olasılıkla bu iki rakip dergi yüzünden Ali Fuat ile aralarında anlaşmazlık çıktı. Mahmut Nedim'in Mart 1909'da *Karagöz*'de, başka bir mizah dergisiyle ilişkisi olmadığını belirtmesi, böyle bir anlaşmazlık olasılığını düşündürmektedir.[197] Öyle anlaşılıyor ki, bu duruma bir açıklık getirilmesine gerek duyulmuştu. Bu tarihte hâlâ varlığını sürdürüp sürdürmediğini saptayamadığım için, söz konusu mizah dergisinin *İncili Çavuş* olup olmadığını bilmiyorum.[198]

Nisan 1910'da *Karagöz*'de, çok yakında *Falaka* adında bir derginin çıkacağı haberi verilmektedir.[199] Fakat derginin ilk sayısı ancak bir yıl sonra, Ağustos 1911'de yayınlanabildi. 29 Haziran 1911'de Ali Fuat, o güne kadar başyazarlık konumunda olan Mahmut Nedim ile anlaşmasını feshettiğini ve bundan sonra aralarında hiçbir ilişkinin kalmadığını açıkladı.[200]

Ali Fuat'ın bu keskin ifadesi, Mahmut Nedim ile aralarında ciddi anlaşmazlıkların varlığına işaret etmektedir. 7 Ağustos'ta *Falaka*'nın, başlığında "Numara 1-322" yazılı ilk sayısı yayınlandı. Böylece Mahmut Nedim bu dergiyi *Karagöz*'ün kanuni vârisi yerine koymak istediğini belirtmiş oluyordu; çünkü 321. sayısına kadar derginin başyazarı kendisiydi.[201] *Falaka* Eylül 1911'e kadar yayınlanmıştır. Mahmut Nedim'in ölüm tarihi hakkında ise bilgi edinemedim.

Ali Haydar:

Ali Haydar, Ağustos 1911'den Haziran 1912'ye kadar *Karagöz*'ün başyazarıydı.[202] Bu tarihten sonra da Şubat 1913'e kadar sorumlu müdür olarak çalışmalarını sürdürdü.[203] Ali Haydar hakkında çok az bilgi edinebildim. Çapanoğlu'na göre, günlük gazetelerden *Alemdar*'da düzeltmen olarak da çalışmış,[204] daha sonra Marmara Bölgesi'ndeki bir şehre taşınarak, halka

açık bir kütüphanenin müdürlüğüne getirilmiştir. Çapanoğlu, onun *Alemdar*'da hangi tarihe kadar kaldığını ve İstanbul'dan ne zaman taşındığını bildirmemektedir. *Alemdar*, İTC'nin Ocak 1913'teki Babıâli baskınından sonra yasaklanmıştır.[205] Bu olay Ali Haydar'ın *Karagöz*'ün yazı heyetinden tamamen ayrıldığı tarihle aşağı yukarı örtüşmektedir. Ali Haydar'ın bu tarihe yakın bir zamanda İstanbul'dan taşınmış olduğu tahmin edilebilir.

Baha Tevfik:

1881 yılında İzmir'de doğdu.[206] Gümrük memuru olan babası onu İstanbul'da Mekteb-i Mülkiye'de okuttu.[207] 1907'de bitirme sınavını verdi.[208] 1908 devriminden sonra yazarlık ve yayıncılık yaptı. Yazılarında materyalist ve pozitivist bir dünya görüşünü savunmuştur.[209] Ölümünden sonra yayınlanan *Felsefe-i Ferd* adlı yapıtında, insanlığın gelecekteki en ideal durumunun anarşi olduğunu ileri sürer.[210] Fakat Baha Tevfik'in bu anarşist ütopyasını somut olarak açıklayan bir yazıya rastlanmamaktadır.[211]

Baha Tevfik 1910'da Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın kurucu üyelerinden biriydi.[212] 1910'dan 1912'ye kadar, *Eşek [1], Elma'lûm* ve *Eşek [2]* adlı kısa ömürlü mizah dergilerini çıkardı.[213] Haziran 1912'den Mayıs 1914'e kadar *Karagöz*'ün başyazarlığını üstlendi.[214] Aynı zamanda Ali Fuat ile birlikte *Felsefe*'yi ve *Yirminci Asırda Zekâ* adlı resimli magazin dergisini çıkardı.[215] Bir süre de Rehber-i İttihad-ı Osmani Mektebi'nde felsefe dersleri verdi.[216] Baha Tevfik 19 Mayıs 1914'te apandisitten öldü.[217]

Aka Gündüz:

Sonradan Aka Gündüz adını alan Enis Avni,[218] 1886'da, bir binbaşının oğlu olarak, Selanik vilayetinde bulunan Katerina'da doğdu.[219] Babası binbaşıydı. İstanbul'daki Mekteb-i Harbiye'de okurken, sağlık nedenleriyle öğrenimini yarıda bıraktı. Bundan sonra Paris'te üç yıl hukuk ve sanat öğrenimi gördü. Bu öğrenim dönemini de sona erdirmeden İstanbul'a döndü ve gümrük dairesinde görev aldı. Daha Jön Türk devrimi gerçekleştirilmeden Selanik'e sürüldü.[220] Nisan 1909'da gönüllü olarak Hareket Ordusu'na girerek İstanbul'un işgaline katıldı. Aka Gündüz, devrimden önce Selanik'te yayınlanmakta olan *Çocuk Bağçesi* adlı edebi çocuk dergisine yazılar gönderirdi. 1911'den 1912'ye kadar gene Selanik'te yayınlanan *Genç Kalemler* adlı dergide bazı ma-

kaleleri çıktı; o zamandan bu yana Milli Edebiyat akımının önemli temsilcilerinden biri olarak tanınmaktadır.[221] Aralık 1914'ten Ocak 1915'e kadar *Karagöz*'de[222] başyazar olarak çalıştı. Bu dergide çalışmaya başlamadan bir ay önce, 11 Kasım 1914'te *Karagöz*'de ilk makalesi basılmıştı.[223] Aka Gündüz'e ait makaleler, yazarının imzasını taşıyan az sayıda ayrıcalıklı yazılardandır.

1919'da Aka Gündüz, savaşı kazanan müttefik devletler tarafından Malta'ya sürüldü. 1920 yılının Ocak ayından Nisan ayına kadar Ercüment Ekrem [Talu] ile birlikte İstanbul'da *Alay* adlı mizah dergisini çıkardı.[224] 1927-1946 arasında çok sayıda öyküsü ve romanı yayınlandı. 1932-1946 arasında Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nde milletvekili olarak bulundu. Aka Gündüz 6 Kasım 1958'de Ankara'da öldü.

Halit Naci:

1875 yılında, bir fabrikatörün oğlu olarak İstanbul'da doğdu.[225] Mekteb-i Harbiye'de okurken olağanüstü yüksek sanat yeteneğiyle dikkati çekti. İstanbul'daki *Sanayi-i Nefise Mektebi*'ne gönderildi ve buraya üç yıl devam etti. O dönemde İstanbul'un Yıldız semtinde kurulmakta olan, saraya bağlı çini fabrikasında görev alması tasarlandığından, bilgilerini genişletebilmesi için Fransa'ya gönderildi.[226] Geri döndüğünde Yıldız Çini Fabrikası'na baş ressam olarak atandı. Ayrıca Mekteb-i Bahriye'de resim öğretmenliği yapıyor ve tarihi olayları görüntüleyen büyük boyutlu tablolar üretiyordu. 1906 yılında binbaşı rütbesiyle askerlikten ayrıldı. Kasım 1909'dan Mart 1911'e kadar düzenli olarak *Karagöz* için karikatürler çizdi.[227] *Coşkun Kalender, Yeni Geveze, Arz-ı Hal, Hayal-i Cedid, Falaka* ve *Köylü*[228] adlı mizah dergilerinde de çalıştı. Birinci Dünya Savaşı sırasında Harbiye Nezareti matbaasında görev aldı. Savaştan sonra çeşitli dergilerde çizer olarak çalıştı.[229] Halit Naci 1927 yılında öldü.

Mehmet Baha:

Mehmet Baha'nın doğum yeri ve tarihi bilinmemektedir.[230] Bahriye'de makine subayı olarak görevlendirilmişti, ayrıca Bahriye Matbaası'nda çizer olarak çalışıyordu.[231] 1897'de askerlikten ayrıldı. Bundan sonra da matbaada çalışmaya devam edip etmediğini saptayamadım.

Mehmet Baha 1908 Kasım'ından 1909 Kasım'ına kadar *Karagöz* için karikatürler çizdi.[232] Bu tarihten sonra bir buçuk yıl boyunca hiçbir çiziminin yayınlanmamasından, bir süre *Karagöz*'deki çalışmalarına ara verdiği ve baş-

ka dergiler için çalıştığı anlaşılıyor; örneğin *Yeni Geveze, Hayal-i Cedid* ve kısa ömürlü *Eşek [1] ve Eşek [2]* gibi.[233] Mayıs 1911'den Şubat 1915'e kadar *Karagöz*'deki karikatürlerin hemen hemen hepsinin gene Mehmet Baha'ya ait olduğu görülüyor.[234] Daha sonraki yıllarda çıkan *Karagöz* dergilerinin bütün sayılarını gözden geçiremediğim için, çizimleriyle bu dergiye ne ölçüde katkıda bulunduğunu saptayamadım. *Karagöz*'de çıkan vefat ilanından anlaşıldığı üzere, Mehmet Baha 1928 yılının Mart ayında ölmüştür.[235]

Kalem

Yayınlandığı Dönem

Kalem, 3 Eylül 1908'den 29 Haziran 1911'e kadar haftalık dergi olarak yayınlandı. Bu süre içinde yayında bazı aksamalar oldu. Dergi ilk kez, 15 Nisan 1909 tarihinde, çıkarılmadı.[236] Daha sonra 1910'da 19 Mayıs'tan 11 Ağustos'a kadar yayına geçici bir süre için ara verildi. 1910 yılının başından itibaren sayfa sayısı da azaltılmıştı. Ayrıca 1 ve 8 Aralık 1910 tarihli dergiler de çıkmadı.

1927-1929 arasında Orhan Seyfi [Orhon], *Yeni Kalem* adlı bir dergi çıkarmaya başladı.[237] *Yeni Kalem*'de "*Eski Kalem* Koleksiyonundan" başlığı altında bir karikatürün basılması, bu derginin önceki *Kalem*'in geleneğini sürdürmek amacında olduğunu göstermektedir.[238] 1930 yılının Eylül ve Kasım ayları arasında yeniden *Kalem* adlı bir mizah dergisi çıkarıldı. Bunun da yayıncısı Orhan Seyfi [Orhon] idi.[239]

Sayfa Düzeni ve Üslup

Kalem, Osmanlıca ve Fransızca olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır.[240] Karikatürlerin yazılan her iki dilde, metinler ise ya Fransızca ya da Osmanlıca'dır. Genelde metinler, yazıldıkları dilden öbür dile de çevrilmiş değillerdir. Derginin boyutları 21 cm x 30 cm olup, hacmi 8-16 sayfadır.[241] Karikatürler derginin yaklaşık yarısını kaplar. *Kalem*'de ilanlar da vardır. Reklam amaçlı yazılar 1908 sonbaharında yarım sayfa tutarken, 1911 yazında dört sayfa tutacak kadar bir artış göstermiştir. İlan verenler çoğunlukla Beyoğlu ve Galata'daki Avrupa ithal mallarını satan modaevleri ve mağazalardı. Derginin satış fiyatı 50 paraydı.[242]

Kalem, 17 Şubat (no. 74) ve 19 Mayıs (no. 87) 1910 tarihleri arasında sekiz sayfa halinde ve Fransızca bölümü olmaksızın yayınlandı. Bu dönemde 30 paraya satıldı. 16 Şubat 1911'den (no. 113) en son sayısına kadar da yine Fransızca yazılar yoktu.

Osmanlıca ve Fransızca bölümlerin sütunlarındaki yazılar, kapsamları bakımından birbirinden çok farklıdır. Osmanlıca bölümde sadece Haftalık Dedikodu adlı bir sütun vardır. Bu sütun Eylül 1908'den Haziran 1911'e kadar aralıksız varlığını sürdürmüştür. İçeriği, güncel politik ve kültürel olayların yorumlarından ibarettir. Bazen bir sayfayı kapsayan bir tek uzun makaleden, bazen de toplam olarak gene bir sayfa tutan kısa metinlerden oluşmaktadır. Osmanlıca bölümün diğer metinleri olan kısa öyküler, şiirler, mizahi haberler ve çeşitli konular hakkındaki yorumlar için ayrılmış belli bir sütun yoktur.

Fransızca bölümde çok sayıda sütunun bulunmasına karşın, bunlardan hiçbiri *Kalem* yayınlandığı süre boyunca devamlılığını korumamıştır. 1908 yılının Eylül ve Kasım aylarında dergide yer alan Le Côté Drôle (Eğlenceli Sayfa)[243] adlı sütun, Haftalık Dedikodu sütununun Fransızca karşılığı yerine geçmektedir. Burada güncel politik ya da kültürel olaylara mizahi yorumlar getirilir. 1909 Nisan'ından 1910 Şubat'ına kadar aynı işlevi Revue Hebdomadaire (Haftanın Olaylarına Genel Bakış) sütunu devraldı. Buradaki yazılar çoğunlukla Fransızca bölümün başyazarı Henri Yan'ın takma adı olan Le Chamelier (Deveci) imzasını taşırlar.[244]

Ağustos 1910-Şubat 1911 arasında Coups de Kalem (Kalem Darbeleri) adlı bir sütun devreye girdi. Burada da politika ve kültür alanındaki güncel olaylara mizahi yorumlar getiren yazılar yayınlanmaktadır.

Choses de Pera (Pera-Beyoğlu olayları) sütununda Ekim 1910'dan Şubat 1911'e kadar İstanbul Rumlarının ve Avrupalıların yaşadığı Pera'daki olaylardan söz edilmektedir.

Carillons* sütununda Ekim 1908'den Şubat 1909'a kadar yurtiçinden ve yurtdışından mizahi kısa haberler verilmektedir.

Kalem'de iki sütun da şiirlere ve şarkı sözlerine ayrılmıştır: Örneğin Ekim 1908'den Temmuz 1909'a kadar Bredaines[245] ve 1909'un Mart ve Aralık ayları arasında da Chansons Rosses de Catacloum (Catacloum'un Hiciv Şarkıları) gibi.[246] Şiirlerin ve şarkıların konuları çok çeşitlidir; kâh İstanbul'un kültürel ve siyasi yaşamına katılan bazı kişilerle alay eder, kâh güncel olayları ele alırlar.

* Birkaç çanın bir melodi oluşturacak biçimde arka arkaya çalınması. Bir olayı herkese duyurmak anlamında da kullanılır –ç.n.

Dergide bunlardan başka belli bir sütunun kapsamına girmeyen kısa, komik öyküler, mizahi bildiriler ve şiirler de bulunmaktadır. Böyle metinlerin bir kısmı tefrika halinde de basılır.

1908 ve 1909 yıllarının ekim ayları arasına rastlayan zaman diliminde *Kalem* dergisi, okurları için çekiciliğini artırmak amacıyla yarışmalar da düzenlemiştir. Yarışmacılar tarafından çözülmesi gereken bulmacalar daha çok Osmanlıca bölümünün okurlarına hitap etmekteydi, ama her iki dilde olanlara da rastlanmaktadır. Okurların *Kalem*'de çıkan karikatürlerden en çok beğendiklerini seçmesine dayanan yarışmalar da iki kez yapıldı.[247]

Kalem'deki karikatürlerin konuları *Karagöz*'e kıyasla çok daha geniş bir alandan seçilmiştir. Dergide "klasik" diye nitelendirilebilecek, yani olaylara siyasi yorum getiren karikatürlerin dışında, karikatür tarzında çizilmiş portreler ya da kısa, komik, resimli öyküler de bulunmaktadır. *Kalem*'deki karikatürlerde Avrupa'daki örneklerin etkisi görülür. Çizimlerin bir kısmı Avrupalı sanatçıların kaleminden çıkmıştır. Ayrıca "Ecnebi Karikatürlerinden" (La Caricature à l'Etranger) başlığı altında Avrupa dergilerinden alınma karikatürler de yayınlanmıştır. Bu sütuna düzenli olarak her sayıda rastlanmaz; bazen birkaç hafta üst üste her sayıda bulunur, bazen de birkaç ay ara ile çıkar.

"Balkan krizi" konusuna *Kalem*'in makalelerinde nadiren dile getirildiği dikkati çekmektedir. Bu soruna çoğu kez Haftalık Dedikodu ya da Carillons sütununda kısa yorumlar ve sadece mizahi kısa haberler şeklinde değinilmektedir. Oysa karikatürlerde devamlı olarak bu konuya yer verilmektedir. *Kalem*'in çıktığı süre boyunca Balkan sorununu çeşitli bakış açılarından irdeleyen çok sayıda karikatür yayınlanmıştır.

Yazarlar ve Karikatüristler

Kalem dergisi Salah Cimcoz ve Celâl Esat tarafından çıkarılmaktaydı. Fakat sadece derginin üçüncü sayısına kadar baş sayfasında [Celâl] Esat adı yazılıdır. Celâl Esat'ın bizzat ifade ettiğine göre, *Kalem*'de çalışmasının bilinmesi askeri kariyeri için sakıncalıydı. Ama sermayenin büyük bir kısmı muhtemelen ona aitti.[248] Ağustos 1910'dan Haziran 1911'e kadar *Kalem*'in baş sayfasında, sorumlu müdür olarak Réchid Benaiad[249] adı yazılıdır; ancak bu isimde birini saptayabilmiş değilim.

Kalem'deki metinlerin çoğu, takma adlarla imzalanmıştır. Örneğin Cenab Şahabeddin, 1908 Kasım'ından 1909 Mart'ına kadar yazılarını "Dah-

hak-ı Mazlum",[250] Hüseyin Suat [Yalçın] ise Şubat 1909'dan Aralık 1911'a kadar yaklaşık 30 makalesini "Kâve-i Zalim"[251] takma adıyla imzalamıştır.[252] 1909'un Mayıs ve Haziran aylarında dergide "Mırnav" imzasıyla Mahmut Sadık'ın beş yazısı çıkmıştır.[253] Refik Halit [Karay] de 1910 Şubat'ından Kasım'ına kadar *Kalem*'e yaklaşık 30 yazıyla katılmış, sonra *Cem*'e geçmiştir.[254] Yazılarını bazen kendi adıyla, bazen de "Kirpi" takma adıyla imzalamıştır.[255] Bunların dışında Celâl Sahir [Erozan], Ahmet Rasim, Mithat Cemal [Kuntay] ve Süleyman Nazif de *Kalem*'e birer ya da ikişer yazı göndermişler ve bu yazılar yazarların kendi imzalarıyla yayınlanmıştır.[256] Yazarlardan bazıları Edebiyat-ı Cedide ve Fecr-i Ati akımlarının temsilcileridir.[257] Ancak *Kalem*'in bu gruplardan biriyle ilişkili olduğuna dair herhangi bir belirtiye rastlamadım. Adını verdiğim kişiler de zaten sürekli *Kalem* için çalışan yazarlar değillerdi.

Kalem'de sadece bir makale Salah Cimcoz imzasını taşır.[258] Ancak Celâl Esat'ın anılarından anlaşıldığı üzere, Salah Cimcoz dergiyi çıkaran kişi olmanın ötesinde dergi için düzenli olarak makaleler de yazmıştır.[259] Büyük bir olasılıkla yazılarında, şimdiye kadar sahibini saptayamadığım takma adlardan birini kullanmaktaydı.

Sık rastlanan (beş kereden fazla) takma adlar şunlardır: "Ahfeş" (gece gören), "Ali Ravi" (hikâye eden Ali), "Beyaz Kedi", "Ferhan Ziyad" ve "Huşyar" (akıllı). Bu takma adlarla kimliklerini gizleyen kişileri saptamam mümkün olmadı. Ayrıca sadece bir ya da iki kez rastlanan imzalar da vardır: "Lastik Top", "Cin", "Yavuz", "Yok Canım" gibi. Ama bunlar her zaman yazarın adını gizlemek için kullanılmış değildir, bazen de mizahi metnin tamamlayıcı bir parçasıdırlar.

Derginin Eylül 1908 ile Şubat 1910 arasında çıkan sayılarındaki Fransızca yazıların sahiplerinden üçünü saptayabildim: Lucien Sciuto, Henri Yan ve İzzet Melih [Devrim]. *Kalem*'deki bir editör notundan anlaşıldığına göre, Lucien Sciuto ve Henri Yan bu zaman dilimi içinde art arda Fransızca bölümün başyazarıydılar.[260] Henri Yan yazılarını ya kendi ismiyle ya da Le Chamelier (Deveci) takma adıyla imzalamıştır.[261] Lucien Sciuto ise imza olarak sadece kendi adını kullanmıştır. Henri Yan ve Lucien Sciuto hakkında edinebildiğim bilgilerin tümünü "Kısa Biyografiler" bölümünde aktaracağım. İzzet Melih [Devrim] 1908 yılının Ekim ve Kasım ayları arasında *Kalem*'de çıkan beş yazısına Latin harfleriyle "İzzet Mélih" ya

da "İzzet Mélyh" diye imza atmıştır.[262] Üç Fransızca yazı da "Ali Samy"[263] imzasını taşır, ama bu yazıların müellifi olabilecek ve aynı ismi taşıyan birkaç kişi mevcut olduğundan, gerçekte bu metinleri hangisinin yazdığını kesin olarak bildirmem mümkün değildir.[264]

Kalem'de 1910 yılında Şubat-Ağustos arasındaki sayılarda Fransızca bölümü yoktu.[265] Elimdeki olanaklar, Ağustos 1910'dan Şubat 1911'e kadar *Kalem*'de çıkan Fransızca metinlerin yazarlarının kim olduklarına dair bilgi edinmemi sağlayamadı. Sık rastlanan O. Leuvil Ingrault, O. Xenos ("Yabancı"), Gheur Ghetch ya da A. [veya R.] Hausmann imzalarının kimlerin takma adı ya da rumuzu olduğunu saptayamadım.

Kalem'in Eylül 1908-Şubat 1911 arasında çıkan sayılarında, Osmanlıca bölümünde olduğu gibi Fransızca bölümünde de bazı imzalara sadece bir kez rastlanır; ama bunlar yazarın gerçek adını gizlemeye yaramazlar, mizahi metnin bir parçasıdırlar: Örneğin Le Loup Blanc ("Beyaz Kurt"), Jean Loyal ("Dürüst Jean"), Pierre le Goff, Atchik Koulak ("Açık Kulak"), Boch Boghaz ("Boşboğaz"), K. D'Aif ("Kadayıf"),[266] Y. Hégémonidés.

Çeviker 1988'in araştırmaları sayesinde *Kalem*'in karikatüristleri hakkında yazarlarına kıyasla daha çok bilgi edinme olanağına sahibiz. *Kalem*'de yayınlanmış olan yaklaşık 900 karikatürün % 42'si, kimlikleri saptanabilen sanatçılara aittir. Rigopoulos ve Papatrehas adlı Yunanlı çizerler bunlara dahil değildir; oysa dergideki karikatürlerin % 22'sini bu iki sanatçı çizmiştir. Her ikisi hakkında çok az bilgi toplayabildim. Geriye kalan % 22 oranındaki imzalı karikatürün çizerlerini saptayamadım. Karikatürlerin % 14'ü ise imzasızdır.[267]

Kalem'de 15'ten fazla karikatürü basılan karikatüristlerden Papatrehas ve A. Rigopoulos'tan başka Cemil Cem, İzzet Ziya [Turnagil], Sedat Nuri [İleri], d'Ostoya, Placek ve Scarselli adlı sanatçılar da yapıtlarıyla katkıda bulunmuşlardır. Bunlar hakkında "Kısa Biyografiler" bölümünde bilgi veriyorum.

Geriye kalan 52 karikatür "C. P." inisiyalleriyle,[268] 22 karikatür L. Andrés ismiyle[269] ve 31 karikatür *Ion* takma adıyla imzalanmışlardır. Her üç karikatürist hakkında da bilgi edinemedim. Karikatürleri *Kalem*'de 15 defadan az yayınlanan karikatüristlerden biri, Abdülhamid'in kızı Şadiye [Osmanoğlu] ile evli olan Damat Fahir Bey'dir;[270] diğeri ise şimdiye kadar kimliğini saptayamadığım Necmettin adında bir sanatçıdır. Bu sonuncusu

hem *Kalem* hem de *Karagöz* için karikatür çizen tek kişidir, ama her iki dergide de çok kısa bir süre çalışmıştır.[271] İdis imzalı karikatürlerin üslup bakımından Ion imzalılara çok benzediği dikkate alınırsa, bunların aynı çizerin elinden çıkmış olduğu düşünülebilir.

20 kadar birbirinden farklı imzanın her birine beş defadan daha az rastlanmaktadır: Örneğin Receb, İskender, Rebi Civan gibi. Bunlardan sadece "Lal" ("Dilsiz"), benim tahminime göre Celâl Esat'ın takma adı olabilir.[272] Bu imza Celâl Esat'ın anılarında kendi eseri olarak tanımladığı bir karikatürün altında görülmektedir.[273] Arseven 1993'te basılmış olan suluboya resimler –ki maalesef çok kötü birer röprodüksiyondurlar– bu karikatürle karşılaştırıldıklarında, "Lal" takma adının Celâl Esat'a ait olduğu varsayımı doğrulanmaktadır.[274]

Kısa Biyografiler

Salah Cimcoz:

Devlet memuru bir babanın oğlu olarak 1877'de İstanbul'da dünyaya geldi.[275] Özel öğretmenlerle eğitildikten sonra İstanbul'daki Mekteb-i Hukuk'a devam etti. Fransız edebiyatına karşı büyük ilgi duymaktaydı, ayrıca antika eserlere karşı olan merakından ötürü, koleksiyonculuğuyla tanınırdı.

Salah Cimcoz, 1908 Eylül'ünden 1911 Haziran'ına kadar *Kalem* dergisini çıkardı. 13 Nisan 1909 olayları onu Paris'e kaçmak zorunda bırakt ı. Anladığım kadarıyla orada Celâl Esat kadar uzun süre kalmadı, ama hangi tarihte İstanbul'a döndüğünü öğrenemedim. Kentten uzaklaşması, *Kalem*'in yayınında uzun süren bir aksamaya neden olmamıştır.[276]

Jön Türk devriminden önce Celâl Esat ile birlikte yazdıkları *Selim-i Salis* (III. Selim)[277] adlı tiyatro eseri 6 Eylül 1910'da Beyoğlu'nda sahnelendi.[278] 1917'de Salah Cimcoz Stockholm'deki Uluslararası Sosyalistler Kongresi'ne temsilci olarak katıldı.[279] İTC üyesi olması yüzünden 1919'da Malta'ya sürüldü. Daha sonra iki kez (1931 ve 1946'da) Cumhuriyet Halk Partisi'nden milletvekili seçildi.[280] Salah Cimcoz 15 Ekim 1947'de öldü.

Celâl Esat [Arseven]:

Sadrazam Esat Paşa'nın oğlu olan Celâl Esat 1875'te İstanbul'da doğdu.[281 ve 282] 1885'ten 1889'a kadar Galatasaray Mekteb-i Sultanisi'ne, yani günümüzdeki adıyla Galatasaray Lisesi'ne devam etti. 1889'dan 1891'e ka-

dar Mekteb-i Mülkiye'de ve Sanayi-i Nefise Mektebi'nde öğrenim gördüyse de, her iki okulu da bitirmedi. Çok küçük yaşından beri resim ve çizime karşı büyük ilgi gösterdi. Mekteb-i Mülkiye'ye devam ederken *Kahkaha* adında, karikatürlerden oluşan bir öğrenci gazetesi çıkardı ve arkadaşları arasında gizlice dağıttı.[283]

Celâl Esat 1891'de, Abdülhamid'in özel isteği üzerine Mekteb-i Harbiye'ye girmek zorunda kaldı ve kolağası[284] rütbesine terfi ederek bir süre için padişahın yaverliğine atandı. Askerlik görevinin devamı sırasında, 1903'te ABD'nin St. Louis kentinde açılacak olan Dünya Fuarı için Osmanlı Pavyonu'nun düzenlenmesinde görev aldı. Aynı yıl *Sevda Çağı* adlı öyküsü kitap olarak yayınlandı.[285] Askerlik mesleğinden 1908 Jön Türk devriminden önce mi, sonra mı ayrıldığı kesin olarak saptanamıyor.[286]

Celâl Esat, 1908 yılında Salah Cimcoz ile birlikte Fransaya "kaçmak" üzere hazırlıklar yapmıştı.[287] Aslında bu kaçış için zorlayıcı sebepler yoktu. İki arkadaşta Osmanlı devletini terk etmek arzusunu uyandıran durum, Abdülhamid rejimi sırasında genel olarak insanların kişisel özgürlüklerinin kısıtlanmasıydı. Celâl Esat ve Salah Cimcoz ülkeden ayrılmak amacıyla bütün mal varlıklarını sattılar; fakat tam o sırada Jön Türk devrimi gerçekleşti. Bunun üzerine kaçmaktan vazgeçtiler ve taşınmaz mallarının satışından ellerine geçmiş olan parayla bir dergi çıkarmaya karar verdiler: *Kalem* dergisi işte bu gelişmeler sonucunda kuruldu.

Böylece Celâl Esat sanatsal eğilimlerine bir kanal açmak ve dergi için karikatürler çizmek olanağını buldu. Celâl Esat *Kalem*'de çıkan karikatürlerini kendi ismiyle imzalamadığı için, çizdiği karikatürlerin sayısını ve hangi zamanlarda yayınlandıklarını saptamak mümkün değildir.

1908'in sonunda ya da 1909'un başında Paris'e gitme fikri yeniden canlandı; hatta bu fikrini gerçekleştirebilmek için *Kalem*'i başka bir yayıncıya devretmeye bile hazırdı.[288] Salah Cimcoz ise, dergiden vazgeçmek istemediği için İstanbul'da kalmaya kararlıydı. Böylece iki arkadaş aralarında bir anlaşmaya vardılar: Salah Cimcoz *Kalem*'i çıkarmaya devam edecek, Celâl Esat da Paris'ten dergi için karikatürler temin edip İstanbul'a yollayacaktı. Celâl Esat'ın Paris'e gidişi, tahminime göre 1909'un Mart-Nisan aylarından çok önce değildir; çünkü Paris'te yaşayan ya da Paris'ten İstanbul'a gelen sanatçıların karikatürleri, *Kalem*'de Nisan 1909'dan sonra yayınlanmaya başlamıştır.

1909'da Celâl Esat Paris'te ilk önemli sanat tarihi kitabını çıkardı: *Constantinople de Byzance à Stamboul*. Eserinin Fransızca çevirisini kendisi yapmıştı. Ayrıca çizimlerinden bazılarını *L'Illustration* ve *Le Matin*'e sattı.[289] Tekrar ne zaman İstanbul'a döndüğünü saptayabilmem için elimdeki olanaklar yeterli değildi.

1913'te İstanbul Belediyesi'nin Teknik İşler ve İstatistik Bölümü müdür yardımcılığına,[290] bir süre sonra da Kadıköy Belediye Dairesi başkanlığına getirildi.[291] Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna doğru Osmanlı-Alman dostluğunun sözcüsü olarak Almanya'da bulundu.[292] Berlin, Münih ve Viyana'da Osmanlı ressamlarının yapıtlarından oluşan bir sergi ve Mızıka-yı Humayun için bir konser turnesi düzenledi. Savaştan sonra, 1918'de Münih'te *Die Tote wacht* adlı bir film çevirdi.[293] 1920'den 1941'e kadar İstanbul'da Sanayi-i Nefise Mektebi'nde mimarlık ve şehircilik doçenti olarak ders verdi. Türk sanatı üzerine Türkçe ve Fransızca birçok eser yazdı.[294] Bunların dışında aralıklı olarak birçok görevde bulundu. 1942'den 1950'ye kadar önce İstanbul'dan, daha sonra da Giresun'dan milletvekili seçildi[295] ve Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin oturumlarına katıldı. 1951-1958 arasında Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu başkanı olarak görev yaptı. Celâl Esat 13 Kasım 1971'de öldü.

Lucien Sciuto ve Henri Yan (Fransızca bölümün yazarları):

Lucien Sciuto 1858'de Selanik'te doğdu. 1908-1922 tarihleri arasında İstanbul'da Musevilerin okuduğu *L'Aurore* adlı Fransızca haftalık dergiyi çıkardı.[296] Bundan başka iki haftada bir çıkan *Travail*'i de yayınladığı söylenmektedir.[297]Sciuto 1922'de Kahire'ye göçtü ve 5 Şubat 1947 tarihinde burada öldü.[298]

Lucien Sciuto 1908 Eylül'ünden 1909 Nisan'ına kadar *Kalem* için de makaleler yazmıştır. Hangi tarihten itibaren başyazar olduğu hakkında bilgi edinemedim. *Kalem*'de yayınlanmış editör notundan anlaşıldığı üzere, Lucien Sciuto, 1 Nisan 1909'da çıkan 31. sayıya kadar derginin Fransızca bölümünün başyazarıyken, *L'Indépendant* gazetesindeki çalışmalarının yoğunluğu yüzünden dergideki görevini Henri Yan'a devretmiştir.[299]

Henri Yan'ın doğum ve ölüm tarihleri hakkında bilgi edinemedim. Jön Türk devriminden sonra, Galatasaray'da "Catacloum" adlı gece kulü-

bünü işletiyor, burada şarkı da söylüyordu. 1910 yılının sonuna doğru, muhtemelen vatanı olan Fransa'ya geri döndü.[300]

Henri Yan'ın *Kalem*'deki ilk makaleleri 11 Mart 1909'da çıktı. Dört hafta sonra da, yani 1909 Nisan'ı başında *Kalem*'deki Fransızca bölümünün başyazarlığına getirildi. Bu görevde ne zamana kadar kaldığını saptayamadım. Makaleleri 1910 Şubat'ına kadar *Kalem*'de yayınlanmıştır.

Cemil Cem:

Karikatürist Cemil Cem 1908 Ekim'inden 1909 Kasım'ına kadar *Kalem* için 118 karikatür çizmiştir. Bu etkinliğinden ötürü, derginin en üretken karikatüristi olarak tanımlanabilir; daha sonra kendisi de *Cem* adında bir dergi çıkarmıştır. İlerleyen satırlarda yaşamı hakkında bilgi verilmektedir.[301]

İzzet Ziya [Turnagil]:

İzzet Ziya 1880 yılında dünyaya geldi.[302] Babası, Babıâli'de memur olan Turnazade Ziya Bey'di.[303] Bingazi'de okudu. 1897'den itibaren altı yıl boyunca İstanbul'da Sanayi-i Nefise Mektebi'ne devam etti. Kısa bir süre için öğrenim amacıyla Fransa'da bulunduktan sonra, saray ressamı oldu.[304] Bu görevinden ne zaman ayrıldığını saptayamadım. Saray ressamlığından sonra bağımsız ressam olarak çalıştı.

İzzet Ziya 1909 yılının Mart ve Eylül ayları arasında *Kalem* dergisi için 65 karikatür çizmiştir. Ayrıca aynı yıl, çok kısa ömürlü olan *Kartal* adlı mizah dergisinde de karikatürleri yayınlandı.[305] Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra kitap ilüstratörü ve karikatürist olarak çalıştı. 1934'te öldü.

Sedat Nuri [İleri]:

Sedat Nuri [İleri] 1888'de Sakız Adası'nda doğdu.[306] Büyükbabası Abidin Paşa 1879'da dahiliye vekili ve daha sonra da *Cezair-i Bahr-i Sefid* (Akdeniz adaları) valisiydi.[307] Babası Mustafa Nuri 1908'den sonra Meclis-i Âyan üyesi oldu.[308] Sedat Nuri 1908 ile 1911 arasında Belçika'nın Gembloux kentinde Ziraat Yüksek Okulu'nda öğrenim gördü. Bu sırada karikatür çizmeye başladı. 1911 yılı başlarında yeğeni Ali Dino ile birlikte Gembloux'da *La Barbe* adını verdiği Fransızca bir öğrenci dergisi çıkardı. Ayrıca İstanbul'a da çizimler gönderiyordu. Eylül 1910-Haziran 1911 arasında *Kalem*'de yaklaşık 50 karikatürü yayınlandı.[309] 1911'de İstanbul'a döndü ve Hazine-i Hassa ziraat müfetti-

şi oldu. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra erkek kardeşi Celâl Nuri [İleri]'nin çıkarmakta olduğu *Âti* ve *İleri* adlı iki ayrı günlük gazete,[310] *Akbaba* ve *Karikatür* adlı mizah dergileri ve *Yedigün* adlı resimli dergi için karikatürler çizdi. İkinci Dünya Savaşı sırasında Fransa'nın Atlantik sahilinde batık gemileri çıkarıp satan bir firma kurdu. Bu işinde çalışırken 22 Eylül 1943'te hayatını kaybetti.

Georges d'Ostoya:

Georges d'Ostoya (Sochinsky)[311] 6 Mayıs, 24 Haziran, 15 Temmuz ve 22 Temmuz 1909'da olmak üzere dört kez *Kalem* dergisinin renkli kapak sayfasını düzenledi. Celâl Esat [Arseven] kendisiyle Paris'teyken tanışmıştı.[312] D'Ostroya, aralarında *L'Assiette au Beurre* dergisinin de bulunduğu birçok gazete ve dergi için resim ve karikatür çiziyordu.[313]

D'Ostroya'nın nerede ve ne zaman doğduğunu bugüne kadar saptayamadım. Kökeni de henüz kesin olarak belli değil. Büyük bir olasılıkla Polonya kökenli soylu bir aileden gelmekteydi[314] ve babası Rus ordusunda hizmet etmişti. Georges d'Ostroya on altı yaşındayken Rusya'dan kaçmış, Osmanlı ordusunda, Fransız yabancılar lejyonunda ve Polonya ordusunda görev yapmıştır. Bundan sonra Paris'te çizim alanında kariyer yapmaya başladı. Karikatürlerinde o güne kadarki yaşamının, özellikle orduyla ilgili konuların önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Bunun dışında Rusya, Almanya, Osmanlı devleti ve Kuzey Afrika'da egemen olan siyasi durumu karikatürlerinde sık sık ele almıştır.

D'Ostroya daha sonra yazar olarak da ürün vermeye başladı. 1913'te *L'Amour d'une Russe*, 1923'te *L'Ile de la survie* adlı romanları yayınlandı. 1924-1927 arasında Tolstoy ve Dostoyevski'nin Rusça yapıtlarından çeviriler ve uyarlamalar yaptı. 1936 yılında *Les Militaires polonais dans les armées françaises* adlı, tarihi konuları işleyen bir eseri basıldı. 1938'den sonraki yaşamı hakkında bilgi edinilememiştir.

Celâl Esat Arseven, kendi ifadesine göre, Paris'te kaldığı sırada d'Ostroya ile bir anlaşma yapmıştı. Bu anlaşma uyarınca d'Ostroya, Celâl Esat'ın önerdiği bir konu hakkında her hafta bir karikatür çizecekti. Celâl Esat bu karikatürleri Paris'te bastırıp İstanbul'a gönderiyor ve *Kalem*'de diğer karikatürlerle birlikte yayınlanmasını sağlıyordu.[315] Daha önce sözünü ettiğim dört adet renkli kapakta baş sayfaya tarih yazılmadığından ve Osmanlıca resim altı imzaları dizgi yoluyla değil de litografi tekniğiyle basıldığından, bunların gerçek-

ten Paris'te üretildiği varsayılabilir. Baş sayfaların kalitesi, özellikle İstanbul'da yapılan renkli baskılarla kıyaslanınca, mükemmeldir.[316] Ancak bu sözünü ettiğimiz renkli baş sayfaların dışında, 1909 yılı Mayıs ve Haziran ayları arasında d'Ostroya'nın *Kalem* için başka karikatürler çizmemiş olmasından, Celâl Esat ile ortak çalışmalarının uzun sürmediği anlaşılıyor.

Placek:

Celâl Esat, Paris'te *Le Rire* adıyla yayınlanan mizah gazetesinde çalışan Placek adında bir Polonyalıdan da söz etmektedir.[317] Kendisiyle Paris'te karşılaştığında, onu İstanbul'a davet etmiş ve her ay ödeyeceği belli bir para karşılığında *Kalem*'de görev almasını teklif etmiştir. Placek, Temmuz 1909'dan Mart 1910'a kadar düzenli olarak *Kalem*'de çalıştı.[318] Dixmier'ye göre Placek ayrıca *L'Assiette au Beurre* dergisinin yedi sayısına da ürünleriyle katkıda bulunmuştur.[319]

Scarselli:

Scarselli 1911 Ocak'ından Haziran'ına kadar *Kalem* için karikatürler çizmiştir.[320] Dixmier'ye göre Eylül 1901'de *L'Assiette au Beurre*[321] için çalıştığı göz önünde bulundurulursa, baharda henüz Fransa'da olduğunu, orada Celâl Esat'la karşılaştığını ve onun daveti üzerine tıpkı Placek gibi, *Kalem* dergisinde çalışmak üzere İstanbul'a geldiğini varsaymak gerekir. Karikatürlerinin düzenli olarak *Kalem*'de yayınlanmış olmasına bakarak, Scarselli'nin belli bir maaş karşılığında dergide çalışmak üzere İstanbul'da kaldığı düşünülebilir.

Rigopoulos ve Papatrehas:

1910'dan 1911'e kadar *Kalem* için çalışan karikatüristlerden ikisinin adlarından Rum oldukları anlaşılmaktadır. İkisi hakkında da bugüne kadar ayrıntılı bilgi edinemedim. Yalnızca *Kalem* dışında hangi dergiler için çalıştıklarına dair bazı ipuçları bulabildim. A. Rigopoulos (Latin harfleriyle) diye imza atan sanatçı, 1910 Ağustos'undan 1911 Haziran'ına kadar *Kalem* için çalışmış ve yaklaşık 80 karikatür çizmiştir. Daha sonraları başka dergiler ve özellikle *Cem* için de çizimler yapmıştır.[322]

Papatrehas adlı diğer karikatürist, Çeviker tarafından yanlış okunarak Pahatrekas adıyla tanıtılmaktadır.[323] Papatrehas 1910 Şubat'ından 1911

Haziran'ına kadar *Kalem* için 116 karikatür çizmiş, ayrıca başka dergiler için de çalışmalar yapmıştır.[324] Şubat 1910'da *Kalem* dergisinde çıkan bir karikatürünün altına her zamankinden farklı olarak Latin harfleriyle değil, Grek harfleriyle imza atmıştır.[325] Bu karikatür Yunanca mizah dergisi *Embros*'tan alınmış olduğuna göre,[326] Papatrehas bu dergi için de çizimler yapmaktaydı.

Cem

Yayınlandığı dönem

Haftalık *Cem* dergisi, *Kalem*'in hem rakibi hem devamı sayılır.[327] *Kalem* dergisinde olduğu gibi *Cem*'in de bir Osmanlıca ve bir de Fransızca bölümü vardır. Dergiye *Cem* adı, yayıncısı Mehmet Cemil Cem'in lakabına izafeten verilmiştir.[328]

Cem'in ilk sayısı 10 Kasım 1910'da çıktı. 32. sayıdan sonra, 1911 yılının Haziran ayı başında derginin yayınlanmasına "özgür iradeyle" bir yıldan daha uzun bir süre için ara verildi.[329] Çeviker 1988'e göre, Cemil Cem bu kararı İTC'nin baskısıyla vermiştir.[330] Fakat Cemil Cem'in 1936 yılında *Yedigün*[331] dergisinde çıkan bir röportajdaki açıklamasına göre, İTC ile arasında hiçbir zaman açıktan açığa bir yüzleşme olmamıştır. Cem bu röportaj sırasında, İTC'nin önder durumundaki üyeleriyle gayet iyi ilişkiler içinde olduğunu vurgulamaktadır. Örnek olarak da sık sık karşılaştığı ve her defasında hem kendisinden hem de çalışmalarından övgüyle bahseden Talat'ı göstermektedir.[332] Cem ile İTC arasındaki ilişkilere ilerde yeniden değinilecektir.[333]

10 Ağustos 1912'de, yani Halaskâr Zabitan'ın hükümet darbesinden üç hafta sonra *Cem* yeniden yayınlanmaya başladı. Cemil Cem 19 Ekim 1912'ye kadar 33-43 arasındaki sayıları çıkardı.[334] Dergiyi daha uzun süre çıkarmamasının sebebi, Balkan Savaşı'nın seyriydi. Yukarıda sözü geçen 1936 tarihli röportaj sırasında Cemil Cem bu durumu şöyle açıklamıştır:

"Balkan harbi başladığında, galip geleceğimizi düşünerek o şekilde karikatürler yapıyordum. Bir fena günde cephede bozulduğumuzu haber aldım. Henüz halkın haberi yoktu. Gazetenin de yarısı basılmıştı. Buna rağmen derhal makineyi durdurdum ve gazeteyi kapadım."[335]

15 Aralık 1927'den 2 Mayıs 1929'a kadar Cemil Cem yeniden *Cem* adında bir mizah dergisi çıkardı;[336] fakat bu derginin Fransızca bölümü yoktu.

Sayfa Düzeni ve Üslup

Cem, boyutları (20 cm x 28 cm), kapsamı (16 sayfa) ve sayfa düzeni bakımından *Kalem*'e benzemektedir. Derginin 5-6 sayfası karikatürlere ayrılmıştır. Her sayıda metinlerin yarısı Osmanlıca, yarısı Fransızca'dır. Karikatürlerdeki imzalar da iki dildedir. Dergi kartondan bir koruyucu kapak[337] içerisinde satışa sunulur; kapağın dış yüzünde adı, adresi, fiyatı, tarihi, iç tarafında da ilanlar basılıdır. İlan verenler hep aynı firmalardır: bir ayakkabı mağazası, Beyoğlu'nda bir halı dokuma atölyesi ve Avusturya-Macaristan devletinin bir sigorta şirketi. *Cem*'in bir sayısı 50 paraya satılmaktadır.

Osmanlıca bölümünde devamlı yer alan tek sütun "Haftalık Laf ü Güzaf" başlığını taşımaktadır. Bu sütunda bir ya da iki sayfa boyunca güncel politik ve kültürel olaylar mizahi bir üslupla yorumlanır. 1910 Kasım'ından 1911 Temmuz'una kadar dergide oluşturulan "Hafta-i Tegazzül [gazel söyleme]" sütununda bazı şahısları veya grupları alaya alan manzumeler yayınlanmıştır.

Osmanlıca bölümünün diğer metinleri kısa öykülerden, mizahi metinlerden, fıkralardan, şakalardan ibarettir. Bütün metinlerin konusu güncel yaşamın sorunları, politik olaylar ve kültürel gelişmelerdir. Bunların dışında politika konulu uzunca deneme yazılarına da rastlanmaktadır. 1912 Ağustos'undan sonraki dönemde İTC'ye karşı şiddetli saldırılar içeren yazılar da yayınlanmıştır.

Derginin Haftalık Laf ü Güzaf sütununun Fransızca mukabili olan sütunun ismi birkaç kez değiştirilmiştir. Başlangıçta Pêle-Mêle de la Semaine (Haftanın Karışık Konuları) ve Les Joies de la Semaine (Haftanın Şakaları) adını taşıyan sütun, daha sonra Djem-Echos (Cem'den Yankılar) ve La Politique (Siyaset) başlığıyla yayınlandı. Tıpkı Osmanlıca bölümünde olduğu gibi, burada da İstanbul'un güncel politik ve kültürel olayları tartışılmaktadır. 1912 Ağustos'undan sonra ayrıca Ragotage (Dedikodu) adını taşıyan ve düzmece kısa haberleri içeren bir sütun oluşturuldu. Bu haberler daha çok yurtdışından konularla ilgildir. Ocak 1911'de Nouvelles d' L'Étranger (Dış Ülkelerden Haberler) adını taşıyan sütun iki kez yayınlandı.[338]

Diğer metinler kısa, esprili öykülerden, ufak tefek olayların senaryo tarzında anlatılmasından, fıkralardan ya da esprilerden ibarettir. Konular, Osmanlıca bölümünde olduğu gibi, gerek güncel olaylardan, gerekse kültürel ve politik meselelerden ibaret geniş bir yelpaze oluşturmaktadır.

Karagöz, Kalem ve *Cem* dergilerinin üçünde de yurtdışındaki olaylar çoğunlukla komik bir üslupla aktarılmaktadır. Bu konular *Karagöz*'de Telgraf adını taşıyan sütunda, *Kalem* ve *Cem*'de ise değişik isimler taşıyan sütunlarda yayınlanmaktadır.

Cem'de "Balkan krizi" konusuna gerek Osmanlıca, gerekse Fransızca bölümde çoğunlukla yurtdışı meseleleri arasında ve kısa haberler şeklinde değinilmiştir; ancak 1912 Ekim'inde Balkan Savaşı konusu uzun metinlerde de yer almaya başlar. *Cem*'deki karikatürlerde de aynı durum gözlenir. *Karagöz* ve *Kalem*'dekinin tersine, *Cem*'de Balkan krizi konusunu içeren karikatürlere nadiren rastlanır; ancak 1912 Ekim'inde çıkan son üç sayıda bir artış görülür. *Cem*'de, Balkan krizi ile ilgili olarak Ekim 1912'den önce çıkan karikatürlerin konuyu işleyiş biçimlerindeki farklı üslup dikkati çekmektedir.

Yazarlar ve Karikatüristler

Cem'de çıkan yaklaşık 250 karikatürün hemen hemen hepsi derginin yayıncısı Cemil Cem'in yapıtlarıdır. Bunların dışında Rigopoulos'tan beş karikatür ve Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra büyük ün kazanan Sedat Süleyman Simavi'den yedi karikatür yayınlanmıştır.[339] Ayrıca yabancı dergilerden de dört karikatür alınmıştır. N. Flêche [ya da N. F.] ve Ménélas imzalı karikatürlerin çizerleri hakkında bilgi edinemedim.

Dergide çıkan metinlerin başyazarı Refik Halit [Karay] idi.[340] Çoğu bu yazara ait olan Osmanlıca metinler Kirpi, Vak'anüvis[341] ve Daranda gibi değişik takma adlarla imzalanmıştır.[342] 17 Ağustos 1912'de dergide çıkan bir notta, imzasız metinlerin tümünün de aynı yazarın kaleminden çıktığına işaret edilmektedir.[343]

1910'un Aralık ve 1911'in Ocak ayında dergide Hamdullah Suphi [Tanrıöver]'in[344] "Âmâ" takma adıyla imzalanmış iki şiiri yayınlanmıştır. Haziran ve Temmuz 1911'de Hüseyin Rahmi [Gürpınar] tarafından yazılmış olan *Komedi* üç tefrika halinde yayınlandı,[345] fakat sonu getirilemedi. Dergi 1912 Ağustos'unda bir yıllık aradan sonra yeniden çıkmaya başladığında da komedinin devamı yayınlanmadı.

"Ağaçkakan", "Kıvılcım" ya da "Musahib Efendi"gibi takma adların çoğunun kime ait olduklarını saptayamadım.

Cem'deki Fransızca metinlerin yazarları –Cemil Cem imzalı pek az yazının dışında– belirlenememiştir. Metinlerin büyük bir kısmı Gros-Pier-

re,[346] Politicos (Politikacı), L'un et l'autre (Biri ve Diğeri) ya da "Abdal" (Fransızca bölümünde Latin harfleriyle) imzalarını taşır. Bu imzaların arkasında gizlenen kişilerin kimler olduğunu öğrenemedim. *Kalem*'de olduğu gibi burada da bazı imzalar yazarın takma adı olmayıp mizahi metnin bir parçasıdır; örneğin Don Quichotte, Koss-Métick (Kozmetik), Paul Itik & Tranjair (Dış Politika) ya da Le vieux Caiman (Yaşlı Kaiman) gibi. Bu imzaların her birine sadece bir kez rastlanmaktadır. Kısacası, *Cem*'de sürekli çalışan ve derginin içeriğini belirleyenler sadece iki kişidir: Cemil Cem ve Refik Halit.

Kısa Biyografiler

Cemil Cem:

Mehmet Cemil Cem 1882'de İstanbul'da doğdu.[347] Babası askeri hekim Cemal Paşa'ydı.[348] İstanbul'da Mekteb-i Hukuk'da öğrenim gördü. 1903'ten itibaren Osmanlı devletinin Nis ve Toulon konsolosluklarında kançılarya ve viskonsül olarak görev yaptı.[349] Daha sonra Osmanlı sefirinin önerisi üzerine Paris'e atandı ve orada hukuk öğrenimine devam etmek olanağına kavuştu. Paris'te Jön Türk devrimi hakkında bilgilendirildi. 1909'da Viyana'ya ve 1910'da Roma'ya atandı. Roma'da elçi olarak bulunan ve daha sonra sadrazam olan İbrahim Hakkı Bey'in güvenini kazandı. İbrahim Hakkı Bey daha önce İstanbul'da Mekteb-i Hukuk'ta ders verdiği zamandan beri Cemil Cem'i tanımaktaydı.[350] 1910'un sonunda Cemil Cem, uzun zamandır tasarladığı bir mizah dergisi çıkarma planını gerçekleştirmek amacıyla dışişleri hizmetinden ayrıldı.

Cemil Cem 1908 Ekim'inden 1909 Eylül'üne kadar *Kalem* için düzenli olarak karikatürler çizmiş ve bunları Paris'ten ya da Viyana'dan İstanbul'a yollamıştı.[351] Daha sonra Kasım 1910'dan Ekim 1912'ye kadar İstanbul'da *Cem* dergisini yayınladı. 1912-1921 arasında hangi işle uğraştığı hakkında bilgi edinemedim.

Cemil Cem 1921'den 1925'e kadar Sanayi-i Nefise Mektebi'nin müdürlüğünü yaptı. 1927-1929 arasında yeniden *Cem*'i çıkardı. Çizdiği karikatürler nedeniyle bir yıl hapis cezasına çarptırıldı.[352] Bundan sonra kendini yağlıboya tablolar çizmeye adadı. Cemil Cem, 1950 Nisan'ında öldü.

Refik Halit [Karay]:

Refik Halit 1888'de İstanbul'da doğdu.[353] Babası Osmanlı devleti memurlarındandı. Refik Halit 1906 yılına kadar Galatasaray Mekteb-i Sul-

tanisi'ne devam etti. Okulu bitirmeden Maliye Vekâleti'nde görev aldı. Ardından İstanbul'da Mekteb-i Hukuk'ta öğrenim gördü.

Jön Türk devriminden sonra öğrenimini bıraktı ve Maliye Vekâleti'ndeki işinden ayrıldı; bazı gazete ve dergiler için yazılar yazmaya başladı. Bunların başında *Tercüman-ı Hakîkat* adlı günlük gazete ve *Servet-i Fünun* ile *Kalem* haftalık dergileri gelmekteydi. 1910'dan 1912'ye kadar da *Cem*'in başyazarlığını yaptı.

Refik Halit bu dönemde Fecr-i Ati grubunun üyesiydi;[354] fakat zamanla edebi eğilimlerinin daha farklı amaçlara yöneldiği ortaya çıktı. Öykülerinde kullandığı dilin sadeliği, yapıtlarının daha bu tarihte bile –Birinci Dünya Savaşı öncesi– Milli Edebiyat akımına yakın olduğunu gösterir.

Refik Halit 1912'de Beyoğlu belediyesinde başkâtiplik görevine atandı. Mahmud Şevket Paşa suikasti olayından sonra, Hürriyet ve İtilaf[355] ile ilişkileri ve *Cem*'de yayınlanan, İTC'ye karşı şiddetli saldırıları nedeniyle Sinop'a sürüldü.[356] Daha sonra sürgünlük yaşamı Anadolu'da Çorum, Ankara ve Bilecik sancaklarında devam etti.

1918'de İstanbul'a geri dönmesine izin verildi. Bu dönemde Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na girdi. Bir süre Robert Kolej'de öğretmenlik yaptı[357] ve tekrar *Tasvir-i Efkâr, Zaman, Sabah* ve *Alemdar* gibi bazı gazetelere yazılar yazdı. 1919'da *Memleket Hikâyeleri* adı altında, derlenmiş öykülerini içeren ilk kitabı basıldı. Bu öykülerden bazıları 1913'ten öncesine aitti, ama çoğunu sürgünde yazmıştı. 1919 yılında *İstanbul'un İç Yüzü* adlı ilk romanını yayınladı. 1922'de *Aydede* adlı mizah dergisini çıkardı. Damat Ferid Paşa hükümeti sırasında Posta ve Telgraf genel müdürü olarak Mustafa Kemal [Atatürk]'e karşı tavır alması yüzünden *Yüzellilikler* grubuyla birlikte 1922 Kasım'ında ülkeyi terk etmek zorunda kaldı. 15 yılını geçirdiği Lübnan ve Halep'te birçok kitap yayınladı –*Bir Avuç Saçma* (Halep 1932) gibi– ve *Doğru Yol* dergisi için yazılar yazdı. 1938'de Türkiye'ye döndükten sonra tekrar çeşitli gazete ve dergilerde çalıştı; birçok öyküsü ve romanı yayınlandı. Türkiye PEN Kulübü'nün başkanı oldu. Refik Halit 1965 yılının Temmuz ayında öldü.

Sonuç olarak üç ayrı mizah dergisi *Karagöz, Kalem* ve *Cem*'in ortak noktalarını ve farklarını göz önüne sererek konuyu özetleyeceğim: *Karagöz, Kalem* ve *Cem*'i yayınlayanların Jön Türk devriminden önce Abdülhamid rejimine karşı cephe almış oldukları dikkati çekmektedir. Ali Fuat'ın

büyük bir olasılıkla Paris'te sürgünde bulunan Jön Türk gruplarıyla ilişkisi vardı. Salah Cimcoz ve Celâl Esat da 1908 devriminden kısa bir süre önce Avrupa'ya göçerek Osmanlı devletinin siyasi baskı rejiminden kurtulmayı tasarlıyorlardı. *Cem*'i kuran Cemil Cem ise, 1903-1910 arasında Hariciye'de görevli olduğu için iç politika konusundaki kişisel görüşlerini açıklamak olanağına sahip değildi. Buna rağmen 1908-1910 yıllarında *Kalem*'de yayınlanan karikatürlerinden, Osmanlı devletindeki dönüşüm hareketlerini onayladığı açıkça belli olmaktadır.

Genelde yazarların ve karikatüristlerin çoğunun mizah dergileri için çalışmaya başlamalarından önce asker veya memur olarak belli bir kariyer yapmış oldukları dikkati çekmektedir. Bu sayede 1908'den önceki siyasi duruma ayak uydurma olanağını bulmuş ve kendilerine sığınabilecekleri güvenli bir yer sağlayabilmişlerdir; Halit Naci'nin, askeri kariyeri çerçevesinde saraya bağlı çini fabrikasına ressam olarak atanması örneğindeki gibi.

İncelenen dergiler iki gruba ayrılabilir. *Karagöz*, geleneğe bağlı bir görünüm sergiler, Tanzimat döneminde çıkan diğer gazete ve dergileri örnek alır, sadece Osmanlıca yayınlanır, karikatürlerinin üslubu da ayrıntılı ve geleneğe uygundur. *Karagöz* için çalışan kişiler de homojen bir ortamdan gelmektedirler. Bildiğim kadarıyla, istisnasız olarak Osmanlı Müslüman toplumundandırlar. *Kalem* ve *Cem* ise ayrı bir grup oluşturur. Her iki derginin de sayfa düzeni, o dönemin koşullarına göre çok moderndir. Dergilerdeki yazılar Osmanlıca ya da Fransızca'dır. Karikatüristler çağdaş Avrupalı çizerleri kendilerine örnek almışlardır. *Kalem*'de çalışanlar Osmanlı toplumundaki farklı etnik gruplardan gelmedirler ya da Avrupa kökenli yabancılardır. *Cem*'e Cemil Cem ve Refik Halit [Karay] dışında sanatçıların da kayda değer katkılarının olup olmadığı kesin olarak belli değildir. Belki de bu dergi bütünüyle sadece iki kişinin ürünüdür.[358]

Dergilerin farklı görünümü, hangi gruplar tarafından okundukları hakkında da fikir vermektedir. *Kalem* ve *Cem* Avrupa kültürüne aşina olan veya hiç değilse oradan gelen etkilere açık kişilere hitap etmekteydi. Dergilerin iki dilde yayınlanması, Osmanlı uyruğunda olup Türk kökenli olmayan kişiler ya da Osmanlı topraklarında yaşayan Avrupalıların da satın almasını sağlıyordu. Bu sonuncular herhalde genelde *Karagöz*'ü okumazlardı. *Karagöz*'ün okuyucuları daha çok Osmanlılar ve Avrupa'daki kültür yaşamı ile ilgisi olmayan kişilerdi.

Dördüncü Bölüm

KARAGÖZ VE KALEM'DE 1908-1909 BOSNA KRİZİ

Bosna Krizinden Kısa Süre Önce Balkanlar'daki Durum

Balkan sorunları konusunda *Kalem* dergisinde 18 Eylül 1908'de bir karikatür yayınlandı (Resim 1). Resimde bir harita görülüyor. Trakya bölgesi üzerine uzanmış bir Osmanlı askeri, kalçalarına kadar bir yorganın altına girmiştir; hemen yanında, Batı Anadolu'nun üzerinde de bir nargile durmaktadır. Silahını eline almak için nargilesinin marpucunu henüz bıraktığı, dalgın bir uyuşukluktan yeni uyandığı anlaşılıyor. Onu kim uyandırmış olabilir? Yanı başında duran bir Bulgar, av borazanını öttürüyor; sol alt köşede bir Yunanlı pusu kurmuş. Resmin üst kenarında ellerinde tüfekleriyle Alman İmparatoru II. Wilhelm (1888-1918), Avusturya-Macaristan İmparatoru I. Franz Joseph (1848-1916) ve Rus Çarı II. Nikola (1894-1917) bekleyiş halindeler. Karikatürün alt yazısı şöyledir:

> "Ben size bu kadar gürültü etmeyin, uyandırırsınız, demedim mi?"
> (İmzasız)

Bu uyarının kim tarafından yapıldığı ve kime yöneltildiği hakkında bilgi verilmiyor. Akla en yakın olasılık, büyük devletleri temsil edenlerden birinin, gürültü çıkarmaya daha yatkın olan Bulgar'a veya Yunanlıya seslenmekte olduğudur. Ama uyaranın kim olduğu zaten ikinci derecede önem taşımaktadır, çünkü uyarının dikkate alınmadığı açıkça görülüyor. Asıl önemli olan, rehavetini yeni üstünden atan Osmanlı figürüne yorum getirmektir.

İlk akla gelen, bu figürün "Jön Türk" tipini temsil ettiği olsa da, bu yorum yanıltıcıdır. Her ne kadar figürün yerleştirilmiş olduğu Trakya bölgesi ve genç adamın giysisi bu tahmini haklı gösterse de, yanı başında bulunan nargile başka bir özelliğe işaret etmektedir. Nargile simgesine Ağustos 1908-Mart 1909 arasında *Kalem*'de sık sık rastlanır. Bu simge umursa-

Resim 1. *Kalem*, sayı 3, 18 Eylül 1908, s. 6.

mazlık, ilgisizlik ve duygusuzluk ifade etmekte ve memleketinin selameti uğruna hiçbir çaba sarf etmediği gibi Jön Türk devrimine de ilgisiz kalıp bu olayı kuşku ile karşılayanların tutumunu temsil etmektedir.[359] Şu halde, Trakya'da yatmakta olan askerin Jön Türk hareketinin temsilcisi olarak değil, tüm Osmanlı devletinin simgesi olarak yorumlanması daha yerinde olur. Resmi seyreden kişi, askerin geçirmiş olduğu bir değişimin hemen

Resim 2. *Kalem*, sayı 3, 18 Eylül 1908, s. 12.

sonrasındaki durumu gözlemliyor sanki. Asker nargileyi elinden bırakmış ve silahına davranmıştır; adeta gençleşmiş, canlanmıştır. Eski, atıl Osmanlı devleti "Yeni Türkiye"ye dönüşmüştür.

Bu ilk karikatürde Balkan sorunları ile Osmanlı devletindeki uyanış arasında doğrudan doğruya bir ilişki kurulmaktadır. Balkanlar'daki huzursuzluklar Jön Türk devriminin oluşmasına yol açmış gibi gösterilmektedir. Ayrıca da büyük güçleri temsil eden Almanya, Avusturya-Macaristan ve Rusya devletlerinin Osmanlı devletinin uyanmasını çıkarlarına uygun görmedikleri de bu karikatürde açıklanmaya çalışılıyor. Balkan devletlerini gürültü çıkarmamaları için uyarmalarının nedeni budur.

Yukarıda önerilmekte olan yorum, gerek karikatüristin gerekse okurun Jön Türk devriminin amaçlarını ve değer ölçülerini benimsemiş olması temeline dayanmaktadır. Karikatürdeki Jön Türk subayını "Yeni Tür-

kiye"nin sembolü olarak algılamak ancak bu koşulda mümkün olur. Eylül 1908'de *Kalem*'in, ülkedeki yeni gelişmeleri onayladığı, eski yönetimin gülünç durumda gösterildiği karikatürlerin çok sayıda olmasından anlaşılmakta ve bu da yukarıdaki yorumu doğrulamaktadır.[360]

18 Eylül tarihli aynı derginin son sayfasında, "Lal" imzasıyla "Şark mes'elesinin resm-i tedfini" ("Şark meselesinin cenaze töreni") altyazılı bir karikatür basılmıştır (Resim 2). Kral VII. Edward'ın kullandığı cenaze arabasındaki tabutta "Şark meselesi" yatmaktadır. Cenazeye Çar Nikola, Fransa Cumhurbaşkanı Fallières, Avusturya Macaristan Hükümdarı I. Franz Joseph, Alman İmparatoru II. Wilhelm, İtalya Kralı III. Victor Emmanuel (1900-1946), bir Bulgar ve bir Yunanlı eşlik etmektedir. Edward, Nikolaus, Fallières ve Victor Emmanuel duygularına egemen görünmekle beraber, Franz Joseph, Wilhelm, Bulgar ve Yunanlı, uğradıkları kayıptan ötürü kederlerini gizleyememektedirler. Franz Joseph'in bakışları çok ciddidir, Wilhelm ile Yunanistan ve Bulgaristan'ın temsilcileri ise gözyaşlarını silmektedirler.

Karikatürde VII. Edward'ın Çar Nikola ile birlikte "Şark meselesi"ni mezara götürürken gösterilmesi, büyük bir olasılıkla her iki hükümdarın Haziran 1908'de Reval'daki buluşmalarına işaret etmektedir. Bu buluşmada varılan sonuçlar gizli tutulmuştu; bu durum da o dönemdeki siyasetçilerin çeşitli yorumlarına ve buna göre davranışlarını ayarlamalarına neden oldu. Makedonya'daki Jön Türk subaylar, bu buluşma sırasında Edward ve Nikola'nın Doğu politikasında birlikte hareket ederek Makedonya'daki Hıristiyanların bağımsızlıkları için girişimde bulunduklarından, hatta Osmanlı devletinin parçalanmasını kararlaştırdıklarından endişe ediyorlardı. Bu nedenle o dönemi yorumlayanların çoğu, Reval buluşmasını Jön Türk devriminin gerçekleşmesine neden olarak kabul etmiştir.[361]

Karikatürde Edward ve Nikola'nın "Şark meselesinin cenaze töreni" sırasında oynadıkları rol nasıl gösterilmiştir? Edward cenaze arabasını kullanan arabacının yerinde oturmakta ve dizginleri elinde tutmaktadır. Bu durumda Şark meselesinin çözümünde etkin olan kişi rolünde görünmektedir. Diğer kişilerin, cenaze arabasına eşlik etmekle beraber, herhangi bir etkinlikleri yoktur. Sadece cenaze arabasını çeken atlardan birinin yanında yürümekte olan ve sanki onu yönetmek ister gibi görünen Çar'ın özel bir rolü vardır. Nikola omzunda taşıdığı bir palmiye dalıyla barışçı bir tutum sergilemektedir. Ancak bu karikatürü gören o dö-

Resim 3. *Kalem*, sayı 4, 25 Eylül 1908, s. 12.

nemin Osmanlı okurunun, Nikola'nın barışçı niyetler sergilediğine inanıp inanmadığı, bunu gerçek mi riya olarak mı değerlendirdiği bilinemez. Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Yunanistan üzgün-

dürler, çünkü Şark meselesinin mezara gömülmesi onların çıkarlarına ters düşmektedir. Buna karşın Şark meselesinin çözülmesinden kimin faydalanacağına ve karikatürde yeri olmayan Osmanlı devleti temsilcilerinin bu cenaze töreninde hangi rolü üstlendikleri konusuna bir açıklık getirilmemiştir. Karikatürde, Edward ve Nikola'nın Osmanlı devletini parçalamak amacını güttüklerinden kuşkulanıldığına işaret eden hiçbir anlatıma rastlanmamaktadır; zira cenaze arabasında yatan, Osmanlı devleti değil, Şark meselesidir.

Kalem'in bunu izleyen sayısı 25 Eylül 1908'de yayınlandı. Arka sayfasındaki bir karikatürde işlenen konu "Şark meselesinin mezara gömülmesi" karşısında Osmanlıların takındıkları tutumdur (Resim 3). Bir ormanın kenarında Şark meselesinin henüz gömülmüş olduğu mezar ve oraya yaklaşan bir sırtlan görülmektedir. Acaba hayvanın niyeti, cesedi mezardan çıkartmak mıdır? Ağaçlardan birinin arkasında duran üniformalı bir Osmanlı bunu önlemeye hazır durumda, tüfeğiyle sırtlana nişan almıştır ve hayvan mezarı kazmaya girişemeden onu vuracaktır.

Sırtlan tarafından temsil edilen kişi, çözümlenmiş olduğu ümit edilen Şark meselesini yeniden ortaya atmaya niyetlenmiştir. Karikatür, bu sırtlanın kim olduğu sorusuna açıklık getirmemektedir. Belli olan tek yorum, üniformalı kişi tarafından temsil edilen Osmanlıların, Şark meselesinin yeniden gündeme getirilmesini önlemeye kararlı olduklarıdır. Buna koşut olarak daha önce yorumladığımız karikatürü çizen kişinin de "Şark meselesinin gömülmesi" durumunda Osmanlılar için olumlu neticelerin çıkmasını ümit ettiği anlaşılmaktadır.

Kalem'in, Kral Edward'ın Balkan politikasını olumlu değerlendirdiği, başka karikatürlerden de anlaşılmaktadır. Gene de Edward'ın bu sorunda oynadığı role eleştirel gözle bakıldığı da bir gerçektir. Bu konuyla ilgili olarak, daha sonraki bir olaya işaret edeceğim: 15 Ekim 1908'de, yani Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden sonra çıkan bir karikatürde, sarhoş durumda olan Ferdinand, üzerinde "Berlin Antlaşması" yazılı olan pencerenin camını kırarken gösteriliyor. Edward ise, bu camı kıranın, yenisinin parasını da ödemek zorunda olduğunu söyleyerek onu tehdit etmektedir (Resim 4).[36a] Bu karikatürde Edward, Berlin Antlaşması'nın garantörü rolündedir ve anlaşmayı bozanlardan bunun acısını çıkaracağı yolunda bir imada bulunmaktadır.

Resim 4. *Kalem*, sayı 7, 15 Ekim 1908, s. 11.

Başka bir karikatürde Edward, üzerinde "King Edward Insurance London" yazılı bir levhanın yanında dururken gösterilmektedir. Karikatürün altında şu sözler yazılıdır: "Korkmayın, Balkan sigortalıdır." (İmza: L. Andrés). Burada da İngiltere kralı Balkanlar'daki statükonun koruyucusu olarak gösterilmektedir, fakat gene de kuşkucu bir tutum da tamamen elden bırakılmamaktadır; çünkü sigorta felaketleri önleyemez, sadece zararın karşılanmasını sağlayabilir.

Balkan kriziyle ilgili çok önemli bir bakış açısı 25 Eylül 1908 tarihli *Kalem*'in baş sayfasında görüntülenmiştir (Resim 5). Önemli bir konumda olduğu belli olan sakallı, yaşlı bir adam yazı masasının başında oturmaktadır. Yüz hatları hem Sadrazam Kâmil Paşa'ya hem de Hariciye Vekili Tevfik Paşa'ya benzemektedir.[63] Karşısında "tarih" kavramının simgesi olan bir kişi durmakta ve uzaktaki 1877 savaşının görüntüsünü işaret ederek şu sözleri söylemektedir: "Oğlum sulh... sulh. 1293'ü hatırlayınız." (İmza: L. Andrès)[64]

Resim 5. *Kalem*, sayı 4, 25 Eylül 1908, s. 1.

Tarihi temsil eden figür, Osmanlı'ya 1877-1879 Osmanlı-Rus savaşını hatırlatmakta ve onu barışı koruma konusunda uyarmaktadır. Zira Balkanlar'daki huzursuzluklar ve bağımsızlık çabaları nedeniyle Rusya'ya karşı girişilen savaş Osmanlıları feci bir yenilgiye uğratmış ve Ayastefanos Barış Antlaşması'yla neticelenmişti. Belki de karikatürü inceleyenlere, savaş sırasında, 13 Şubat 1878'de, yani bir yıl önce kabul edilen anayasanın yürürlükten kaldırıldığını hatırlatmak[365] ve o dönemdeki gelişmelerin 1877-1878 yıllarındakine benzer biçimde sonuçlanabileceği fikri aşılanmak istenmiştir. Demek ki "tarih", yalnız bir yenilgiye karşı uyarmakla kalmıyor, savaş çıkartmak suretiyle anayasanın yeniden tehlikeye düşürüleceğine de işaret ediyor. Bir savaşın yeni anayasa için tehlike oluşturacağı endişesi burada sadece ihsas edilmektedir. Fakat bundan sonraki bölümde görüleceği üzere, karikatürün yayınlanmasından

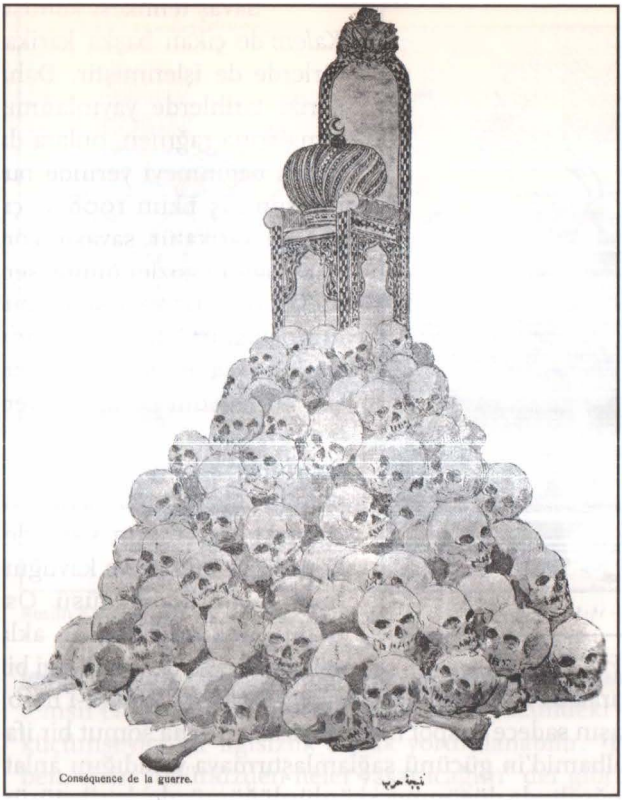

Resim 6. *Kalem*, sayı 7, 15 Ekim 1908, s. 1.

iki hafta sonra *Karagöz*'de, Balkanlar'daki gelişmelerin anayasa için bir tehlike oluşturduğu açıkça ifade edilmektedir.[366]

Kalem dergisinin düzenlediği bir ankette, tarihi Osmanlı devlet adamı ile karşı karşıya gösteren karikatür, ilk dört derginin en başarılı karikatürü seçilmiştir.[367] Fakat bu dönemde 10.000 adet basılan *Kalem*'in anketine ancak 90 kişi katıldığından, bu sonucun bütün *Kalem* okurlarının görüşünü yansıtıp yansıtmadığı kesin değildir.[368] Genelde okurlar tepkilerini göstermekte çekimser davrandıklarından, bu anket sayesinde söz konusu karikatürün, bazı okurların zevkine ve politik tutumuna uygun olduğunu saptayabilmek de önemlidir.

Resim 7. *Kalem*, sayı 19, 7 Ocak 1909, s. 16.

Savaş tehlikesi konusu *Kalem*'de çıkan başka karikatürlerde de işlenmiştir. Daha ileriki tarihlerde yayınlanmış olmalarına rağmen, onlara da kısaca değinmeyi yerinde buluyorum. 15 Ekim 1908'de çıkan bir karikatür, savaşın korkunçluğunu gözler önüne sermekte ve barış çağrısında bulunmaktadır: Birbiri üstüne yığılmış kafataslarından oluşan bir tepenin doruğuna yerleştirilmiş süslü bir tahtın üzerinde, bir hükümdara ait olduğu anlaşılan bir kavuk görülmektedir. Tahtın üstündeki padişah tuğrası ve kavuğun hilal biçimindeki süsü Osmanlı hükümdarlarını akla getirmekteyse de, herhangi bir despotun simgesi olarak da algılanabilir. Altyazısı şöyledir: "Netice-i harb" (İmzasız). Çizer, savaşın sadece despot hükümdarların, daha somut bir ifadeyle müstebit Abdülhamid'in gücünü sağlamlaştırmaya yaradığını anlatmak istemiştir. Bu doğrultuda düşünmeyi sürdürdüğümüzde, karikatürün anayasaya bağlı Osmanlıları da savaşa karşı uyarmakta olduğu sonucuna varırız. Çünkü savaş, geçmişteki güç dengesinin yeniden kurulmasına hizmet edecek ve özgürlüğü getirmiş olan anayasayı tehdit edecektir.

7 Ocak 1909 tarihli *Kalem* dergisinin Fransızca baş sayfasında kanatlı, çıplak bir erkek çocuk görülmektedir (Resim 7, İmza: "Ion"). Çocuk silah, mermi ve baruttan oluşan bir tepeye kurulu, namlusunu tehdit edercesine göğe dikmiş dev bir topun üstünde oturmaktadır. Karanlık ve ürkütücü manzaraya bütünüyle ters düşen parlak bir güneş gökyüzünde yükselerek etrafına ışıklar saçmaktadır. Üzerinde "1909" yazılı olan güneş, çocuğun başını bir hale gibi çevrelemiştir. Bundan, çocuğun 1909 yılını simge-

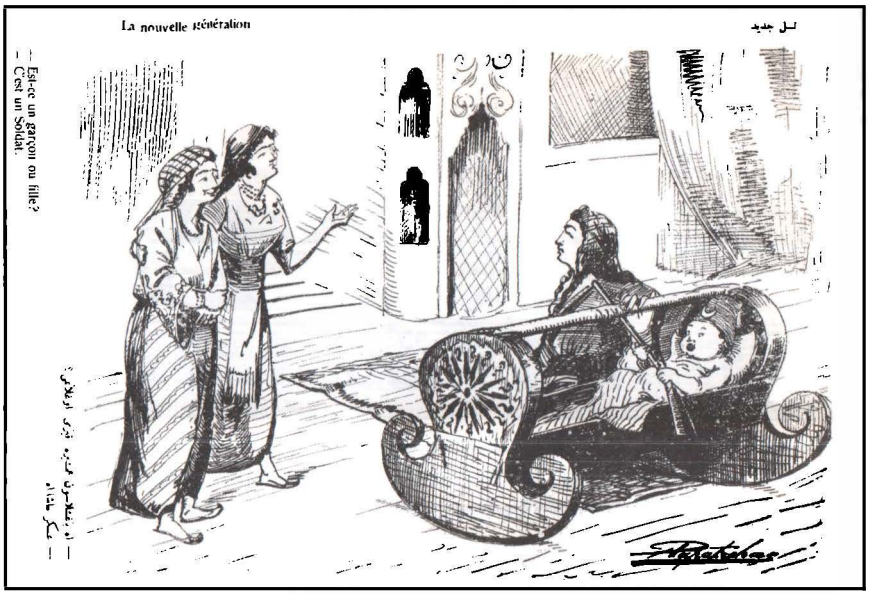

Resim 8. *Kalem*, sayı 85, 5 Mayıs 1910, s. 5.

lediği anlamı çıkarılabildiği gibi, yüz hatlarına bakılarak, barış meleğini temsil ettiği de düşünülebilir. Çocuğun yüzündeki ifade, kuşkuyla karışık küçümseyici bir ilgisizlik olarak yorumlanabilir. "Bakalım 1909 yılı olan ben, sizin yüzünüzden neler yaşayacağım" der gibi bir duruşu var.

Resmin karanlık ve ürkütücü olan alt kısmıyla, ışıklara boğulmuş olan üst kısmı birbiriyle mücadele eder gibidirler. Henüz aralarındaki dengeyi koruyorlarsa da, savaş tehlikesi ağır basmaktadır. Savaşın çıkıp çıkmayacağı konusu adeta bıçak sırtındadır.

5 Mayıs 1910'da çıkan bir karikatürde, yeni doğmuş bebeğinin beşiği başında oturan bir anne görülüyor (Resim 8).[369] Bebeğin kafasında bir fes ve elinde bir oyuncak tüfek var. Misafir gelen iki kadın: "Allah bağışlasın, hemşire, kız mı, oğlan mı?" diye soruyorlar. Anne: "Asker, maşallah" diye yanıtlıyor. Demek ki yeni doğan çocuğun kaderi şimdiden belli. Gelecekte bir savaşın kaçınılmaz olduğu, burada hiciv yüklü bir anlatımla belirtiliyor.

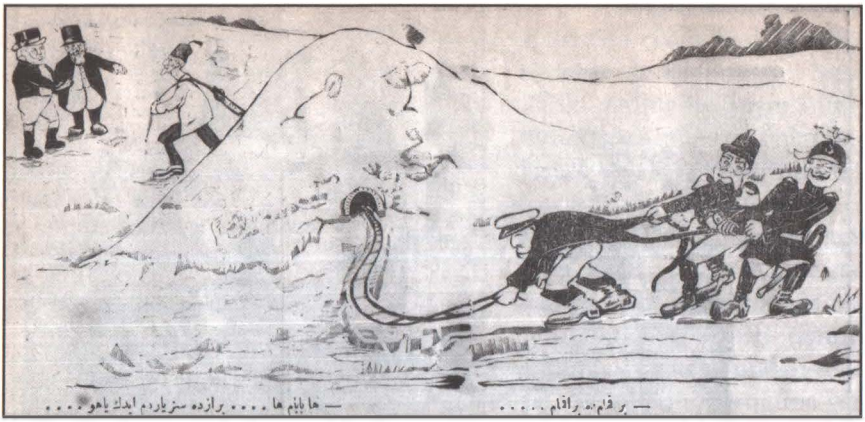

Resim 9. *Karagöz*, sayı 17, 3 Ekim 1908, s. 4.

Bu dönemde basılan karikatürler yakın zamanda bir savaşın çıkabileceğine dair giderek artan korkuyu yansıtıyor. Sonbaharda *Kalem*, savaşın önlenmesi üzerinde ısrarla duruyor. 1908'den 1909'a geçerken sorunların barış yoluyla çözümlenmesi umudu iyice zayıflamış görünüyor. 5 Mayıs 1909'da çıkan bir karikatürde ise artık savaşın önlenemeyeceği kanısı ifade ediliyor.

Karagöz'de, Balkanlar'da savaşın çıkıp çıkmayacağı sorusu, Birinci Balkan Savaşı'ndan hemen önce gündeme getirilmektedir. Bu konuya altıncı bölümde yeniden döneceğim.

3 Ekim 1908 tarihinde *Karagöz*'de ilk defa Balkan sorunlarını ele alan bir karikatür yayınlandı. Çizimin konusu demiryolu ve bu konuda verilen ödünlerdir (Resim 9). Karikatürde demiryolu, Bulgaristan Prensi Ferdinand ile Osmanlı Sadrazamı Kâmil Paşa arasında uzanan ve her ikisinin de bir ucundan tutup çektiği bir halat olarak gösteriliyor. Ön planda halatı çeken Bulgar, Avusturya-Macaristan İmparatoru I. Franz Joseph'ten ve Alman İmparatoru II. Wilhelm'den destek alıyor. Her ikisi de Ferdinand'ın ceketinin eteklerinden çekerek ona yardım ediyorlar. Demiryolu bir tünelden geçmektedir. Tünelin öbür tarafında duran Kâmil Paşa karşısındaki güce tek başına direnmek zorundadır; çünkü Fransa ve Britanya'nın temsilcileri ellerini ona doğru uzatıyorlarsa da, Kâmil Paşa'nın ulaşamayacağı bir uzaklıkta duruyorlar. Bulgar: "Bırakmam, bırakmam..." diye bağırıyor.

Osmanlı ise: "Ha babam, ha... Biraz da siz yardım edin, yahu..." diye iki arkadaşına sesleniyor. (İmzasız)

Bu karikatür, Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesine vesile olan bir olaya değinmektedir. Eylül ayında, Osmanlı devletinin Avrupa topraklarında bulunan demiryollarını işleten demiryolu şirketinin (*Compagnie Générale pour l'Exploitation des Chemins de Fer en Turquie d'Europe*) çalışanları grev yaptılar. Bazı Osmanlı memurları bu grevin, aynı şirketin işletmekte olduğu Doğu Rumeli demiryolu hattına da yayılmasını önlemekle görevlendirildiler; fakat Bulgarlar bu memurların Doğu Rumeli bölgesine girmelerine izin vermediler. Bunun üzerine demiryolu şirketi, Bulgar demiryolu şirketine, grev süresince Doğu Rumeli demiryollarını işletmesini önerdi. Bu öneri hemen gerçekleştirildi. Birkaç gün sonra grev sona erdiğinde, Bulgar demiryolları şirketi, işletme hakkından vazgeçmeyi kabul etmedi. Bulgar hükümeti bu kararını sağlama bağlamak ve Osmanlı devleti tarafından hükümranlık haklarının elinden alınmasını önlemek için, 5 Ekim 1908 tarihinde bağımsızlığını ilan etti.[170]

Karikatürün yayınlandığı tarihte Bulgaristan henüz bağımsızlığını açıklamamıştı. Karikatürist, Osmanlı devletinin Balkanlar'daki gücünü koruma çabaları sırasında Fransa ve İngiltere tarafından tamamen kaderine terk edilmiş olmasından yakındığını çiziminde belirtiyor. Her iki devlet de Osmanlı'ya ellerini uzatıyorlarsa da, onun bu elleri yakalayabileceği kadar yakına gelme riskine girmiyorlar. Buna karşın Bulgaristan, yandaşları tarafından destekleniyor.

İngiltere'nin sergilediği görünümü başka bir açıdan değerlendirmek amacıyla, daha ileriki bir tarihte yayınlanan bir karikatürün yorumunu öne alıyorum. 19 Ekim 1908'de, yani Bulgaristan'ın bağımsızlığını açıklamasından iki hafta sonra yayınlanan bir karikatürde *Karagöz* farklı bir görüşü dile getirmektedir. Az önce yorumladığımız karikatürdeki kuşkulara karşın, burada Balkan sorunlarında en çok İngiltere'den destek görülebileceği umudu açıklanmaktadır (Resim 10). Bu karikatürde henüz yeni taç giymiş olan Bulgar Çarı, namlusu yukarıya doğru yöneltilmiş bir topun üstünde oturmaktadır. Arkasında duran ve ayağındaki kareli pantolonu, başındaki silindir şapkasından İngiliz olduğu anlaşılan bir kişi topu ateşlemek üzeredir. Karagöz bu sahneyi seyrederken Ferdinand ile alay ediyor:

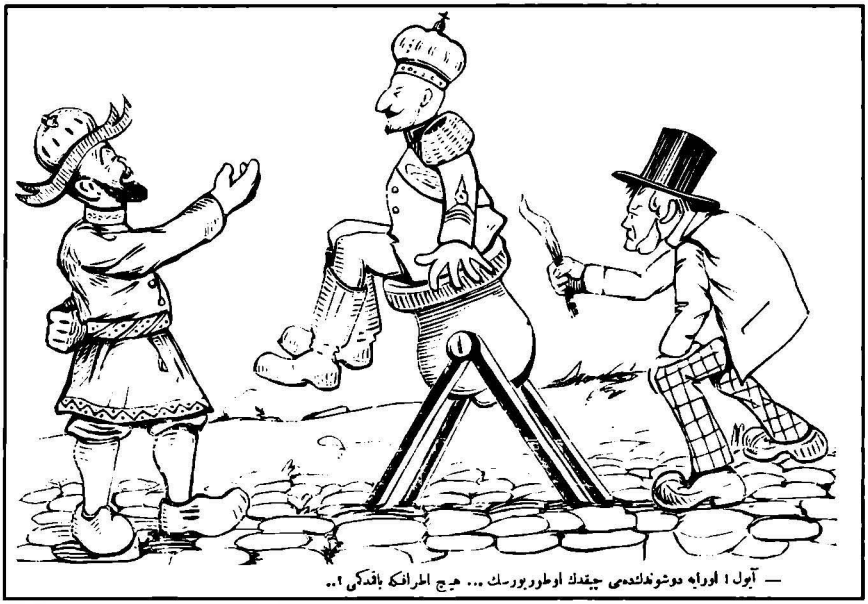

Resim 10. *Karagöz*, sayı 24, 19 Ekim 1908, s. 4.

Ayol! Oraya düşündün de mi çıktın, oturuyorsun... Hiç etrafına bakmadın mı? (İmzasız)

Bu karikatürdeki İngiliz, düşüncesiz davranışı yüzünden Bulgaristan hükümdarını "havaya uçuracak" kişi olarak gösterilmektedir. Ferdinad'ı tahtından indirecek olan da odur.

Bulgaristan 5 Ekim 1908'de bağımsızlığını ilan etmeden önce de Balkan sorunları *Kalem* ve *Karagöz* tarafından yorumlanmıştır. *Kalem* bu dönemde Balkan krizi konusuyla daha sık ilgilenmiştir.

Balkan krizi ile Osmanlı devletinin iç politikası arasındaki yakın ilişki başlangıçtan beri vurgulanmaktaydı. *Kalem*'de çıkan bir karikatürde, Jön Türk devrimini harekete geçirenin, Balkanlar'daki huzursuzluklar olduğuna işaret edilmektedir. Eylül 1908'de *Kalem*'de yayınlanan iki karikatür, Balkanlar'daki kargaşanın, yeniden yürürlüğe girmiş olan anayasa için büyük bir tehlike oluşturduğunu belirtmekte ve kesin olarak savaşa karşı

tavır almaktadır. Bundan sonraki iki yıl boyunca çıkan karikatürler, Balkan sorunlarının barış yoluyla çözümlenebileceği umudunun giderek azaldığını göstermektedir.

Almanya'nın ve Avusturya-Macaristan devletinin Balkan politikası, gerek *Kalem*, gerekse *Karagöz* tarafından olumsuz değerlendirilmektedir. *Kalem*, o devletlerin Şark meselesinin sona erdirilmesinde kendileri için bir çıkar görmedikleri kanısındadır. *Karagöz* ise, Doğu Rumeli demiryolları konusunda yaşanan çekişmede sözü edilen devletleri Bulgaristan'ın yandaşları olarak kabul etmektedir. Balkan krizinde Fransa'nın ve Rusya'nın oynadıkları rol üzerinde ise daha az duruluyor. Her iki dergi de bu konuya karşı genelde ilgisiz bir tutum sergilemekteyse de, birkaç karikatürde Fransa ve Rusya olumsuz rollerde gösterilmişlerdir. Buna karşın İngiltere'nin Doğu politikası hakkında daha kesin bir fikre sahip olunduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı devletinin çıkarlarını ancak İngiltere'nin koruyacağı umudu yaygındır. İngiltere kralı Berlin Antlaşması'nın güvencesini sağlayacak kişi, yani garantör olarak gösterilmektedir Ama başlangıçtan beri İngiltere'nin oynadığı rol gene de eleştirel bir bakış açısından yorumlanmaktadır. Nitekim, *Karagöz*'de çıkan bir karikatürde İngiltere, demiryolları çekişmesi sırasında, Osmanlı'nın elinde tuttuğu halatı çekmeye maksatlı olarak yardım etmiyor. *Kalem*'de çıkan karikatürlerde İngiltere kralı Balkanlar'daki statükoyu korumaya veya yeniden kurmaya gayret ediyor görünüyorsa da, başarı elde etme olasılığına Ekim 1908'de kuşkuyla bakılmaktadır.

Bulgaristan'ın Bağımsızlık İlanı

Prens Ferdinand 5 Ekim 1908'de Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan ederek "çar" unvanını almakla Balkan politikasını güncel olayların doruk noktası haline getirdi.

5 Ekim 1908 tarihli *Karagöz* dergisi, Balkanlar'daki durumdan duyulan huzursuzluğun izlerini taşımaktadır (Resim 11).[371] Dergideki karikatürde Karagöz, zembili ve para kesesiyle alışverişe çıkmış, iri yarı bir satıcının, üzeri kalıp kalıp Trakya kaşarı ve sucuk dolu tezgâhı önünde duruyor, satıcı da Karagöz'e bir sucuk uzatıyor. Karikatürist, basit çizgilerle bir köy manzarası ve başka tezgâhlar da çizmiş. Karagöz'ün yanı başında perişan bir kedi ve bakımsız bir köpek, bir lokma yiyecek kapabilmek için bekliyorlar. Satıcı malını methediyor:

Resim 11. *Karagöz*, sayı 18, 5 Ekim 1908, s. 4

-Al Ağam, al... Aha ne böyle Balkan gaşarı, ne de böle sucuh bi yerde bulaman...
-Sucuk fena değil ama Balkan kurtlanmış!..

Burada kaşar peyniri Balkanlar'ı temsil ediyor. Karagöz, peyniri kurtlanmış olduğu için beğenmiyor. O dönemde Balkanlar'daki gelişmelerden rahatsızlık duyan okurlar, Karagöz'ün görüşünü büyük bir olasılıkla paylaşmışlardır. Ancak bu durumda insanın aklına şu soru geliyor: Acaba kendini Karagöz'le özdeşleştiren okur Balkanlar'a sahip olmayı istemiyor mu, yoksa sadece Balkanlar'la ilgilenmeyi ret mi ediyor? Birinci şıkta radikal ve kolay çözüm, Balkanlar'ın gözden çıkarılmasıdır. Diğer şık ise, Balkanlar'ın Osmanlı devletine ait olduğu ve bunun gelecekte de böyle olacağı varsayımına dayanır. Bu durumda, Balkan sorunları ne kadar yıpratıcı olursa olsun, onlarla uğraşmak gerekir. Karikatüristin okurlara bu iki yorumdan hangisini telkin etmek istediği açıkça belli değil. Hatta böyle bir soruyu ortaya atmak niyetinde olup olmadığı dahi anlaşılmıyor, belki de sadece sorunun yanıtını belirsiz bırakıyor.

Balkan savaşlarına kadar, daha doğrusu Balkanlar'daki toprakların fiilen kaybedilmesine kadar *Karagöz*'de yayınlanan metinlerden benim çıkardığım anlama göre, Ekim 1908'de Osmanlılar Avrupa'daki topraklarından vazgeçmeye henüz hazır değillerdi. Fakat söz konusu karikatürün bazı okurlar tarafından farklı yorumlanmış olması ihtimalini, yani kaşar peynirinin temsil ettiği Balkanlar bölgesine dokunmamanın en iyi çözüm olduğu düşüncesini taşıdıklarını da göz ardı etmemek gerek.

Karikatürde bakımsız, yabanileşmiş iki evcil hayvan görülmektedir: bir köpek ve bir kedi. İkisi de aç gözlerle Karagöz'e bakıp bekleşmektedirler. Önlerine yenebilir ne çıksa üstüne atlayacak gibi bir halleri var; hatta kurtlu Balkan peynirinden bir parçayı bile mideye indirmeye razı görünüyorlar. Kedi ile köpeğin kimleri temsil ettiği kesin olarak belli değil. Karikatürist, örneğin Tuna monarşisinin simgesi olan iki başlı kartal ya da Rusya'nın simgesi olan ayı gibi hayvanları kullanmamış olduğundan, bu hayvanların olsa olsa vaktiyle Osmanlı devletine bağlı Balkan halklarını temsil ettikleri tahmin edilebilir. Daha sonra çıkan karikatürlerde Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ sık sık yabani ya da pasaklı, bakımsız hayvanlar şeklinde temsil edilmişlerdir.

Bu karikatür yayınlandığında, İstanbullular henüz Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmiş olduğunu bilmiyorlardı. Durumun böyle olduğu *Karagöz*'ün 8 Ekim 1908 tarihli bir sonraki Muhavere sütunundaki yazıdan anlaşılmaktadır.[372] Sütunun metnini önemli bulduğum için, aslına uygun olarak aktarıyorum:

- Aferin Karagöz...
- Ne olmuş ki...
- Geçen günkü nüshanda bakkal resmi...
- Ey...
- İyisi... Sen o sabah neşrettiğin nüshanda Balkan kurtlanmış diyordun. Akşam üzere de istiklal telegrafları gelince...
- Ah birader... Bunu bilmeyecek ne var? "Kör, Kör parmağım gözüne."[373] Sen İkdam'ın[374] salı nüshasındaki "ifşa-yı hakayık"ı okumadın mı?
- Hayır.
- Bu işin bir siyaset-i müessese eseri olduğunu anlayan adam elbette bunu beklerdi.
- Ya!...

- Ne zannettin, a budala! Sen bilmiyorsan bir bileni bul da sor! Vaktiyle de Meclis-i Mebusan böyle bir hal içinde dağılmış. Kanun-ı Esasi kaldırılıyormuş...
- Maazallahu teala...
- Evvet. Şimdi bunun mürettep bir plan olduğunu anlayıp da ona göre akilane, basiretkârane hareket edere asıl korktuğumuzu başımıza tekrar getirmemeğe çalışmalı... Baksana ne diyor: "Bulgaristan, istiklalini bugün ihraz etmedi. Bugünkü muamele sırf bir ilandan, işi resmiyete dökmekten ibarettir. Yoksa Bulgaristan daha on beş sene evvel, Prens Ferdinand tarafından ekâbiri devlete nişanlar verildiği, tasvirini havi altın meskukat darp ve posta pulları imal olunduğu gün ilan-i istiklal eylemiştir. Bizce yapılacak bir şey varsa o da meşrutiyet idaremize ve Kanun-ı Esasi'ye dört el ile sarılıp..." Anladın mı?
- Aman Karagöz, iyi aklıma geldi. Bu iş pazartesi günü meydana çıktı, değil mi?
- Evvet.
- Pazar günü[375] karin-i sabik Ragıp ile refik-i şefiki Faik[376] daha birçok avene-i havene ile Pendik'in karşısındaki Mavri[377] adasına gidip mübarek ramazana rağmen güpe gündüz içkiler içmişler, çalgılar çaldırıp tüfenk atarak ilan-ı şadmani eylemişler.
- Sahih mi?
- İnanmazsan git de sor...
- Hım... A canım, dediğim gibi bunun böyle olacağını herkes biliyordu...
- Ne demek istiyorsun?
- Ne demek isteyeceğim? İş başlar, kendi devr-i müstebidaneleri avdet eder diye sevinçlerinden yapmış olmalarıdırlar. Başka ne olabilir? Sen mübarek ramazan günü her türlü ihtimale rağmen öyle apaşikâr, güpegündüz içki içip de silah atarak oynayıp zıplayanı şimdiye kadar gördün mü idi?
- Hayır, birader, hayır. Hem Allah yine göstermesin!
- Amin.

Karagöz ve Hacivad, Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesinin, eski iktidarın dirilmesine vesile olmasından ve bunun sonucunda da istibdat yönetiminin yeniden kurulmasından endişeleniyorlar. Eski yönetimin temsilcileri olan Abdülhamid'in mabeyincisi ve yandaşlarının bu durumdan faydalanacaklarından kuşkulanıyor ve tekrar iktidara gelecekleri günün sevincini, dine ve ahlaka ters düşen davranışlar sergileyerek daha şimdiden kutladıklarını düşünerek, tutumlarını itham ediyorlar.

Asıl skandal olarak gösterilen olay ise, bu kutlamanın, Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden bir gün önceki pazar günü yapılmasıdır. Okur bundan siyasetçilerin Bulgaristan ile ortak iş çevirdikleri, danışıklı döğüş içinde oldukları, olayları daha önceden bildikleri, hatta belki de elbirliğiyle tezgâhladıkları kanısına varacaktır. Karagöz ile Hacivad, karşılıklı konuşmaları sırasında, kendi çıkarları ve iktidar hırsları uğruna bütün kutsal değerlere, kendi devletlerine ve dinlerine ihanet eden vicdansız insanların tablosunu çiziyorlar. Adeta, anayasaya sadık, dürüst Osmanlıların bu insanları Bulgarlarla aynı kefeye koymaları ve onlara da düşman gözüyle bakmaları gerektiği fikrini aşılamak istiyorlar.

Sözü edilen Muhavere sütununun bulunduğu sayfada Bulgaristan hükümdarı Ferdinand'ın bir karikatürü görülüyor (Resim 12). Resmin solunda başı kalpaklı Ferdinand dimdik ayakta durarak gayda çalıyor. Gerisinde uzanan geniş arazinin bitiminde bir köy veya şehir görülüyor. Ferdinand'ın karşısında duran Karagöz, yüzünde şeytani bir ifadeyle, gülerek ona bakıyor. Başlığı neredeyse kafasından düşecek; elinde bir taç ve belinde de bir kılıç taşıyor. Karagöz, Ferdinand'a şu sözleri söylüyor:

- Oğlum, sen ne dersen de... Senin şu kıyafetin benim daha hoşuma gidiyor... (İmzasız)

Anlaşılan, Karagöz az önce el çabukluğuyla Ferdinand'ın tacını bir kalpakla değiştirmiş. Ferdinand şimdi gene Osmanlı devletine bağlı özerk Bulgaristan Prensliği'nin yöneticisiyken –yani 'çar' unvanını almadan önce– giydiği kıyafetle gayda çalmaktadır. Bu alet hem ona bağımsız bir ülkeyi yönetmekten aciz bir köylü damgasını vuruyor, hem de niyetinin büyük bir gürültü çıkarmak olduğuna işaret ediyor. Aslında bağımsızlığını ilan edip büyük politikaya karışmakla çıkardığı gürültü yerine gayda çalarak gü-

Resim 12. *Karagöz*, sayı 19, 8 Ekim 1908, s. 1.

rültü çıkarması Ferdinand'a daha çok yakıştırılıyor. Başka bir anlatımla, Karagöz Ferdinand'a "haddini bil" demek istiyor.

Karagöz, "gayda" ve "kalpak" motiflerini bundan sonra da sık sık kullanmıştır. Örneğin bir hafta sonra Telgraf sütununda çıkan bir kısa haberde şu sözlere rastlıyoruz:[378]

> Suret-i mahsusada izam eylediğimiz ipsiz muhbirimizin telsiz telgraflar(ı):
> Sofya, 28 Eylül [11 Ekim]: Şapkalar meydan alıp kalpaklar itibardan düştüğü için kalpakçılar ellerindeki tüylü derileri sokaklara atıyorlar. Balkan çobanları ucuzca gocuk yaptırmak için akın akın buraya geliyorlar.

Filibe, 29 Eylül [12 Ekim]: Asr-i ahir çarının baş ağrıları şiddetle devam ediyor.
Karagöz: Kedi alışmadığı sirkeyi içerse başı ağrır derler. Hafifcecik kalpak dururken taç giymek nesine gerekti?

Karagöz'e göre, Ferdinand'ın hiçbir neden olmaksızın başına kalpak yerine taç geçirmiş olması şimdi de başını ağrıtmaktadır. Burada aktarılmak istenen çok açıktır: Ferdinand etraflı düşünmeden acele karar veren, sonra da davranışlarının beraberinde getirdiği sorunların üstesinden gelemeyen biri olarak tanıtılmaktadır. Daha önceki haberin yorumu ise o kadar kesin değil. Sözde Sofya'daki kalpakçılar günün şartlarından ötürü güç duruma düşmüşler, çünkü bağımsızlık ilanından beri koyun postundan yapılma kürk başlıklar için alıcı bulunmadığından, ellerindeki malzemeyi ucuza satmak zorundaymışlar. Kalpak, Bulgarların geleneksel başlığıdır. Oysa *Karagöz'e* göre, Bulgarlar bundan böyle fötr şapka giyerek, Bulgaristan'ı bir Avrupa devleti olarak göstermek istiyorlar.[379] Herhalde Osmanlı okuru Bulgar kalpakçıların sıkıntıda olduklarını duyunca, "Oh olsun onlara!" demiştir. Çünkü koyun postundan yapılma gocuklar artık çok düşük fiyatlara satıldığından, Bulgar halkının ve hükümetinin ulusal amaçları nedeniyle en büyük zarara uğrayan meslek grubu kalpakçılar, en çok faydalananlar ise "Balkan çobanları" olmuştur. Sanırım bu çobanlar hakkında derinlemesine yorumlara girişmek gerekmez. *Karagöz*'ün herhalde bu sözcüğü kullanmaktan amacı, bir kez ortaya konmuş olan bir imgeyi düşünce zinciri içinde kullanmaya devam etmekten ibarettir.

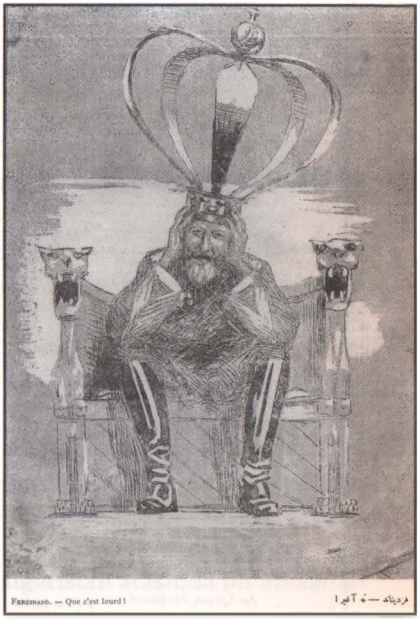

Resim 13. *Kalem*, sayı 9, 29 Ekim 1908, s. 8.

Kalem dergisi de Bulgar hükümdarının bağımsızlık ilanına aynı gözle bakmakta, Ferdinand'ın boyundan büyük

15 Octobre 1908. Journal humoristique paraissant le Jeudi. No 7.

50 PARAS

Directeur: SELAH.

Administration: 13, Rue Timoni, Péra, Constantinople.

KALEM

50 PARAS

Abonnements:

1 an ... 70 P.

Provinces 80 „

Etranger 171 fr.

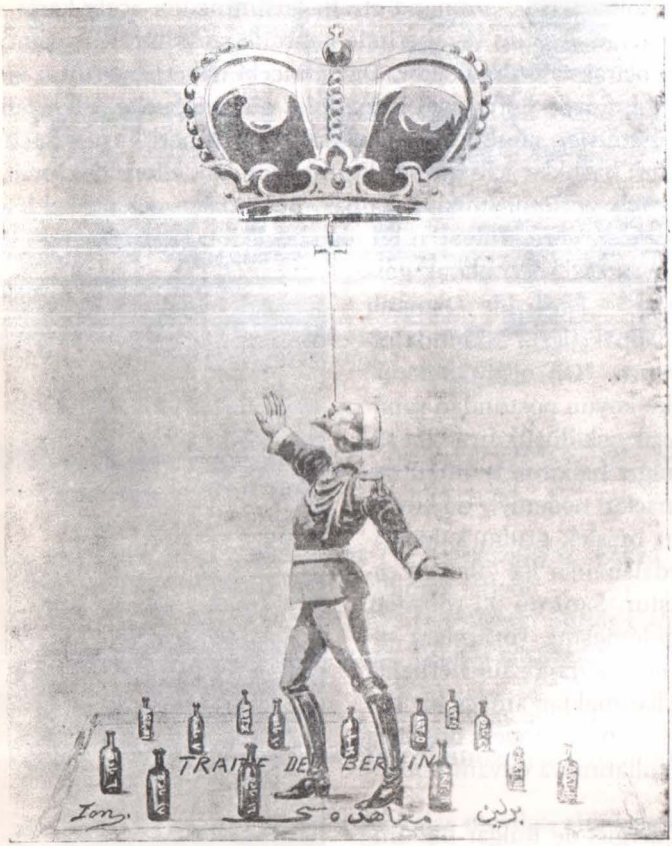

Au Cirque Ferdinand. Par Le-Sia.

فردیناند جانبارلرمنده : ...

افنده بلرامزه غایت شکل رموازنت اویونیله جمبردهکی یونفه رموانع آره سندن یورتمك بك قولاشی دکه در. چونکه بو تاج بر دونیره ایشم سکریارچه در.

Resim 14. *Kalem*, sayı 7, 15 Ekim 1908, s. 16.

bir işe kalkıştığı ve bir Bulgar çarından beklenen görevlerin üstesinden gelemeyeceği kanısındadır. Örneğin 29 Ekim 1908 tarihli dergideki karikatürde Ferdinand başında dev boyutlu bir taç taşıyor ve bu tacın ağırlığından yakınıyor (Resim 13).[380] Bununla, çarlık görevinin, onun taşıyamayacağı kadar ağır bir yük olduğu anlatılmak isteniyor.

Yorumladığım karikatürden iki hafta önce, 15 Ekim'de yayınlanan bir karikatür, Ferdinand'ı bir sirk akrobatı rolünde gösteriyor (Resim 14). Kral, burnunun üstünde duran bir kılıcın tepesindeki tacı dengede tutmaya çalışıyor. Karikatürün altyazısı şöyle:

> Ferdinand canbazhanesinde: Efendiler! Size gayet müşkil bir müvazenet oyunu yapacağım. Yerdeki bu kadar mevani [engeller] arasından yürümek pek kola[y] şey değildir. Çünki bu tac bir düşerse başım sekiz parçadır. (İmza: "Ion".)

Yerde yayılı olan halının üzerinde "Berlin Antlaşması" yazılı; anlaşmanın ayrı ayrı paragrafları da şişelerle temsil edilmiş. Akrobat Ferdinand bunların arasından geçerek yolunu bulmak zorunda. Bulgaristan hükümdarı bu denge gösterisinin çok tehlikeli olduğunu itiraf ediyor. Ama gene de birkaç şişeyi kırmak veya şişelerden birine takılıp sendeleyerek kendi tacının başını parçalamasına neden olmak gibi bir riski göze alacak kadar da umursamaz görünüyor.

"Ferdinand ve tacı" motifi, Ekim 1908-Nisan 1909 arasında türlü çeşitlemelerle tekrar tekrar işlenmiştir. Son bir örnek olarak, 14 Ocak 1909'da *Kalem* dergisinde çıkan Cemil Cem'in bir karikatürüne işaret etmek isterim (Resim 15).[381] Anlaşılan, Ferdinand para sıkıntısı çekiyor ve tacını rehin vererek karşılığında para almak istiyor. Fakat tacı rehin alıp para verecek olan adam herhalde tacı süsleyen mücevherlerin sahte olduğunu fark ediyor ve Ferdinand'a, bu taç karşılığında ne kadar para istediğini soruyor. Ferdinand yanıt olarak, çok değil, sadece tazminat bedelini ödeyecek kadar paraya razı olduğunu söylüyor. Bunun üzerine adam, Ferdinand'a çok akılsızca davrandığını belirtiyor.

Ocak 1909'da Osmanlı devleti ile Bulgaristan arasında bir anlaşmaya varmak için karşılıklı görüşmeler başlamıştı. Osmanlı devleti, bundan sonra Bulgaristan'ın haraç ödemek zorunda bırakılmamasına karşılık ve

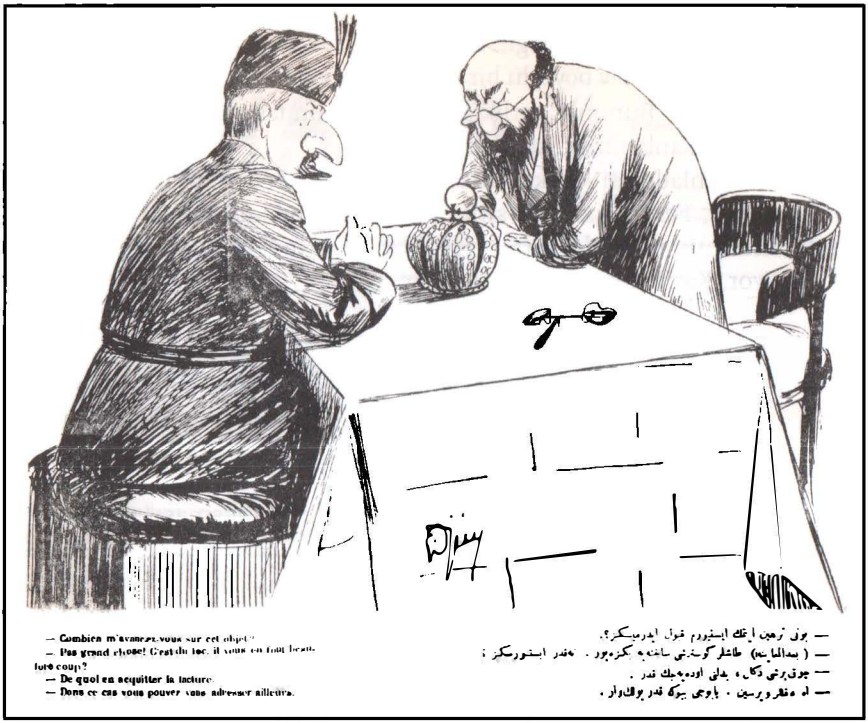
— Combien m'avancez-vous sur cet objet?
— Pas grand chose! C'est du toc, il vous en faut beaucoup plus pour le coup?
— De quoi en acquitter la facture.
— Dans ce cas vous pouvez vous adresser ailleurs.
— بونی ترهین اِیتك ایسترسن قول ایدرمیسکز؟
— (بدالبایه) طاشلر گوشه‌نی ساخته‌یه‌جکزدور . ه‌ذر ایستورسکز ؛
— چوق‌درتی دکل ، بدلی اودمه‌یه‌جك قدر .
— اه ه‌ظروریسین . باشوی بیوکه قدر پولك‌واز .

Resim 15. *Kalem*, sayı 20, 14 Ocak 1909, s. 8.

Doğu (Orient) Demiryolları şirketinden devraldığı demiryolu hattının tazminatı olarak 5,7 milyon Osmanlı Lirası istiyordu.[382] Cemil Cem'e göre, Bulgaristan tacının değeri bu kadar etmiyordu ve Ferdinand bu işte ziyandaydı. Eğer bağımsızlığını ilan etmeseydi kendisi için daha iyi olacaktı; hatta bağımsızlık Ferdinand için o kadar çok sorunu beraberinde getiriyordu ki, bu girişimi yüzünden onun aklından kuşku duymak gerekiyordu.

Şimdiye kadar incelenen karikatürlerde Ferdinand hep tek başına gösterilmektedir. Oysa *Kalem*'de Bulgar çarının yanında Avusturya hükümdarının da bulunduğu birçok karikatüre rastlanmaktadır. Bundan, o karikatürleri çizenlerin Franz Joseph'i Ferdinand'ın yardakçısı olarak kabul ettikleri anlaşılıyor.

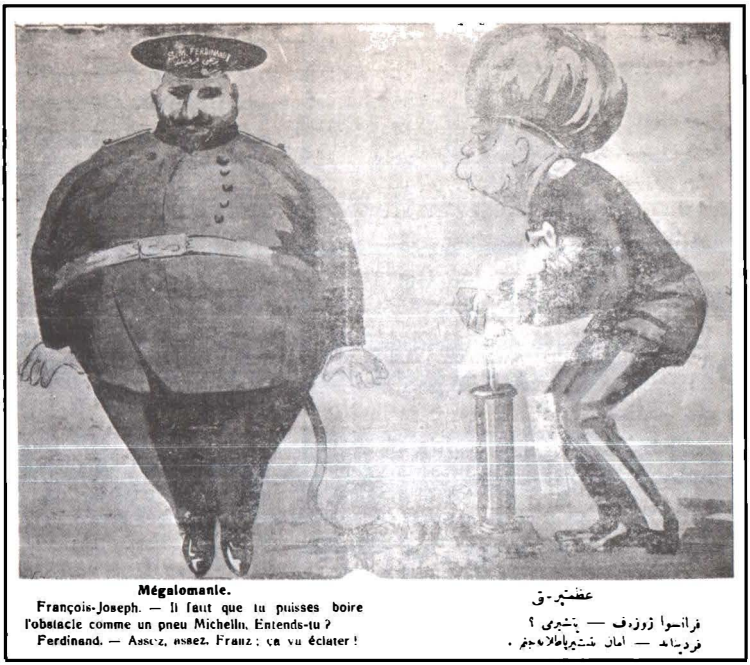

Mégalomanie.
François-Joseph. — Il faut que tu puisses boire l'obstacle comme un pneu Michelin. Entends-tu ?
Ferdinand. — Assez, assez. Franz ; ça va éclater !

عظمتپرستی
فرانسوا ژوزف — یوتمیورسین ؟
فردیناند — امان یتمیورسین پاتلایاجغم .

Resim 16. *Kalem*, sayı 7, 15 Ekim 1908, s. 4.

15 Ekim 1908 tarihli ve "Azametperesti" (megalomani) adlı bir karikatür, bu bakımdan çok anlamlıdır. (Resim 16)[383]

Karikatür, Franz Joseph'i elinde bir pompayla Ferdinand'ı tostoparlak olana kadar şişirmekteyken göstermektedir. Osmanlıca ve Fransızca altyazılar birbirinden biraz farklı olduğundan, her ikisini de sunuyorum:

Osmanlıca metin:
Azametperesti
Fransva Jozef – Yetişir mi?
Ferdinand – Aman, yetişir,
Franz, patlayacağım!

Fransızca metin:
Megalomani
Franz Joseph – Sen tıpkı
Michelin lastikleri gibi
bütün engelleri aşmalısın.
Ferdinand – Yeter, yeter
Franz patlayacağım!

Resim 17. *Kalem*, sayı 7, 15 Ekim 1908, s. 7.

Ferdinand'ın çar unvanını alması, karikatürde "azametperesti" olarak nitelendiriliyor. Demek ki, Bulgaristan hükümdarı kendini olduğundan daha büyük göstermek istiyor, daha doğrusu başkaları onu olduğundan büyük biri durumuna getirmek isteniyorlar. Onu şişiren, yani ona bu büyüklük duygusunu aşılayan da Franz Joseph'tir.

Kalem'in 15 Ekim 1908 tarihli sayısında çıkan iki karikatürde de benzer görüşlere rastlanıyor. Bunlardan birinde Ferdinand, üzerine kâğıt sarılmış taşlarla "Berlin Antlaşması" yazılı bir pencere camını kırıyor (Resim 4). Davranışlarından sarhoş olduğu anlaşılıyor; zira şöyle bağırıyor: "Aaaoooo, Bu gelen Bulgaristan gülleleri, yaşasın Balkan şarabı!" Taşları kendisine Franz Joseph uzatmaktadır. Pencereden bakan İngiltere Kralı VII. Edward ise: "Bu camı ödemeli, yoksa..." diye bir tehdit savuruyor. (İmza: "Ion".)

Karikatürde sarhoş olarak gösterilmesi, Ferdinand'ın ne yaptığının farkında olmadığını ve düşünmeden hareket ettiğini anlatıyor. Davranışlarının böyle yorumlandığını daha önceden de biliyoruz. Ferdinand'ın yanlış eylemlerindeki yardakçısı ve hatta onu bu eylemlere fiştekleyen de Franz Joseph'tir; zira pencereye attığı taşları eline veren odur. Edward'ın ise, Berlin Antlaşması'nın garantörü olarak gösterildiğini daha önce belirtmiştim[384]

Diğer karikatürde Ferdinand, tepesinde taç taşıyan dev boyutlu bir balon olarak gösteriliyor. Balon, Avrupanın güçlü devletleri olan Büyük

Britanya, Fransa, Almanya, İtalya, Rusya ve aynı zamanda da Osmanlı devletinin elinden kurtulmuş, uçup gitmek üzere (Resim 17). Balona bağlı sepette Franz Joseph oturuyor ve birinin üzerinde "Bosna", diğerinin üzerinde "Girit" yazılı iki kum torbasından ibaret safrayı sepetten atıyor. Karikatürün altında "Fransva Josef'in kabil-i sevk yeni balonu" (İmzasız) yazısı görülüyor.

Bu karikatürde de Bulgaristan hükümdarı, Avusturya imparatorunun maşası olarak gösteriliyor. Fakat Bulgaristan'ın bağımsızlık ilanı sırasında Franz Joseph'in Bosna ve Girit meselelerini, dikkatleri başka yöne çevirmek için çıkardığı düşüncesi de karikatüre yansımıştır. Bu, alışılmışın dışında bir görüşün ifadesidir. Karikatürde, göğe yükselen balona hız kazandırmak, güvence sağlamak için Bosna ve Girit sorunları kum torbaları şeklinde Avrupa devletlerinin ve Osmanlı devletinin ayakları dibine atılıyor. Genelde, Bosna-Hersek'in Avusturya'ya bağlanmasını *Karagöz* ve *Kalem* birbirinden farklı biçimde değerlendirmektedir. Bu konuyu sonraki bölümde yeniden ele alacağım.

Daha önce *Kalem*'de yayınlanan ve tıpkı 8 Ekim 1908 tarihli *Karagöz*'ün Muhavere sütunundaki gibi, Balkan sorunlarının Osmanlı devletindeki iç politikayla ilişkili olduğu görüşünü belirten bir karikatürle bu bölümü sona erdirmek istiyorum. 22 Ekim 1908 tarihli derginin Fransızca bölümünün baş sayfasında yayınlanan, "Islahata doğru" altyazılı ve "Ion" imzalı karikatürde, ıssız dağlık bir bölgede yolculuğa çıkmış olan bir grup Osmanlı görülüyor (Resim 18). Ön planda, bir eşeğin üstünde oturan Sadrazam Kâmil Paşa, arkasından gelen ve kabine üyelerini taşıyan öküz arabasına öncülük ediyor. Arabanın yanı sıra yürüyen bir çocuk, koltuğunun altında, üzerinde "Matbuat" ("Basın") yazısı okunan bir tomar kâğıt taşımaktadır. Çocuk, yaya olarak yolculuğa katılan tek kişi olmasına karşın, öküzleri daha hızlı ilerlemeye zorluyor. "Islahata doğru" giden yolun üstünde birkaç irice kaya parçası duruyor, fakat tek engel bunlar değil. *Réaction* (gericilik) ya da "istibdat" diye adlandırılmış dört azgın köpek, arabanın yanı sıra yürüyen delikanlıya saldırmaktadır. Fakat delikanlı bunlara aldırmıyor, çünkü bu engel, yolcuların henüz farkına varmadıkları başka bir tehlikeye kıyasla fazla önem taşımıyor. Arka planda iki eşkıya bir kayanın gerisinde pusu kurmuş, yolcuları gözetlemektedir. Bunlar, tüfeğini ateşlemeye hazır durumda olan Ferdinand ve henüz bekleyiş halindeki Franz Joseph'tir.

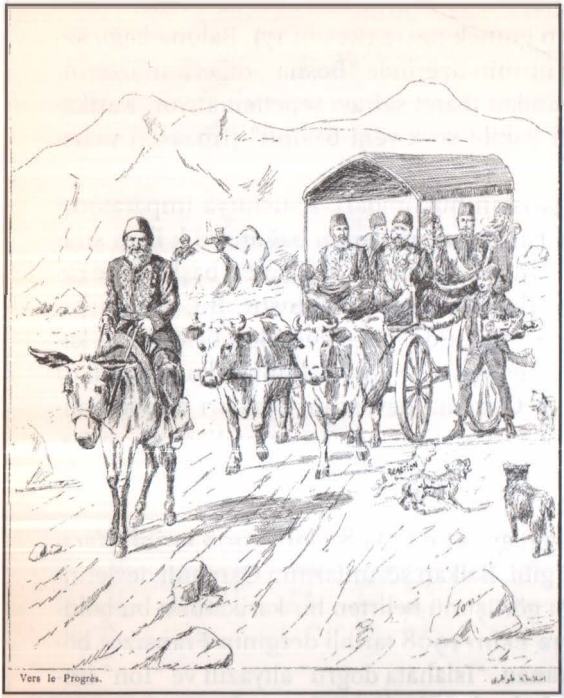

Resim 18. *Kalem*, sayı 8, 22 Ekim 1908, s. 16.

Söz konusu karikatür, reform sürecinde üç ayrı grubun rolünü yorumlamaktadır. Bu gruplardan birincisi Osmanlı yönetimini temsil etmektedir. Bunlar "ıslahata doğru" çıktıkları yolculuk için bir eşek ve bir öküz arabası seçtiklerinden, pek de hızlı ilerleyememektedirler. Oysa "genç" Osmanlı basını coşkulu bir ilerleme yanlısı olarak öküzleri daha hızlı yürümeye zorlamaktadır, öte yanda da basına karşıt akımlar tarafından tehdit edilmektedir. Bütün bunlara rağmen Osmanlı devletinin reform sürecinde en büyük tehlike, ülke içinde anayasaya karşı olan hareketlerden değil, Bulgaristan'ın ve Avusturya-Macaristan devletinin politikasından gelmektedir.

Kalem'in Aralık 1908'de okurları arasında düzenlediği ikinci ankette "Islahata doğru" altyazısını taşıyan karikatür en yüksek oyu almıştır.[385] Bu kez ankete katılanların sayısı 331 kişidir ve bunlardan 192'si, yukarıda yorumunu yapmış olduğumuz karikatürü seçerek kesin bir çoğunluk oluşturmuşlardır. İkinciliği kazanan karikatür ise 25 oy almıştır. Okurların, Balkan krizinin Osmanlı iç politikası üzerindeki etkisini konu alan bir karikatürü ikinci kez seçmiş olmaları dikkat çekicidir.[386] Böylece yalnızca karikatüristlerin değil, okurların da bu sorunlara yoğun ilgi duydukları kanıtlanmıştır.

Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi *Karagöz* ve *Kalem* tarafından benzer biçimde yorumlanmıştır. Ferdinand, ileri görüşü olmayan, bi-

lerek veya bilmeyerek büyük risklere giren ve sonradan davranışlarının getirdiği sonuçların üstesinden gelemeyen, büyüklük düşkünü bir hükümdar olarak gösterilmektedir. *Kalem* bununla da kalmayarak Avusturya-Macaristan Hükümdarı Franz Joseph'in Bulgaristan'ın bağımsızlık ilanında etkin bir rol oynadığı görüşünü savunarak, onu Ferdinand'ın yardakçısı ya da akıl hocası olarak göstermektedir.

Bunun dışında, Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden önce açıklanmış olan bir görüş, *Kalem*'de yeniden gündeme getirilmektedir. Balkanlar'daki olayların Osmanlı devletinin bünyesindeki reform hareketlerini ve anayasayı tehlikeye düşüreceği kanısı pek çok kişide yerleşmiştir. Nitekim *Kalem*, memleketteki anayasa karşıtı güçleri (ısırmaya hazır azgın köpekler) ve Ferdinad ile Franz Joseph'i (eşkıya kılığında) Osmanlı devletinin yenilenme hareketlerini ayrı yönlerden tehdit eden tehlikeler olarak göstermektedir. *Karagöz* de bu soruna benzer açıdan bakmakta ve daha da ileri giderek, eski yönetimin temsilcilerinin dış ülkelerdeki düşmanlarla işbirliği yaparak eski düzeni yeniden kurmak çabasında olduklarını ileri sürmektedir.

Bosna-Hersek'in Avusturya'ya bağlanması ve Avusturya-Macaristan'a Boykot

Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden bir gün sonra, 6 Ekim 1908'de, Avusturya-Macaristan devleti Bosna-Hersek'i kendi yönetimine bağladı. Bu olay İstanbul halkı arasında büyük protestolara neden oldu. 8 Ekim'de İstanbul'da yapılan bir gösteride Avusturya-Macaristan mallarının boykot edilmesi çağrısında bulunuldu. Bunu izleyen bir buçuk ay süresince, boykota katılan tüccarların ve liman işçilerinin sayısı giderek arttı. Öyle ki, kasım ortalarında gerek İstanbul'da, gerekse Osmanlı'nın diğer büyük liman kentlerinin çoğunda Avusturya mallarının satışı hemen hemen tamamen durdu.[387]

Karagöz ve *Kalem*, bu dönemde Bosna-Hersek sorununu ve Avusturya malları boykotunu Bulgaristan'ın bağımsızlık ilanına kıyasla daha geniş çapta işlediler. *Karagöz* Avusturya malları boykotu konusunu ilk kez 15 Ekim 1908 tarihinde gündeme getirdi ve Telgraf sütununda şu kısa haberleri verdi:[388]

> Laybah,[389] 29 Eylül [13 Ekim]: Avusturya malının mahiyeti anlaşılması üzerine giyah [hayvan yemi] mağazalarında külliyetli mal kal-

mıştır. Ziyadece müddet durması ihtimale binaen çürüyüp taaffün etmesinden [kokmasından] korkuluyor.

Karagöz: Her şeyin kokusu sonradan çıkmak kaidedendir.

Viyana, 29 Eylül [13 Ekim]: Elbise imal eden fabrikalar işsiz kaldığı için amelenin grev yapmasına lüzum kalmamıştır. Fabrika amelesinin ekmek bulamayarak giyah mağazalarına hücum ile karınlarını doyurmağa teşebbüs edeceklerinden endişe olunuyor.

Karagöz: "Bir işi yapmadan evvel düşünmesi lazım biraz" derler.

Karagöz, boykotun Avusturya-Macaristan halkı için ne gibi sorunlar doğurabileceği konusunda kendi görüşünü dile getiriyor. Burada derginin Laibach'taki hayvan yemi ticaretini örnek göstermesi oldukça garip; Çünkü Osmanlı devletinin Avusturya-Macaristan devletinden ithal ettiği malların başında şeker, tekstil ürünleri ve fes gelmektedir.[390] *Karagöz*'ün asıl maksadı, Tuna boyundan gönderilen malların alıcı bulamayıp uzun süre bekletilmesi sonucu çürüyüp kokuşacaklarını, üreticilerini ziyana sokacaklarını belirtmektir.

Karagöz ikinci haberinde bu boykotun bir sosyal patlamaya neden olacağını da göz önüne sermektedir. Üstelik zengin Avusturyalı girişimcilere sipariş verilmemesi yüzünden işsiz kalan işçilerin dükkânları yağma etmelerinden ve karınlarını doyurmak için, yukarıda sözü edildiği gibi, hayvan yemi satan dükkânlara bile saldırmalarından endişe edilmektedir. *Karagöz* de bu durumu hayal ettikçe "Oh olsun onlara!" demektedir. Metnin son cümlesi, ana fikri bir kez daha vurgulamaktadır: Bütün Avusturya-Macaristan vatandaşları, hükümetlerinin düşüncesiz davranışından doğan zararlara katlanacaklardır. *Karagöz* 1908-1909 kışı boyunca Avusturya-Macaristan boykotunun orada yaratacağı olumsuz durumlar hakkında buna benzer pek çok gülünç ve saçma haber yayınlamıştır.

14 Ocak 1908'de *Karagöz*'de çıkan bir karikatürde, gecelik entarisiyle bir koltukta oturmakta olan İmparator Franz Joseph görülüyor (Resim 19).[391] Bütün vücudu şişmiş durumda. Karagöz, hekim rolünde, şık bir giysi içinde, bir yandan purosunu tüttürüyor, bir yandan da hastası Franz Jo-

Resim 19. *Karagöz*, sayı 41, 14 Aralık 1908, s. 4.

seph'in nabzını tutuyor. Sağ tarafta duran Hacivad tahlil sonuçları hakkında bilgi veriyor:

Hacivad– Doktor Bey... Tahlil raporunu gördünüz mü?... Yüzde seksen şeker var...

–Yalnız şeker olsa iyi... Ottan elbise, talaştan kâğıd ... neler yok neler... Buna boykotaj hastalığı derler...

–Demek ki ihracat olmazsa fena... –Şübhesiz... şübhesiz... Tedavisine de imkân göremiyorum... Tehlikeli... Eczacıbaşı.. Tehlikeli...

Resim 20. *Karagöz*, sayı 33, 16 Kasım 1908, s. 2.

Franz Joseph artık ihracat yapamıyor, başka bir anlatımla "içindekileri dışarı çıkaramıyor". İlişkilerin düzgün olduğu zamanlarda Osmanlı devletine gönderdiği mallar "kendi bünyesinde", yani Avusturya-Macaristan'da kalıp birikiyor. Franz Joseph ihraç etmek istediği şekeri yurtdışına çıkaramadığından, Karagöz ve Hacivad ona diyabet, yani şeker hastalığı tanısı koyuyorlar. Ayrıca kötü kaliteli kâğıt ve tekstil malları da dışarı çıkarılamayıp yurtta biriktiğinden, Avusturya imparatorunun vücudu böyle şişmiştir.[392]

Karagöz'e göre Avusturya imparatorunun sağlık durumu tehlikededir ve tedavisi için bir çare de yoktur. Fakat Karagöz'ün gerisinde, duvarda asılı duran alet, hastayı belki de sağlığına kavuşturabilecek bir tedavinin bulunabileceğini ima ediyor: Franz Joseph'e bir bağırsak lavmanı [eski deyimle "tenkiye"] yapmak faydalı olabilir. Bununla ne kastedildiği pek de belli değil. Ama Karagöz zaten Avusturya imparatorunu iyileştirmek niyetinde değildir, çünkü bu girişim boykotun amacına ters düşer. Zaten karikatürdeki Karagöz, tavrından da anlaşılacağı gibi, hastaya yardım etmek amacıyla değil, sadece boykotun etkili olup olmadığını saptamak için gelmiştir. İmparatorun sıkıntılı durumundan ötürü karikatüristin için için memnun olduğu hissedilmektedir.

Karagöz, boykot olayını bir güldürü konusu olarak ele almakla kalmıyor, aynı zamanda vatandaşlara boykotun propagandasını da yapıyor. Nitekim 2 Kasım 1908'de, diğer gazete ve dergilerin çalışanlarına, sokaklara çıkarak, boykota uyulup uyulmadığını denetlemeleri çağrısında bulunmuştur.[393] Kısa süre sonra, 16 Kasım 1908'de *Karagöz,* "İhya-yı Âsar", (eski eserlerin yeniden yaşama geçirilmesi) başlıklı, Karagöz'ün geleneksel "Bağçeye kurdum asma salıncak" türküsünün güftesine uygun olarak söylenecek bir şarkı metni yayınlamıştır.[394] Karikatürde Karagöz ve Hacivad zurna ve nakkare çalarken gösterilmektedirler (Resim 20).

Şarkı, yerli bir ürün olan kalpağın, Avusturya'dan ithal edilen festen üstün olduğunu savunarak okuyucuları bundan böyle sadece kalpak kullanmaya teşvik etmektedir.

Başıma giydim bir güzel kalpak.
Tüyleri, rengi de pek parlak.
İçinde kaplı bir iyi alpak.
Feslerin adı artık batacak.
Nemse tüccarı topu atacak.
Nafile, nafile, nafile,
Giymeyin fesi, nafile.

Feslerin artık geçti modası.
Açığa vurdu bakkam boyası.
Meydana çıktı şimdi foyası.
Nafile, nafile, nafile,
Almayın fesi, nafile.

Karagöz, 19 Kasım 1908'de yayınlanan bir sonraki sayısında "alışveriş" konusundaki önerilerini sürdürmektedir. "Dahili Boykotaja Riayet" başlıklı bir haberde, bir gün önce *Karagöz*'ün ofisine gelen bir kişinin, boykot koşullarına kesin olarak uyulmasını sağlamak için yazı işlerinde çalışanların yardımcı olmalarını istediğinden söz edilmektedir.[395] Bu kişi, nasıl yardım edilebileceği sorusu üzerine *Karagöz* çalışanlarına, memlekette hangi yerli malların bulunduğunu bir liste halinde ilan edip bunların Osmanlı devletini Avusturya mallarına bağımlı olmaktan kurtarmaya yetip yetmeyeceğini bil-

dirmelerini söylemiştir. Derginin yazı işleri bu öneriyi yerine getirerek Osmanlı devletinin belli yörelerinde üretilen malları tanıtır. Bu liste Karagöz'ün bir şakası olmaktan ibaret değildir, sözü edilen ürünler gerçekten bu gün dahi ünü süregelen ürünlerdir: Eyüp oyuncakları,[396] Karaköy poğaçası,[397] Kanlıca yoğurdu, Hereke fesleri,[398] Selanik çorapları, Ankara yünü, Malatya dut pestili, Mürefte rakısı, Beyrut baklavası, Medine gümüşleri, Yemen kahvesi gibi. Liste hemen hemen bütün bir sütunu dolduruyor. *Karagöz* bundan şu sonucu çıkarır: Osmanlı devletinde çok sayıda ve çeşit çeşit mallar üretilmektedir ve bunlar halkın gereksinimlerini karşılamaya yeterlidir. Metnin sonuna doğru güldürücü bir yoruma da yer veriliyor: *Karagöz* modayı izleyen kişilerin "Karnımız sırça değil ki halk yediğimizi dışarıdan görsün, ekmek peynir yemeli, şık gezmeli" demelerine[399] karşılık şöyle bir öneri getirmektedir: Çeşitli yöresel kıyafetlerin karışımından oluşan bir giysi seçerek harcamaları kısmalı ve biriktirilen parayla lcziz yerli yiyeceklerden satın almalı. Böylece hem keyifli bir yaşam sürdürülebilir, hem de yerli üretici kalkındırılmış olur.

Metin bununla da sona ermemektedir. Son sözü bizzat Karagöz söylüyor ve Samakov demir ürünlerini anımsatıyor. Samakov, Sofya yakınlarında bulunan önemli bir demir madenidir[400] ve oradan gelen demir yerli değil, düşman bir devletin üretimidir. Karagöz bununla acaba bağımsızlığını daha yeni ilan etmiş olan Bulgaristan'ı tekrar fethetmek gerektiğini mi anlatmak istiyor, yoksa yerli üretimlerle yetinmenin ancak başka eyaletlerin de Osmanlı devletinden kopmamasıyla mümkün olabileceğine mi işaret ediyor? Bana göre bu sonuncu olasılık daha akla yakındır.

Şimdi de bu metnin hangi görüşe eğilimli olduğu sorusunu inceleyelim. Acaba gerçekten boykotun sürdürülmesine mi taraftardır? Böyle olmasa, *Karagöz* yerli ürünlerin listesini, araya bir tek komik unsur katmadan neden yayınlasın? Dergi, Osmanlı halkının gereksinimlerini tamamen yerli ürünlerle karşılayabileceğinden emin görünüyor. Modaya meraklı kişiler bazı isteklerini yerine getiremeseler bile, bu sıra dışı gereksinimlerin o dönemin insanları için bir ölçüt teşkil etmemesi gerektiğini anlatmak istediği düşünülebilir. *Karagöz*'e göre önemli olan beden sağlığıdır ve memlekette bunun için yeterinden fazla ürün mevcuttur.

Ayrıca boykot olayının, incelediğimiz her iki metnin içinde özel bir dinamik oluşturduğu da gözden kaçmıyor. Artık sadece Bosna-Hersek'in Avusturya'ya bağlanmasını protesto etmekle yetinilmiyor, Osmanlı devleti-

nin koyduğu çok düşük gümrük vergileri yüzünden, tıpkı diğer Avrupa ülkelerinin ürünleri gibi, yerli ürünlerle güçlü bir rekabet halinde olan Avusturya ürünlerinin piyasadan çekilmesinin sağlanması da amaçlanıyor. Yine de boykot Bosna sorunuyla bağlantılı kalmış ve diğer Avrupa ülkelerinin ürünlerine de uygulanması yolunda bir istek belirtilmemiştir.

Boykot hakkında yazılan en ilginç metin, *Karagöz*'ün 16 Kasım 1908 tarihli sayısında yayınlanmıştır. Dahili sütununda çıkan bu yazı şöyle başlamaktadır:[401]

> Gazetemizin Bosna Hersek'e idhali Avusturya hükümetince men' edilmiş... Hatta Visoka[402] kasabasına gönderdiğimiz bir mektup da lütfen ve inayeten (!) açılmayarak iade olundu. Acaba oralara Türk gazetelerinin men-i idhali erbab-ı hamiyetin kalplerinden o kadar zamandır yanıp sızılan yüreklerinden muhabbet-i vataniyenin, gayret-ü hamiyet-i milliyenin ihraç ve imhasını badi olabilir mi?
>
> Avusturya memurlarının şu izanlarına (!) tedbir-i istibdat-pesendanelerine şaşmamak kabil değildir. Al eski Türkiye'yi vur Avusturya'nın kafasına...
>
> Lehülhamd bizim üzerimizden vücudu kalkan istibdat-ı lainin nerede olduğunu soranlar def-i merak eylesinler... Avusturya'da imiş...

Karagöz, Avusturya-Macaristan hükümeti tarafından kendisine uygulanan haksız davranışları da okurlarına duyuruyor. Böylece derginin çalışanları da Bosna-Hersek'in Avusturya'ya bağlanması yüzünden zarar görenler arasına katılmış oluyorlar. Bu metin, birinci bölümde açıklamış olduğum üzere, kişisel saldırganlık duygularını harekete getiren nedenleri belirttiğinden, mizah yazıları için tipik bir örnek sayılmaktadır.[403] Metinde *Karagöz*'ün Avusturya-Macaristan'a girmesinin yasaklanması, Osmanlı devletinin eski yönetimi zamanında uygulanan benzer önlemlerle karşılaştırılmaktadır. Jön Türk devriminden önce, Osmanlı devletinde yönetimin işine gelmeyen fikirlerin yayılmasını önlemek için, sansür uygulanmaktaydı. Şimdi Avusturya-Macaristan devletinde de aynı yöntemin uygulanmakta olduğuna işaret edilmektedir. *Karagöz* bunu belirterek, Avusturya-Macaristan hükümetini, Bosna-Hersek'te Osmanlı devletine bağlılık duygusunu güçlendirebilecek olan bir dergiyi yasaklamakla suçluyor.

Dergi bu metinde daha sonra Avusturya-Macaristan devletinin Bosna-Hersek'i, uygarlık getirmek ve gelişmesini sağlamak bahanesiyle kendine bağladığını ileri sürüyor ve bazı örnekler vererek Avusturya'nın "uygarlığını" Osmanlı "barbarlığı" ile karşılaştırıyor.

> Yine kendilerinden öğrenilen, hatta Türkçesi bile olmayan "boykotaj" yaparız... Yine medeni onlar... Yine vahşi biz... Üstede bu harb-i iktisadinin netayiç-i vahimesi [vahim neticeleri] ile tehdit olunuyoruz. Bizim üç buçuk kuruş paramızı otlar, pis ve murdar paçavralar mukabilinde meşru veya gayr-i meşru surette memleketlerine doldurmak için gözlerini dört açıp kesemizin dibinin boşalmasını beklerken kapandığını görünce "hemen çek bıçağı ayırt olalım" diye canımızı almakla da korkuturlar... yine biz vahşiyiz... medeni onlar... Maarifin tamimi ehass [adi] amalleri olduğu için gazetemizin duhulünü [ülkeye girmesini] men' ederler... Yine onlar âlim, biz cahil. Vay gidi medeniyet, vay gidi hürriyet...

Bu sözlerle Avusturya devletinin sahte bir uygarlık sergilediği açıklanıyor. *Karagöz*'e göre, Avusturya-Macaristan tıpkı bir haydut gibi davranmakta ve Osmanlıları sıkıştırarak mümkün olduğu kadar çok para sızdırmaya çalışmaktadır. Ama Osmanlılar bu saldırılara karşı kendilerini savunmak için boykota başvurduklarında, Tuna boyu devleti öfkelenmektedir. Oysa boykot da, Avusturya icadı olmasa bile, Avrupa kökenli bir uygulamadır. Demek ki aslında gerçek barbarlar Avusturyalılardır. Buna karşın Osmanlı devleti, anayasanın yeniden getirilmesinden sonra çok daha uygar bir tutum benimsemiştir. *Karagöz*, ileriki zamanlarda Avusturya barbarlığı konusunu birçok çeşitlemeyle sık sık gündeme getirecektir.[404]

Kalem dergisi de Bosna-Hersek'in Avusturya'ya bağlanmasını ve Avusturya-Macaristan mallarının boykot edilmesini *Karagöz*'dekine benzer biçimde görüntülemiştir. Örneğin 29 Ekim 1908 tarihli dergide çıkan bir karikatürde İmparator Franz Joseph, Osmanlı devletine gönderilmesi gereken –fes, konfeksiyon ürünleri, şeker gibi– malların minicik ayaklar üstünde kendisine geri dönmelerini dehşet içinde seyreder.[405] Karikatürist, boykotun Avusturya-Macaristan devletini nasıl etkileyeceğini, için için sevinerek böyle hayal etmektedir. *Kalem* Ekim 1908-Şubat 1909

arasında bu konuyu benzer biçimde değerlendiren pek çok yazı ve çizim yayınlamıştır. Özellikle 17 Aralık 1908 tarihli derginin baş sayfasında çıkan Cemil Cem'in bir karikatürü çok anlamlıdır (Resim 21).[406] Karikatürde Franz Joseph, üzerinde uzun bir asker kaputuyla görülüyor. Yüzünü okuyucuya çevirmiş, asker selamı verirken, gözleri yorgun ve yarı kapalıdır. Burnunun bir yumruya benzemesi ve kafasına Avusturya üniformasının başlığı yerine bir fes geçirilmiş olması onu gülünç gösteriyor. Franz Joseph'in, her zaman giydiği başlığının yerine fes kullanmasının nedenini resmin altyazısından öğreniyoruz:

> Fes fabrikalarını siyanet [korumak] maksadıyla Avusturya imparatoru kendisi ve Avusturya ordusu için fesi serpuş-i resmi olarak kabul etmiştir. (İmza: Cemil Cem)

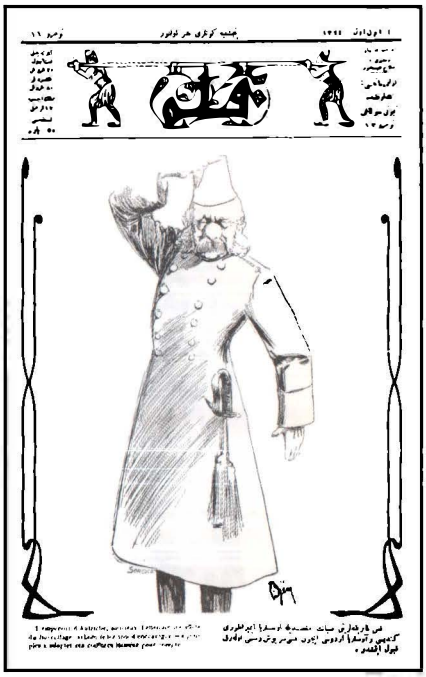

Resim 21. *Kalem*, sayı 16, 17 Aralık 1908, s. 1.

Demek oluyor ki, Franz Joseph, boykot yüzünden uğranılan zararları hafifletmek için her çareye başvurmaya, hatta kendini gülünç duruma düşürmeye bile razıdır. Osmanlı halkı, imparatoru bu duruma getirdiği için gurur duyabilir.

Kalem'in yayınladığı karikatürlerin çoğunun amacı, okurda Avusturya imparatoruna karşı isyan duyguları uyandırmaktır. Bunu başarabilmenin en iyi yolu da, olayı insan ilişkileri düzeyine indirgemektir. Nitekim, bir karikatürde İmparator Franz Joseph, Bosna Hersek'i temsil eden iki genç kadına laf atan bir ihtiyar olarak gösteriliyor.

5 Kasım 1908'de "*L'Autriche racolle*" (Avusturya kız tavlıyor) başlığıyla basılan bir karikatürde Franz Joseph, kapısının önünden geçen iki bayanı içeri girmeye ikna etmek için şu sözleri söylüyor (Resim 22):[407]

Resim 22. *Kalem*, sayı 10, 5 Kasım 1908, s. 7.

Madmazeller, rica ederim, buyurun! Sizi çoktan beri bekliyorum. (İmza: "Ion par Lu-Siu")

Bu öykünün devamını hayalinde canlandırmak okurlara bırakılmıştır. Bir hafta sonra 12 Kasım 1908'de Cemil Cem bir karikatüründe bu konuyu tekrar ele almaktadır (Resim 23).[408] Bu kez Franz Joseph uluslararası bir mahkeme karşısına çıkarılmıştır. İngiltere Kralı Edward mahkeme reisi, Fransa Cumhurbaşkanı Falliéres ve Çar Nikola mahkeme üyeleri, Almanya İmparatoru Wilhelm de zabıt kâtibi rolündedirler.

Açıklanan olay, Franz Joseph'in Bosna ve Hersek'e ahlak dışı amaçlarla yaklaşmış olmasıdır. Kendisine bu davranışından ötürü hesap sorulur. O ise, duygusal nedenlerle böyle davrandığını söyleyerek çok gülünç

Resim 23. *Kalem*, sayı 11, 12 Kasım 1908, s. 9.

bir savunma yapmaktadır. Edward bile, bu yaştaki birinin böyle davranmasını uygun bulmadığını ifade ederek Avusturya imparatorunu kınamaktadır. Duruşma sonunda suçlunun mahkûm edilip edilmediği açıklanmamıştır.

Bu karikatürde Edward gene Bosna sorununda önceki durumun (*status quo ante*) korunmasını herkesten fazla savunan kişi olarak gösterilmektedir. Fakat tıpkı Bulgaristan'ın bağımsızlık ilanı konusunda çıkan ve daha önce incelediğimiz karikatürlerde olduğu gibi, burada da Edward'ın başarıya ulaşıp ulaşmadığı hakkında kesin bir açıklama yapılmamaktadır.

Kalem dergisi tıpkı *Karagöz* gibi, Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i kendine bağlamaktaki amacının o ülkenin halkına "uygarlık sunmak" olmadığını gözler önüne sermek istemektedir. 14 Ocak 1909'da dergide "Bosna Hersek'te hatvat-ı medeniyet" altyazılı ("Ion" imzalı) bir karikatür yayınlanmıştır (Resim 24).[409] Burada Bosna-Hersek haritası üzerinde duran iki dev çizme görülüyor. Resim ile altyazı arasındaki karşıtlık, Tuna monarşisinin ileri sürdüğü göstermelik amaçlarla gerçek niyetleri arasındaki karşıtlığı belirtmektedir. *Kalem*'in görüşüne göre, Avustur-

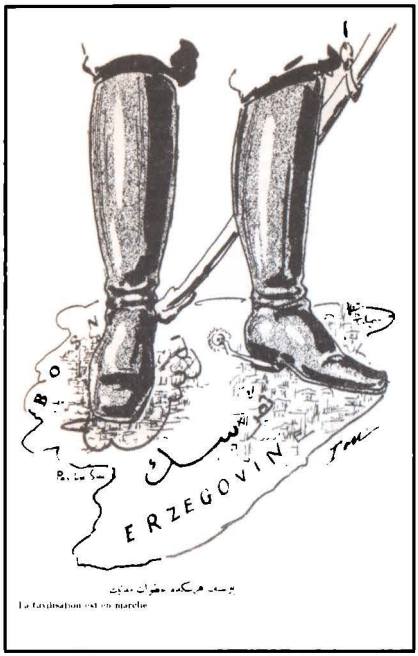

Resim 24. *Kalem*, sayı 20, 14 Ocak 1909, s. 5.

ya-Macaristan'ın bir zamanlar Osmanlı devletine ait olan bir eyaleti kendine bağlaması, askeri harekâtla gerçekleştirilen zorbaca bir eylemdir; "uygarlık götürmek"le hiçbir ilgisi yoktur.[410]

Bu noktaya kadar *Kalem* ve *Karagöz* Bosna-Hersek sorununu benzer biçimde yorumlamaktadır. Ama yine de iki dergi arasında bir fark vardır. *Karagöz*'le kıyaslandığında *Kalem*'in bu konuya yaklaşımı daha mesafelidir. Boykota uymaya açıkça teşvik eden yazı veya resimlere bu dergide rastlanmamaktadır.

Bosna'nın Avusturya'ya Bağlanmasında Almanya'nın Rolü

1908'in Ekim ayından itibaren *Kalem*'de Bosna'nın Avusturya'ya bağlanmasında Almanya'nın oynadığı rol konusundaki görüşleri belirten bazı yazı ve resimler yayınlanmıştır. Bunlardan ilki 8 Ekim 1908 tarihli sayıda çıkan ve İmparator Wilhelm'i iki ayrı kişi olarak gösteren karikatürdür (Resim 25). Wilhelm kılığındaki birinci kişi, yüzünü solda duran genç bir Osmanlıya ve onun eşine çevirmiştir. Üzerinde eski Romalıların giydiği bir toga ve başında defne dallarından örülmüş bir taç vardır, genç çifti korumak istermişçesine elini onların üzerine doğru uzatmaktadır. Osmanlının elinde tuttuğu oyuncak tren herhalde Wilhelm'in bir armağanıdır. Sağ tarafta ise zırh giymiş, başında miğfer taşıyan Wilhelm, kılıcını kınından çıkarmak üzere olan bir Bulgara oyuncak olarak küçük bir savaş topu uzatmaktadır. Wilhelm'i temsil eden iki kişi Siyamlı ikizler gibi birbirlerine bağlıdır. Wilhelm Jön Türklere: "Sulh yavrum, sulh", Bulgara ise: "Gayret, tam sırası!" demektedir. (İmza: L. Andrés).

Arka planda görülen karanlık manzarada göğe yükselen minareler ve fabrika bacaları ayırt edilmektedir. Sahneye egemen olan hava ürkütücü ve tehditkârdır.

Bu karikatür Alman İmparatoru Wilhelm'in ikili oyununu teşhir etmektedir. Wilhelm bir yandan Osmanlıları koruduğunu öne sürerken, öte yandan Bulgarlara bağımsızlıklarını ilan etmeyi önererek onların tarafını tutmaktadır. Wilhelm'in görüşüne göre, Osmanlılar çıkarlarının zedelenmesini itirazsız kabul etmek zorundadırlar. Ama aslında her iki tarafı da çok ciddiye almadığı, onlara küçük çocuk muamelesi yapmasından ve oyuncak armağan etmesinden anlaşılmaktadır.

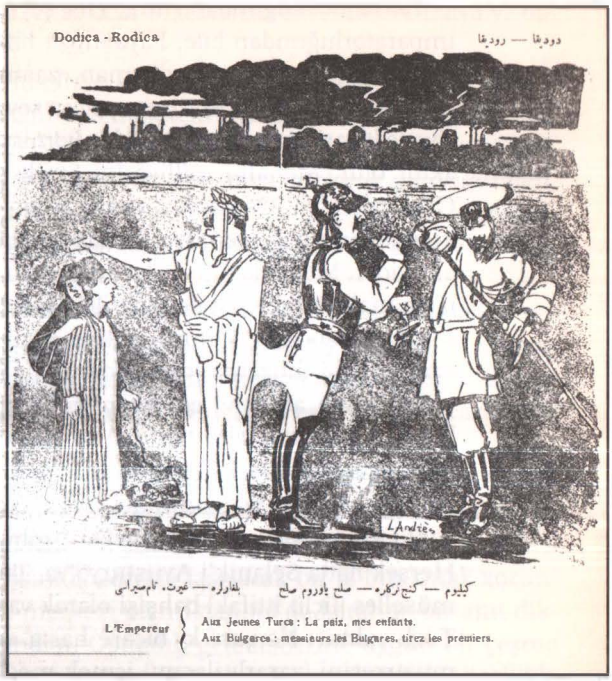
Dodica - Rodica
رودیقا — رودیقا
L'Andrie
كيلوم — كنج تركلره — صلح ياورم صلح
بلغارلره — غيرت، تام صيراسى
L'Empereur
Aux Jeunes Turcs : La paix, mes enfants.
Aux Bulgares : messieurs les Bulgares, tirez les premiers.

Resim 25. *Kalem*, sayı 6, 8 Ekim 1908, s. 7.

Arka plandaki karanlık, ürkütücü manzaranın, 1909 yılı başında çıkan ve daha önce de sözünü etmiş olduğumuz bir karikatürdekine benzer bir işlevi vardır (Resim 7). Ufukta görülenler, geleceğe bir göz atma olanağını sağlamaktadır. Her iki karikatürde de gelecek karanlık görünüyor. 8 Ekim 1908 tarihli çizimde, ön plandaki kişilerin, yani İmparator Wilhelm, Bulgar ve Osmanlının tepesinde fırtına habercisi kara bulutlar dolaşıyor. Bu da yakın zamanda büyük çatışmaların, hatta bir savaşın beklenebileceği anlamına gelmektedir.

15 Ekim 1908'de *Haftalık Dedikodu* sütununda, Alman imparatorunun Balkanlar'da ve Osmanlı devleti ile ilişkilerinde izlediği politika ayrıntılı biçimde incelenmektedir.[11] Salah Cimcoz 1935 yılında yapılan bir röportaj sırasında Hikmet Feridun Es'e, bu makaleyi kendisinin yazmış olduğunu açıklamıştır.[12] Makale şöyle başlıyor:

Yalnız dostluğundan mı?... Her şeyinden şüphelenir idik... hatta imparatorluğundan bile. Faydamıza bitaraf, zararımıza nasıh [nasihat eden], kudretimize düşman, zaafımıza dost, malimize haris, mülkümüze vâris olan Almanya'nın seyyah imparatoru mesail-i ticariyede [ticari meselelerde] adi bir komisyoncu, ziyaretlerde mahir bir aktör olur. Menafi-i milliyesini [milli menfaatini] teminde tebaa-ı Osmaniye'den [Osmanlı uyruklulardan] kesilir. Bir türlü tuhaflıklar komedilerle bizi gıcıklaya gıcıklaya güldürür, yaltaklanır, alacağını alır gider. Memleketine avdet ettiği zaman bütün ailesini başına toplayıp mağrur bir lisan ile "size Türkiye'den hediye getirdim" der. Kimine şömendöfer, kimine rıhtım, kimine imtiyazlar dağıtır. Biz biçareler hal-i ihtizârda [can çekişme halinde] humma-yı zararla [kayıplarımızın ateşiyle] eğilirken o, bizim hesabımıza akan suyuyla kürsi-yi istihzaya [alay tahtına] benzeyen çeşmesinden susamış dudaklarımıza serptiği katrat-ı zehir-aluduna [bulaşığına] karşı bizden bir hiss-i şükran ve mahmidet [övgü] bekler.[413]

"El kesesinden develer kurban" gibi, Almanya hükümeti Bosna Hersek hatta Selanik'i Avusturya'ya, Trablusgarb'ı İtalya'ya ittifak-ı müselles [üçlü ittifak] bahşişi olarak vaat etmiş idi. Bunu bilmeyen Türk yoktur. Ne çare ki biçare hasta eczane-i istibdatın mualece-i muzırresini [zararlı ilacını] içmek mecburiyetinde idi. Bu eczane-i meşume gelen kimyevi habblar hep Almanya emtiasıdır. Artık kurtulduk. Hal-i nekahete gelmiş idik. Eski vasiyetnamedeki hisse-i musibesinden mahrum olurum korkusuna binaen eski Türkiye'yi eski hal-i marazisine [maraz durumuna] düşürmek için Almanyalı dostumuz Bulgaristan istiklâlinde sükût ve teşviki muvafık buldu. Harp ileri sürdü. Biz, şarkta oynadıkları oyunun böyle bir facia ile nihayetleneceğini bilir idik.

Metnin ilk bölümünde İmparator Wihelm, Osmanlıları yanıltmakla ve aldatmakla suçlanıyor. Yazara göre, Wilhelm kendi ülkesinin ekonomik çıkarları uğruna –örneğin Bağdat demiryolunun yapım hakkının Alman firmalarına verilmesini sağlamak için– dostluk gösterilerinde bulunuyor. Ama Osmanlılara yardım etmesi istendiğinde, onlara sırtını dönüyor; hatta kendi çıkarları söz konusu olduğu zaman, Osmanlı

devletine ait olan toprakları Avusturya-Macaristan devletine ve İtalya'ya dağıtacak kadar ileri gidiyor.[414]

İkinci paragrafta Wilhelm'e karşı ithamlar daha somutlaşıyor: Osmanlı devletinin güçlenmesini önlemek için istibdat idaresini desteklediği ileri sürülüyor. Üstelik Jön Türk devriminden sonra yeni anayasa yönetiminde Osmanlı devletinin güçlenmesini bir tehlike olarak gördüğünden, kendi çıkarlarına elverişli olan eski koşulların yeniden egemen olmasını sağlamak için Osmanlıların Balkanlar'daki düşmanlarına arka çıkmakla suçlanıyor.

Kalem'de birçok karikatürün ima ettiği durumlar bu makalede açıkca dile getirilmekte, yeni meşrutiyet sisteminin iç ve dış düşmanları arasındaki bağlantılar açıklanmaktadır. Yazara göre, Alman imparatoru ile Bulgaristan'ın bağımsızlık eylemi ve Osmanlı devletinin eski yönetimi arasında bir çıkar ortaklığı vardır.

Salah Cimcoz bundan sonraki üç paragrafta da Alman İmparatorunun 1898'de Osmanlı devletini ziyareti sırasında sergilediği gösteriş meraklısı tavırlardan söz etmektedir: Wilhelm'in Şam'da Selahaddin'in kabrinin bulunduğu yerde kendisini ebediyete taşıyacak bir iz bırakmak zorunluğunu duyduğunu, gücün merkezi olan İstanbul'da kendine bir anıt diktirmesi mümkün olmadığından, Osmanlı geleneklerine uygun bir çeşme yaptırdığını belirtiyor. Bu çeşmenin yerleştirileceği yer olarak da, özellikle tarihi bir mekânın –At Meydanı'nın– seçilmiş olduğuna işaret ediyor. Yazarın açıkladığına göre, çeşme vaktiyle Bizans imparatorlarının locasının yerleştirildiği yere yapılmış.[415] Cimcoz ayrıca Alman imparatoru ile Bizans imparatorlarının zorba yönetimi arasında paralellikler kuruyor.

Alman imparatoruyla yapılan bu hesaplaşma nedeniyle mahkemeye verilen Salah Cimcoz 18 Ekim'de tutuklandı ve birkaç saat tutuklu kaldıktan sonra serbest bırakıldı.[416] Olayın nedenlerini Salah Cimcoz 22 Ekim 1908 tarihli dergide "Nasıl Oldu?" başlıklı bir yazıda açıklamıştır.[417] Sadrazam Kâmil Paşa'nın sözlü tutuklama emri üzerine emniyet müdürü bizzat yazıhanesine gelmiş. Alman elçisi de zaten daha önce *Kalem*'de çıkan hakaret dolu makaleden ötürü kendisine şikâyette bulunmuş.[418] Salah Cimcoz'un serbest bırakılmasından sonra gerek sadrazam, gerekse emniyet müdürü bu olayla ilgili sorumluluğu üzerlerinden attılar; hatta Alman elçisi, sadrazama şikâyette bulunduğunu bile inkâr etti.[419]

Dava 19 Aralık 1908'de ilk merci olan Beyoğlu Ceza Mahkemesi'nde görüldü.[420] *Kalem*'in bildirdiğine göre, Dahiliye Vekili İbrahim Hakkı Bey'in başvurusu üzerine savcılık, "sahib-i imtiyaz"a, Haftalık Dedikodu sütununda çıkan makale yüzünden dava açmıştır. Fakat Alman imparatoru ile ilgili yayınlar kamu hukuku kapsamına girmediğinden ve Alman imparatoru da kişisel hukuku ilgilendiren bir şikâyette bulunmadığından dava düşmüştür.

Almanya'nın Balkan politikası karşısında *Karagöz*'ün takındığı tutum, Balkanlar'daki demiryolu hattı imtiyazı konusunu ele almış olan 3 Ekim 1908 tarihli sayıdaki karikatürde açıklanmıştır (Resim 9). Daha o zaman *Karagöz*, Almanya'yı, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan'la işbirliği yapmakla suçlamıştı. Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan'a ilhakından sonra Alman imparatoru, Avusturya hükümetinin bu girişimine karşı hoşnutsuzluğunu belirtmiş ve İstanbul'da bulunan Alman elçisi, Osmanlı hükümetine, Avusturya-Macaristan'ın bu niyetinden haberi olmadığını resmen bildirmiştir.[421] Buna karşılık *Karagöz* 12 Ekim 1908'de Takvim-i Ceraid sütununda çıkan bir yorumla tepkisini göstermiştir.[422]

> Tercüman-ı Hakikat,[423] 27 Eylül [10 Ekim], Almanya sefirinin ifadatından: Hadisat-ı mezkûre evvelce Almanya hükümetinin re'yi [onayı] alınmaksızın vukua gelmiştir.[424]
> Tarabya, 9 Teşrin-i Evvel 1908.[425]
>
> Karagöz: Şu ifade, eğer gazete sütununa bilâ tahrif [tahrif edilmeden] gelmiş ise şayan-ı nazardır. Evvelce re'y alınmamış diye bir kayd-ı istitrad [münasebeti gelmişken söylenen bir söz] "bilâhara ses çıkarılmağa da lüzum görülmeyerek re'y verilmiş" manasını ifham etmez mi [anlatmaz mı] ya?

Bu metin, elçinin yaptığı açıklamanın gerçeği yansıtmadığını ortaya çıkarıyor. Almanlar beyanda bulunurken çok dikkatli davranmak zorundaydılar, çünkü hem Osmanlıları yatıştırmaları, hem de müttefikleri olan Avusturyalılara ters düşen bir tutum sergilememeleri gerekiyordu. Bu nedenle bağlayıcı olmayan, müphem bir anlatım biçimiyle yaptıkları açıklama, kuşkusuz Osmanlılar için kırıcıydı. *Karagöz*'ün elçinin sözlerine getir-

diği yorum, Avusturya'nın girişiminden Almanya'nın haberi olmamakla beraber, sonradan bunu onayladığı şeklindedir. Bu konuda dergide açıklanan tek görüş de bu olmuştur.

Avusturya ile Osmanlı Devletinin Uzlaşması ve Boykotun Sona Ermesi

1909 yılının Ocak ayı başında Osmanlı devleti ve Avusturya-Macaristan hükümeti arasında Bosna sorunu konusunda uzlaşma olanakları doğdu. Osmanlı devleti Bosna-Hersek'in ilhakını tanıdı. Buna karşılık da Avusturya-Macaristan devletinin iki buçuk milyon Osmanlı Lirası tazminat ödemesi gerekiyordu. Avusturya-Macaristan ayrıca Osmanlıların, Avusturya mallarına karşı düzenlenen boykottan vazgeçmelerini istiyordu. Bu anlaşma ancak 26 Şubat 1909'da Osmanlı parlamentosu tarafından onaylandı. Boykot bu tarihe kadar sürdürüldü.

Karagöz, 25 Ocak 1909'da Telgraf sütununda boykotun sona erdirilmesi isteğine tepkisini şöyle belirtmiştir:[426]

> Karagöz idarehanesine:
> Bosna, 2 Kânun-ı Sani [15 Ocak]: Ceraid-i Osmaniye'den olan Karagöz'ün men'-i ithali hakkındaki karar el'an bakidir [halen geçerlidir].
> Karagöz:
> Avusturya'nın Türk gazeteleri hakkındaki boykotajı devam ettiği halde acaba hangi yüzle bizim boykotajdan feragatımız talep olunuyor.

Dergi, *Karagöz*'ün Bosna-Hersek'te satılmasının yasaklanışını 1908 Kasım'ında haber vermişti. Şimdi, 1909'un Ocak ayında bu durumun hâlâ değişmediğini hatırlatıyor ve Avusturya mallarına karşı Osmanlı devletindeki boykota son vermeye gerek olmadığı fikrini savunuyor. Dergi "men-i ithal" sözcüğünü "boykot" sözcüğü ile eşdeğer kabul etmekle, daha önce de sık sık Tuna monarşisine karşı dile getirmiş olduğu çifte standart uygulama ve haksız isteklerde bulunma suçlamasını yeniden hatırlatmıştır. *Karagöz* "Avusturya boykota devam ettiği halde biz neden boykotumuza son verelim?" diye sormaktadır.

Buradaki görüşün dile getiriliş biçiminde belirsiz kalan bir noktayı açıklamak gerekmektedir. Avusturya'nın Bosna'ya Osmanlı gazetelerinin ithalini yasaklaması bir yüzsüzlük olarak nitelendirilirken, Osmanlıların

boykotu sona erdirmesini isteyenin adı açıklanmamaktadır. Gerçi Osmanlıların boykota son vermesini isteyenin Avusturya olduğu ilk akla gelen olasılıktır. Fakat 1908 Kasım'ından beri Osmanlı hükümetinin ve başta Sadrazam Kâmil Paşa'nın da boykota son verilmesi üzerinde ısrar ettiklerini de göz ardı etmemek gerek.[427] Okur onları da bu eleştiriye dahil etmekte serbesttir.

25 Ocak 1909 tarihli Muhavere'de de boykota kısaca değinilmiştir.[428] Karagöz ve Hacivad bu metinde bazı şeylerin yolunda gitmediği kanısına varıyorlar. Söylediklerine göre, gümrük binasının önünde bekleyen polisler, hırsızları yakalama görevlerini yerine getirmiyorlarmış; hatta görevlerinin ne olduğu belli bile değilmiş. Hangi malların "Avusturya ürünü" olarak belirlendiği ve alıkonduğu, hangi malların "Avusturya ürünü değil" diye gümrük muamelesine tabi tutulduğu da belirlenmemiş. Hacivad ve Karagöz, gümrük binasındaki olaylar hakkında ayrıntılı bir açıklamada bulunmuyorlar.

Bosna krizinde hükümetin takındığı tavır hakkında *Karagöz*'ün eleştirileri sadece imalardan ibaret kalmaktadır. Verdiğimiz birinci örnekte, boykotun sona erdirilmesini istemek yüzsüzlüğünde bulunanın kim olduğu belirtilmemiştir. Bu hem Avusturya, hem de Osmanlı hükümeti olabilir. İkinci örnekte, gümrük binasının önünde bekleyen polislerden söz edilerek, binadaki olaylarla hükümetteki olaylar arasında müphem bir bağlantı kurulmaktadır. *Karagöz,* olup bitenleri tam olarak kestirememek bahanesiyle, bu bağlantıyı açıklamak ya da yorumlamak görevinden sıyrılmaktadır.

Oysa *Kalem*'de hükümet açıkça eleştirilmektedir. Aralık 1908-Şubat 1909 arasında Bosna krizi konusunda yayınlanan karikatürlerden, özellikle Osmanlı devleti ile Avusturya'nın vardıkları anlaşmada Sadrazam Kâmil Paşa'nın oynadığı rol konusunda Cemil Cem'in çizdiği üç karikatür çok dikkat çekicidir. 31 Aralık 1908 tarihli dergide "Ahir zaman haydutlukları" başlığıyla yayınlanan bir karikatürde Avusturya-Macaristan İmparatoru Franz Joseph (Resim 26), bir eliyle sadrazamın yakasına yapışmış, diğer elinde tuttuğu tabancayı doğrultarak: "Ya mallarımı alırsın, yahud karışmam!" diye onu tehdit etmektedir.[429] Bu karikatürde bütün suç Franz Joseph'e yüklenmektedir. Karikatürist onu, kurbanını sömürerek zenginliğini artıran bir haydut olarak göstermektedir. Franz Joseph, Avusturya'ya para sağlamak için, gücünü kullanarak Osmanlıları boykotu sona erdirmeye ve Avus-

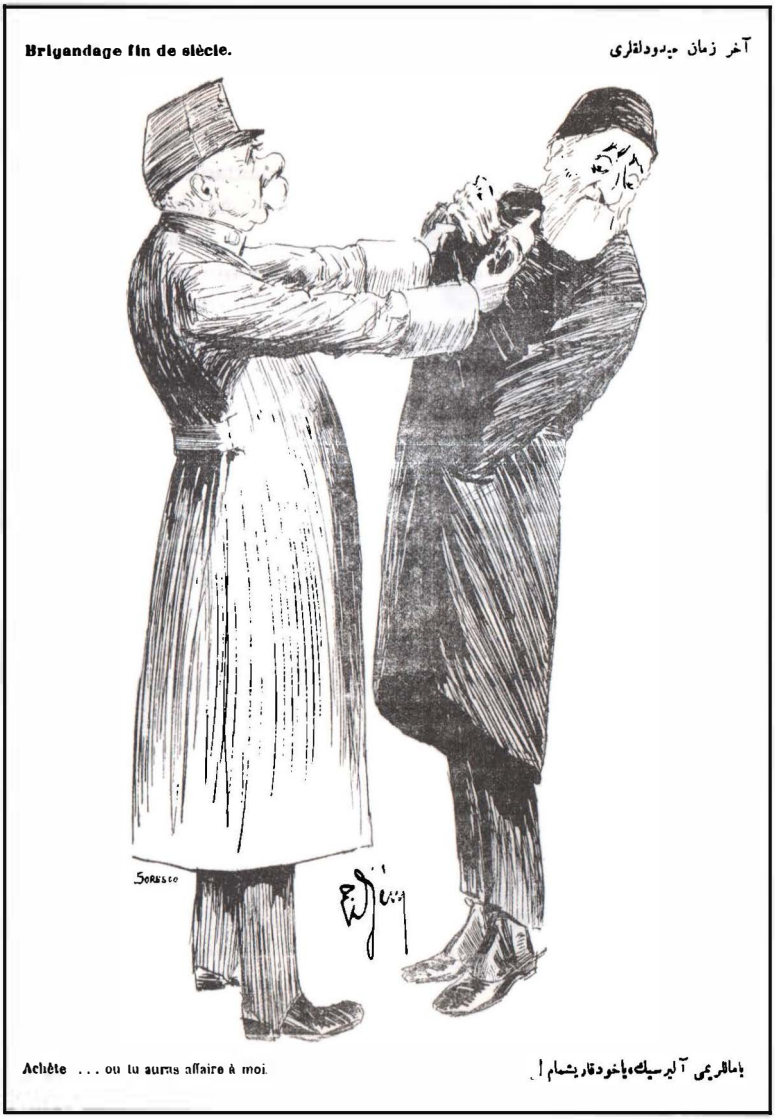

Resim 26. *Kalem*, sayı 18, 31 Aralık 1908, s. 16.

Resim 27. *Kalem*, sayı 22, 28 Ocak 1909, s. 1.

turya mallarını satın almaya zorlamaktadır. Saldırıya uğrayan Kâmil Paşa ise, elinde silahı olmayan, kendini savunmaktan aciz bir kişi olarak tanımlanmaktadır.

Aradan bir ay bile geçmeden çıkan bir dergide, Kâmil Paşa'nın rolüne çok daha olumsuz bir yorum getiriliyor. 28 Ocak 1909 tarihli *Kalem*'in baş sayfasında Kâmil Paşa ile Franz Joseph arasında bir alışveriş sahnesi görüntülenmiştir (Resim 27).[430] Kâmil Paşa zayıf, kemikli bedenine kaftana benzer bir kürk geçirmiş, başını hafifçe eğerek aşağıdan yukarı doğru Franz Joseph'e bakıyor; sımsıkı kenetlenmiş dudakları, yüzüne inatçı bir kararlılık ve aynı zamanda da yaltaklanan bir ifade vermekte. Kâmil'in başındaki fes bir sarık haline getirilmiş. Franz Joseph ise üzerinde geleneksel Osmanlı giysisi olan entariyle, duvara dayalı bir sedirde oturmakta. Kâmil Paşa Franz Joseph'e bir anahtar uzatıyor ve karşılığında küçük bir kese dolusu para alıyor. Anahtarın fiyatı çok ucuz olmalı ki, Franz Joseph Kâmil Paşa'ya: "Kuzum Ebussaid efendi! Böyle kelepirler düştükçe beni unutma" diyor (İmza: Cem).[431]

"Emlakçı" Kâmil Paşa'nın Franz Joseph'e teslim ettiği anahtar, belli bir "taşınmaz mal"ı simgeliyor. O dönemde Bosna-Hersek'in ilhakı karşılığında istenen tazminat konusunda pazarlık görüşmeleri yapıldığından, o çağın okuru karikatürü görünce, bu anahtarın Bosna-Hersek'i simgelediğini ve Kâmil Paşa'nın onu Avusturya'ya teslim ettiğini hemen anlamış olmalıdır. Bu karikatürden çıkarılan anlam da, sadrazamın Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan'a bağlanmasını bir tazminat karşılığında kabul et-

mekle, o bölgeyi yok pahasına satarak, Osmanlı devletinin çıkarlarına ihanet ettiği suçlamasıdır.

Bu konuyu kapatmadan önce Kâmil Paşa'nın ve Franz Joseph'in giysileri hakkında da birkaç söz söylemek gerekir. Üzerlerindeki giysiler ikisinin de normal günlük kıyafetleri değildir. Karikatürist hem sadrazamı hem de Avusturya imparatorunu kasten geçmişteki Osmanlı kıyafetleriyle çizmiştir. Bu garip görünümleri, her ikisinin de eski yönetim politikasını gütmekte olduklarını anlatmaktadır.

Kalem'in bir hafta sonra, 4 Şubat 1909'daki sayısında yer alan posterde Kâmil Paşa bir esir tüccarı rolünde gösterilmektedir (Resim 28).[432] Bu çizim Paris'teki Luxembourg Sarayı'nda bulunan bir tablonun röprodüksiyonuymuş gibi sunulmaktadır. Arka planda İstanbul manzarasının görüldüğü bir terasta Kâmil Paşa Franz Joseph'e iki genç güzel esir kız takdim ediyor. Bunların Bosna ve Hersek'i temsil eden alegoriler olduğu hemen anlaşılmaktadır.

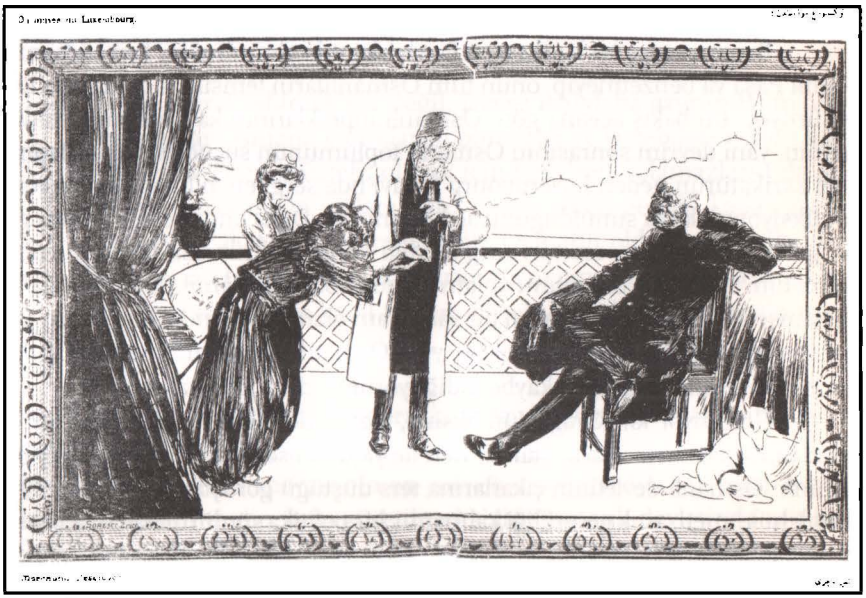

Resim 28. *Kalem*, sayı 23, 4 Şubat 1909, s. 8-9.

Karikatürist Cemil Cem, tablonun Luxembourg Sarayı'nda sergilendiğine işaret etmekle, başka bir gerçeği de hatırlatmak istemiştir. Karikatür 19. yüzyılın Şarkiyatçı ressamlarına bir gönderme yapıyor. 19. yüzyılda örneğin Jean Auguste Dominique Ingres ya da Jean-Léon Gérôme gibi ressamlar, Doğu ülkelerinden egzotik görünümler çizerek güzel kadın vücutlarını seyircilerine sunmak olanağından faydalanmışlardır.[433] Özellikle "esir pazarı" konusu Şarkiyatçı ressamlar tarafından büyük rağbet görmüştür.[434] Karikatürist Cemil Cem'e göre, bu tür resimler Doğu ülkelerinin geçmişteki görünümlerini sergilemektedir. İnsanların pazar yerlerinde alınıp satıldığı Doğu ülkeleri artık tarihe karışmıştır; çünkü 1857'de Osmanlı devletinde esir ticareti yasaklanmıştır.[435] Karikatürde de "esir ticareti" olarak gösterilen ve Osmanlılara ait olan toprakların para karşılığında Avrupa devletlerine satılışını simgeleyen uygulama, artık "yeni Türkiye"de görülmeyen, sadece müzelerde rastlanan ahlak dışı bir davranış olarak nitelendirilmektedir. Bu karikatürde değinilen o çoktan geride kalmış olan dönem, 1909 yılındaki mizah basınını izleyenlerin çoğuna kuşkusuz Abdülhamid'in istibdat idaresini çağrıştırmıştır.

Brummet ise bu karikatürü farklı biçimde yorumluyor. Esir tüccarını Kâmil Paşa'ya benzetmeyip, onun tüm Osmanlıların temsilcisi olduğunu ileri sürüyor. Bu bakış açısına göre Osmanlı topraklarının kaybedilmesi, o dönemin, yani devrim sonrasının Osmanlı toplumunun suçudur. Fakat Brummet karikatürün neden Luxembourg Sarayı'nda sergilenen bir tablonun röprodüksiyonu olarak sunulduğunu açıklayamıyor. Daha önce de belirttiğim gibi, gerçek olmasa da, resmin sergilendiği yerin bildirilmesi, görüntülenen sahnenin "müzelik" olduğunu anlatmaktadır. Böylece Kâmil Paşa, hâlâ daha "geçmişe ait" politika uygulayan bir sadrazam olarak nitelendirilmektedir. Bu bakış açısına göre, Bosna-Hersek'in, yeni Osmanlı yönetimi "yüzünden" değil, bu yönetime "rağmen" kaybedildiği yorumu daha akla yakındır.[436]

Görülüyor ki, *Karagöz*'ün aksine, *Kalem*'de hükümet açıkça eleştirilmektedir. Avusturya-Macaristan devleti ile yaşanan sorunların çözümleniş biçiminin Osmanlı devletinin çıkarlarına ters düştüğü görüşüne dayanarak Osmanlı hükümeti, artık geçerliliği kalmamış bir politika sürdürmekle ve tebaasını Avusturya imparatoruna ucuza satmakla suçlanmaktadır. Bosna sorununu hâlâ eski yönetim zamanında uygulanan politika yöntemleriyle çözümleyen yeni hükümete yapılan suçlamalardaki sertliği de göz ardı etmemek gerekir.

Karagöz, 27 Şubat 1909'da boykotun sona erdirilmesi üzerinde fazla durmamış, konuya sadece kısaca değinmiştir. 12 Mart 1909 tarihli dergideki Muhavere sütununun başında, gümrükten yeni haberlerin geldiği bildirilmektedir.[437] Hacivad hemen boykotun sona erdiğini tahmin eder; ama Karagöz, böyle önemsiz olaylarla ilgilenmediğini söyler. Bundan sonra konuyu değiştirerek, Beyrut'tan kovulan Mehmet Ali Bey adlı bir devlet memurunun kısa süre önce limanda gemiden inmesini konuşurlar. Böylece boykotun sona erdirilmesi önemsiz bir olay olarak geçiştirilir.

Bundan iki buçuk hafta sonra, 29 Mart 1909'da *Karagöz* "boykotun sonu" konusunu yeniden gündeme getirir.[438] Bu metin, derginin değerlendirilmesi bakımından büyük önem taşımaktadır, çünkü o dönemde yaşayanların kendilerini hangi ideallerle özdeşleştirdiklerini açıkça belirtmektedir. Telgraf sütununda şu haber yazılıdır: Viyana halkı, Osmanlı-Avusturya uzlaşmasından sonra İstanbul gene eskisi gibi şeker, fes, giyim eşyası, kâğıt ve maden cevheri siparişi veriyor da acaba neden bir zamanlar çok rağbet gören çocuk şapkalarını getirtmiyor diye merak ediyormuş. *Karagöz* buna şu açıklamayı getiriyor:

> Hiç de merak edilecek şey değil. Devr-i istibdatta gayrimüslim olan Osmanlılar Osmanlı olduklarını bilmezler ve ecnebilere edilen hürmet ve riayetten müstefit olmak için tam frenk olamazlarsa da onlar gibi görünmeğe, onlara benzemeğe elden geldiği kadar gayret ederlerdi. Fakat devr-i meşrutiyette Osmanlı olduklarını anladılar. Serpuş-ı millimiz[439] dururken artık çocuklarına şapka giydirirler mi ya? Hem efendim o kabil kübera (!) [ulular] lehülhamd şimdi meydanda var mı?

Karagöz, artık Osmanlı topraklarında yaşayan herkeste, hatta gayrimüslimlerde bile ortak bir Osmanlılık bilincinin gelişmiş olduğuna güvendiğini belirtiyor. Yeni anayasanın en yüksek emellerinden biri olan, bütün Osmanlıların, dil ve din farkı gözetilmeksizin Osmanlı devletinde eşit hak ve özgürlüklerden faydalanarak yaşamaları koşulu, *Karagöz* için de geçerlidir; bu görüş dergide 1913 yılına kadar tekrar tekrar dile getirilmiştir. Sonraki bölümlerde buna birkaç kez işaret edilecektir.

Abdülhamid ve Balkan Krizi 1908-1909

Abdülhamid'in Balkan politikası *Kalem* dergisinin iki karikatürüne konu olmuştur. Bu karikatürlerin iyi anlaşılabilmesi için, önce 1908-1909 yıllarında İstanbul'daki mizah basınında Abdülhamid hakkında nasıl bir tablo çizildiğine dair bir genel bakış sunmakta fayda vardır.[440]

1908'den önce Jön Türklerin sürgündeki basınlarında Abdülhamid'in birçok karikatürü yayınlanmıştır. Bunlarda karikatüristler Abdülhamid istibdatının sona ermesi hayallerini, örneğin padişahın bir bomba tarafından parçalanması ya da başka feci bir akıbete maruz kalması biçiminde görüntülemişlerdir.[441] 1908 Temmuz'unda gerçekleşen Jön Türk devrimi ile 1909 Nisan'ındaki "karşı devrim" arasında geçen sürede Osmanlı mizah basınında Abdülhamid'in karikatürlerine çok ender rastlanır. Bu dönemde padişah konusunun karikatüristler için hâlâ tabu olduğu anlaşılıyor. Alman gezgin Ernst Jaeckh 1908'de aynı gözlemi yapmış ve bunu şu sözlerle anlatmıştır:

> İstanbul'un her yerinde şimdi el ilanları dağıtılıyor; bunlar daha önce izin verilmediği için alışılmamış olan ve ilkel çocuk alfabeleri tekniği ile yapılan Türkçe resim kitaplarıdır ki geçmişteki Türk hükümdarlarının portrelerini içerirler. Tek istisna en ulu hakan sayılan padişahın resmidir. O, gazetelerde dahi hedef tahtasına yerleştirilmez. Padişah "*hors de concours*" [münakaşa dışında] kabul edilir. O, dini duygularının etkisi altındaki halk tarafından, etrafı kendine özgü bir "*camarilla*" [genellikle dolaplar çeviren bir danışmanlar grubu] ile çevrili olan, kötülükleri bilmeyen ve kötülük yapmayı da istemeyen, fakat yanlış yönlendirilen bir kişi olarak algılanır.[442]

Jaeckh, 14 Nisan 1909 olaylarından (31 Mart Olayı) sonra şu saptamayı yapmıştır:

> Basındaki karikatürler artık padişahı korumuyorlar, aksine, onu harem düşkünü bir ihtiyar olarak gösterip lekeliyorlar.[443]

Benim incelemiş olduğum mizah dergileri bu saptamayı doğrulamaktadır. 1908 Temmuz'u ile 1909 Mart'ı arasında *Karagöz*'de Abdülhamid'le ilgili hiçbir karikatür basılmamıştır, *Kalem*'de ise bir tek karikatüre

rastlanır. Bu karikatür, üzerinde *espionnages* (casusluk) ve *asticot* (solucan, et kurdu=jurnalci) yazılı kaplardan çıkarıp kullandığı yemlerle balık tutmaya çalışan Abdülhamid'i, ansızın karşısına çıkan "anayasa" adlı deniz kızından korkup kaçarken göstermektedir (Resim 29).[444] Abdülhamid şöyle bağırmaktadır:

> Aman, pılıyı pırtıyı toplamalı. Bu balık başka balık.
> (İmza: L Andrés)

Resim 29. *Kalem*, sayı 6, 8 Ekim 1908, s. 12.

27 Nisan 1909'da tahttan indirilen Abdülhamid, üç ayı aşan bir süre boyunca *Kalem* ve *Karagöz* dergilerinin en fazla rağbet ettikleri konu haline gelmiştir. Eski padişahı gülünç durumda göstermek için üç ayrı motif sık sık kullanılıyordu. Birincisi, Abdülhamid'i hayata küsmüş, kendine acıyan ve durumu bir türlü kavrayamayan bir ihtiyar olarak çizmekti. İkincisi, tahttan indirildikten sonra bile para hırsından vazgeçmediğini açıklamak, üçüncüsü de onu zalim ve gaddar hükümdarlardan Rus Çarı II. Nikola ve İran Hükümdarı Muhammed Ali Şah[445] ile aynı sıraya koymaktı.

Ya Abdülhamid'in Balkan krizindeki rolü karikatürlerde nasıl yansıtılmıştır? 29 Nisan 1909'da *Kalem*'de "Devr-i Hâmidi netayicinden" (Hamid döneminin sonuçlarından) başlıklı imzasız bir karikatür çıkmıştır (Resim 30).[446] Bu karikatürde Bulgar Çarı Ferdinand bir ayının –Rus ayısının– pençeleri arasında görülmektedir. Ferdinand bu ayı tarafından yutulmamak için bütün gücüyle kendini savunmaktaysa da durumu hiç umut

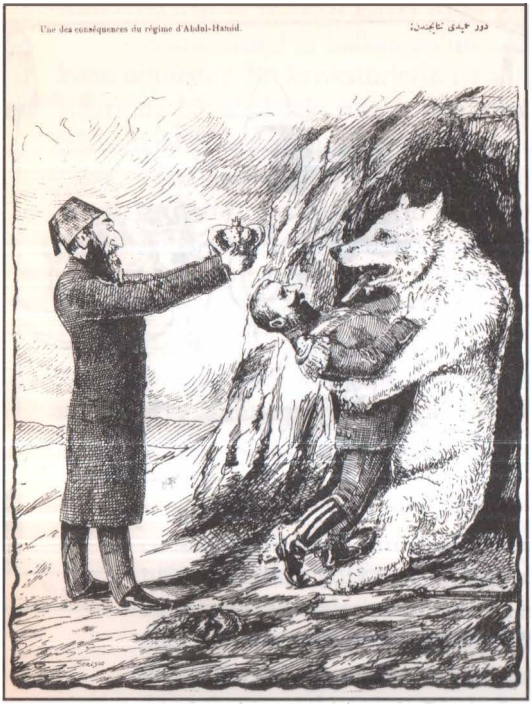

Resim 30. *Kalem*, sayı 34, 29 Nisan 1909, s. 4.

vaat etmemektedir. Bulgaristan hükümdarının arkasında durmakta olan Abdülhamid ise elinde tuttuğu tacı, giydirmek istermiş gibi, Ferdinand'a uzatmaktadır. Bu karikatür, Bulgaristan'ın bağımsızlık ilanını, eski padişahın sürdürdüğü politikanın kaçınılmaz bir sonucu olarak gösteriyor. Fakat Bulgaristan'ın bağımsızlık simgesi olan tacın, ülkeyi Rusya tarafından yutulmaktan koruyabileceği şüphelidir. Abdülhamid'in politikası Bulgaristan'ın giderek daha fazla Rusya'nın etkisi altına girmesini önleyemeyecek ve bu da Osmanlı devleti için zararlı olacaktır. Karikatüriste göre, tahttan indirilmiş olan padişahın politikası tamamen akıl dışıdır; çünkü bile bile zemin hazırladığı Bulgaristan'ın bağımsızlığı, çok kısa süren bir maceradan ibaret kalacak, Bulgaristan sonunda tamamen Rusya'ya bağımlı bir ülke olacaktır.

Abdülhamid'in her şeye karşın politikasını sürdürmekte direttiği, duruşundan anlaşılmaktadır. Abdülhamid dimdik durmakta ve başını yukarı kaldırmaktadır. Elindeki tacı Ferdinand'ın başına yerleştirmek için uzanışından, kendine ne kadar güvendiği sezilmektedir.

Bir hafta sonra, 6 Mayıs 1909 tarihli *Kalem* dergisinde çıkan, İzzet Ziya'ya ait bir karikatürde ise Abdülhamid çok farklı bir tavır içerisinde görülmektedir.

Abdülhamid, Avusturya İmparatoru Franz Joseph'e tepsi üzerine yerleştirilmiş bir pasta sunmaktadır. Pastanın üzerinde büyük harflerle

"Rumeli" yazılıdır. Franz Joseph'in önündeki tabakta daha önce yediği pastanın artıkları görülüyor. Artan parçanın üzerinde bir ismin son harfleri okunuyor: *govine* ya da *sek*. Bunun "Herzégovine"/ "Hersek" sözcüğünün bir bölümü olduğunu tahmin etmek hiç de zor değil. Demek oluyor ki Avusturya imparatoru, Bosna- Hersek'i "mideye indirmek" üzeredir ve bıçağını hâlâ elinde tutmaktadır. (Resim 31). Abdülhamid ve Franz Joseph arasında şu konuşma geçiyor:

Resim 31. *Kalem*, sayı 35, 6 Mayıs 1909, s. 18.

- Haşmetmeab bu güzel pastayı tenavül buyururlar mı? [alıp yerler mi]
- Mersi, daha önümdekini yiyip hazm edemedim.

Bu karikatüre göre, Osmanlı devletinin Balkanlar'da kaybettiği topraklardan Abdülhamid sorumludur, Bosna-Hersek'i Avusturya imparatoruna adeta bir tepsi üstünde ikram etmiştir ve bu yetmiyormuş gibi şimdi de Rumeli'yi Franz Joseph'in önüne sürmektedir.

Acaba Abdülhamid'in Rumeli bölgesinde Osmanlı egemenliğini tehlikeye attığı suçlamasında bulunulmasına hangi olay neden olmuştur? Bunun yanıtı olarak akla 13 Nisan 1909 olayı gelmektedir.[447] Bu karikatür şöyle yorumlanabilir: Padişah, karşı devrimi tertiplemekle Osmanlı devletinin düşmanlarına Rumeli'yi işgal etme fırsatını yaratmıştır. Aslında Franz Joseph'in daha önce Bosna-Hersek'i almakla zor bir lokma yutmuş olmasından Osmanlılar memnun olmalıdırlar. Bosna-Hersek'in ilhakı yüzünden kendisine karşı yöneltilen uluslararası protestolar zaten Franz Joseph'in midesini bozmuş olduğundan, şimdilik başka topraklar almaya hevesi yoktur.

Bu karikatürde padişah başını eğmiş, sinik, yaltaklanır bir tavır içinde gösterilmiştir. Derin çukurlarında kaybolmuş olan gözleri görülmemektedir. Franz Joseph, Abdülhamid'le konuşurken hafifçe ona doğru dönmekle beraber, yüzüne bakmamaktadır. Efendi Franz Joseph, uşağı Abdülhamid'e bu tavrı ile, onu kendinden aşağı gördüğünü, küçümsediğini, mesafeli bir nezaketle hissettirmektedir.

Sözünü ettiğimiz her iki karikatürde Abdülhamid, düşmanların çıkarlarına hizmet etmekle ve Osmanlı devletinin Balkanlar'daki, egemenliğini tehlikeye atmakla suçlanmaktadır. Fakat bu iki karikatürde temsil ediliş biçiminde önemli bir fark göze çarpıyor: devrik padişahın beden dili. Birinci karikatürde Ferdinand'a taç giydiren Abdülhamid'in başı diktir, kendinden emin ve ne yaptığını bildiği izlenimini bırakan bir duruşu vardır. İkinci karikatürde ise pastayı sunarken boynunu kısmış, nerdeyse bir dalkavuk tavrı takınmıştır; adeta kendisini zorlayan bir gücün etkisi altındadır ve uzun süreden beri talim etmekte olduğu bu rolü üstünden atamamaktadır.

Karagöz 1909 yılında Abdülhamid ile Balkan krizi arasında bir bağlantı kurmamaktadır. Ama bir süre sonra 1912 yılı Kasım'ında çıkan bir sayının Muhavere sütununda Karagöz ile Hacivad, Balkanlar'daki gelişmelerle ilgili olarak Abdülhamid'den söz ederler.[448] Bu konuya altıncı bölümde değineceğim.

Beşinci Bölüm

KARAGÖZ, KALEM, CEM DERGİLERİNDE BALKAN KRİZİ 1909-1912

Girit ve Osmanlı-Yunan İlişkileri

Birinci Balkan Savaşı'nın 1912'de başlamasından önce *Karagöz* ve *Kalem*'de Girit sorunu konusunda çok sayıda karikatür yayınlanmıştır. Osmanlı-Yunan ilişkilerini gözler önüne sermek için dergilerin özellikle bu konuyu tercih ettikleri belli oluyor. *Cem*'de Girit sorunu diğerlerine kıyasla çok daha az dile getirilmiştir. Bunun nedeni, daha ileride açıklayacağım gibi, *Karagöz* ve kısmen de *Kalem*'de çalışanların bu konudaki görüşleriyle *Cem*'inkilerin farklı olmasıdır.

Önce *Karagöz*'de bu meseleye nasıl yaklaşıldığına dair birkaç karakteristik örnek vereceğim. 12 Şubat 1910'da yayınlanan bir karikatürde Karagöz ve Hacivad Girit Adası biçimindeki bir kayığa binmiş, Yunanlıların gözü önünde kaçıp gidiyorlar (Resim 32).

- Ah Hacivad ah... Böyle iki kürekle çekip götürmek mümkün iken bu kadar gürültüyü dinlediğimize şaşıyorum...
- Aman birader karaya bak... Nasıl da baka kaldılar... Biraz daha kuvvetlice asıl da hiç ümidleri kalmasın. (İmza: Halit Naci)

Okur bu karikatürden, Yunanlıların, Girit konusunda büyük gürültü çıkarmalarına rağmen, sorunlarını çözümlemekten ve bir etki yaratmaktan aciz oldukları anlamını çıkartır. Demek ki Osmanlıların bu karşılıklı çekişmede üstün geleceklerinden ve Girit'in Osmanlı devletinde kalacağından kuşku duyulmasına gerek yoktur. Osmanlı halkının büyük bir kısmı belki de bu konu hakkında gerçekten böyle düşünmekteydi, fakat *Karagöz* bu görüşü yansıtmakla meselenin özüne inmeyi başaramadığını göstermektedir. *Karagöz*, Girit sorununu Yunanlılar ile Osmanlılar arasındaki bir çatışma olarak göstermektedir. Ada halkının ve ada parlamentosunun da bu sorunun çıkmasında önemli bir payı olduğundan hiç söz edilme-

صاحب امتیاز ومسئولی :
علی فؤاد

پوسته اجرق ویرلمش
گتیرلر قبول اولنماز .
مدح اولنیان اوراق اعاده
اولنماز .

هر نوع اوراق سر محرر
نامنه اسکی شهباله جاده سنده
۳۸ نومرولی اداره خانه یه
گوندرلمیدر .

Administration :
Rue Eski-Zapté, 38

سر محرری :
محمود ندیم

سنه لکی : درسعادتده
و ولایاته پوسته اجرتیله
برلکده (۶۰) غروشدر

آنی آیلق تعهد قبول
اولنماز

مالک اجنبیه سنه لکی
(۸۰) غروشدر .

Journal Illustré
Kara - Gueuz

قره گوز

شدیدلك جمعه ایرتسی و چهارشنبه گونلری نشر اولنور اکلنجه غزته سیدر .

نومرو ۱۶۶ | جمعه ایرتسی | ۲ صفر ۱۳۲۸ | ۲۰ کانون ثانی ۱۳۲۶ | نسخه سی ۲۰ پاره یه | سنه ۲

— آه حاجیواد اه ... بوله ایکی گوزیکله چکوب گوتورمك مگر ایکی یوزدر گوزلری دیکه بگزه شاشیورم ..
— آمان برادر قره یه باق .. صاره باله قالدیلر .. بر ازدها قوطیه آمیلمزده هپ ایچری قالسون .

اخطار — عن قریب موقع انتشاره وضعی عنایات سنه یه مأمول ومنتظر اولان (قره گوز سالنامه سی) جدیده طبع اولنه جقدر . بو سنه سوالی وقرداولنلره اعطاسنه اوچ حسی اولندی . اثر مذکور عن قریب اخطار ایلدیگمز وجه الکریم هرسنه مارتدن اینه سنه قدر انتظار قارئینه عرض اولنه جقدر . بو سنه جدیدلر بدل مصنوع تقریر اعطاسی ایسه ده محض قارئین کرامك ادامهٔ توجهلرینه احراز موفقیت ایچون جدآ اهون وهمانده معارف طبعیه وضروریه سی مقابلنده تقدیم ایدیلجکدر . ایکی یوزی متجاوز رسم ایله اشبو اعلانمزك مطبوع اولدیغی (۱۲) یوزلرق حروف ایله یاسلدیغی یوك قطعه ده برخیلی صحیفه سنده رجال جدیده وقطعه لی اخذ ایده جکدر . برسنه ده اعلانه تخصیص ایدیلمك دن ماعدا اکلنجق ایچون اداره خانه یه مراجعت اولنیلیدر . طشره دن اعلان ختمه لو مراسلاته درحال جواب ویریلیر .

Resim 32. *Karagöz*, sayı 166, 12 Şubat 1910, s. 1.

mektedir. Bu suretle de Girit cansız bir varlık düzeyine indirgenmiş oluyor. Balkan savaşlarının başlangıcında Osmanlı-Yunan çatışmasının en şiddetli safhalarının bu adada yaşandığı doğru olmakla beraber, *Karagöz*'ün Girit sorununu tümüyle sadece bu bakış açısından irdelemesi pek ikna edici değildir.

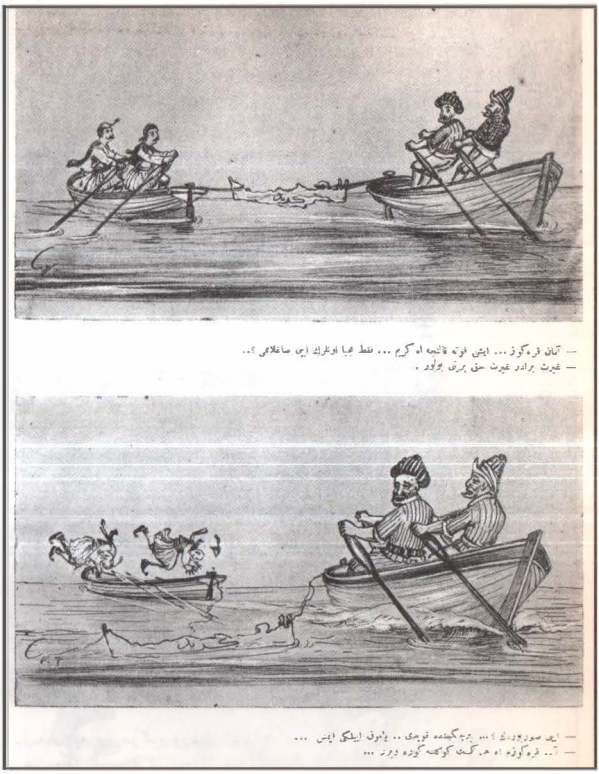

Resim 33. *Karagöz*, sayı 111, 19 Ağustos 1909, s. 4.

Bu konuyla ilgili olarak Girit sorununu bir halat çekişme yarışması biçiminde yansıtmış olan ve ikişer resimden oluşan iki ayrı karikatürün neler anlatmak istediğini inceleyelim. Birinci karikatür dizisi 19 Ağustos 1909'da basılmıştır. Resimde Karagöz ve Hacivad bir kayıkta otururlar, bir başka kayıkta ise iki Yunanlı oturmaktadır (Resim 33).[449]. İlk resimde, Girit Adası'nın her iki sandala halatlarla bağlanmış olduğu görülüyor. İkinci resimde, Yunanlıların tarafındaki halat kopmuştur ve iki kürekçi de bu yüzden başaşağı denize düşmektedirler. Karagöz, halatın daha ilk çekişte kopmasından, pamuk ipliğinden yapılmış olduğu sonucunu çıkartır ve Hacivad da bu olayı, herkesin layığını bulduğu şeklinde yorumlar.

İkinci karikatür dizisi *Karagöz*'de 27 Temmuz 1910'da basılmıştır[450] ve yaklaşık bir yıl önce çıkan karikatürden çok az farklıdır. Karagöz, daha başlangıçta "palikarya" (övünmeye meraklı genç Yunanlı) diye hitap ettiği

— جام قره کوز .. اهه دها نیجه ایشلر وار.. اونلری یتیرمه‌دن نیه یونی دوکیلیورسك . . .
— سن بیلمزسك... طاوی کلدیکی کبی قاچیرمه کلز ...هان دوکلی

Resim 34. *Karagöz*, sayı 142, 20 Kasım 1909, s. 1.

Yunanlı ile Girit çekişmesine girişmiştir. Bu kez iki hasım sandalda oturmamakta, karada durmaktadırlar. Birinci çizimde taraflar gene Girit Adası'nın her iki ucuna bağlanmış olan halatlara asılmaktadırlar. İkinci resimde halatı kopan Yunanlı arka üstü yere düşmüştür. Karagöz ona bu olaydan ders almasını ve önüne çıkan her şeye el atmamasını öğütler.

Bu iki örnekte de, derginin okurlarına Girit için yapılan çekişmede kazanan tarafın kuşkusuz Osmanlılar olacağı açıkça gösterilmekte, Yunanlılar gene bir iş beceremeyen palavracılar durumuna düşürülmektedir. Her iki karikatürde de Yunan tarafının düşük kaliteli halatlar kullanmaları ve bundan ötürü suya ya da yere sırt üstü düşmeleri bu görüşü belirtmektedir.

20 Kasım 1909 tarihli *Karagöz*'de çıkan bir karikatürde Girit sorununa daha eleştirici bir gözle bakılmaktadır. (Resim 34). Hacivad ve Karagöz bir demirci işliğinde örsün üzerinde duran Girit Adası'na çekiçlerini bütün güçleriyle indiriyorlar. Hacivad yaptıkları işten kuşku duymaktadır:

(Karagöz 142, 7 Teşrin II 1325, s. 1)
- Canım Karagöz... Elde daha nice işler var... Onları bitirmeden niye bunu dövdürüyorsun...
- Sen bilmezsin... Tavı geldiği gibi kaçırmağa gelmez.. Heman dövmeli. (İmza Halit Naci).

Bu karikatürde Hacivad, Girit sorununun, yapılması gereken diğer işleri bir yana bıraktıracak kadar önemli olup olmadığı konusundaki tereddüdünü açıklıyor. Fakat Karagöz "demir tavında dövülür" ata sözüne gönderme yaparak Hacivad'ın itirazını çürütüyor ve mesele hazır gündeme gelmişken, Osmanlıların bunu çözmesi gerektiğini öne sürüyor. Hacivad'ın sözleri, *Karagöz* dergisinin Girit sorununa verdiği önemi sorgulayan farklı bir bakış açısını dile getirmekteyse de, üzerinde fazla durulmamakta, konu hemen bastırılmaktadır.

Karagöz'ün Girit sorununun çözümlenmesine verdiği önemi gösteren bir örnek daha sunmak istiyorum. 2 Şubat 1910'da yayınlanan bir karikatürde Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa itfaiyeci kılığında, bir evde çıkmış yangını söndürmeye çalışmaktadır (Resim 35). Yanı başında duran Karagöz ise, kocaman lav parçaları püskürtmekte olan bir yanardağı göstermektedir.

قره‌گوز — سن حق (!) آرارسك وظيفه‌ك اوراسنى سوندرمك دگل ، يورماسى . . .

Resim 35. *Karagöz*, sayı 163, 2 Şubat 1910, s. 1.

Üzerlerinde "Bulgaristan", "Makedonya", "Yemen" ve "Girit" yazılı olan bu lav parçaları ülkenin çeşitli kriz bölgelerini temsil ediyor.

(20 Kânun II 1325 tarihli *Karagöz* 163, s. 1)
"-Sen hakkı (!) ararsan[451] vazifen orasını söndürmek değil, burasını..."
(İmza: Halit Naci).

Karagöz, üç hafta önce sadrazam olan İbrahim Hakkı Paşa'yı[452] uyarıyor ve bir ev yangını gibi ikinci derecede önemi olan işlerle uğraşacağına, dergide volkan patlaması biçiminde gösterilmiş olan ve gerçekten önem taşıyan sorunlarla ilgilenmesi gerektiğine işaret ediyor. Yanan evin hangi olayı temsil ettiği pek anlaşılmamakla beraber, *Karagöz*'e göre Girit meselesi en önemli ve ivedi işlerden biridir.

Şimdi de *Kalem*'i ele alalım. Derginin 20 Ocak 1910 tarihli sayısında çıkan bir karikatür, yeni sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın işbaşına getirildiği zaman ne gibi sorunlarla karşılaştığı konusunu işlemiştir (Resim 36).[453]

Devlet dairesindeki çalışma odasına iki bavul ve bir şemsiyeyle giren sadrazam, orada kendisini bekleyen büyük bir karışıklıkla karşılaşıyor

Resim 36. *Kalem*, sayı 71, 20 Ocak 1910, s. 4.

Yazı masasının üstünde obur bir kedi oturmakta ve sadrazama devlet bütçesindeki dengesizlikleri hatırlatmaktadır. Masanın altında yatan Yemenli, kendi yöresindeki huzursuzluklar konusunda onu uyarmaktadır. Bir paravanın arkasından başını çıkaran kişi, Balkan

krizini temsil etmektedir. Sadrazamlık koltuğunun üstünde "kırılabilir" yazısı okunuyor. Koltuğun arkasına gizlenmiş olan küçük bir çocuğun az önce elinde tuttuğu ve "Girit" yazısını taşıyan topla odanın içinde oynadığı belli oluyor.[454] *Kalem*'de, ülkede çözümlenmesi gereken olayların önem derecelerine göre sıralanmasında Girit sorununun hangi yeri işgal ettiğine dair *Karagöz*'deki kadar açık bir anlatıma rastlanmamaktadır. Yazı masasının üstünde oturan bir kedi ve masanın altında yatan bir Yemenli dururken, top oynayan bir çocuk ne önem taşır? "Yanan ev " ve "patlayan volkan" resmiyle kıyaslandıklarında bunlar yorumu kolay olmayan mecazlardır.

Önce 1909 yılında *Kalem*'de yayınlanan üç karikatürden söz etmek istiyorum. 12 Ağustos 1909 tarihli dergide Plaçek'in Yunanistan ile Osmalı devleti arasındaki çatışmayı insan ilişkileri düzeyinde gösteren bir karikatürü çıkmıştır (Resim 37). Genç bir Osmanlı askeri, "Kreta" (Girit) adlı güzel bir kadınla birlikte bir kahvede oturmaktadır. Yan masadaki Yunanlı, Kreta'ya gülümseyerek şarap kadehini kaldırıyor. Osmanlı askeri öfkeli bakışlarını Yunanlıya yöneltmiş, eli kılıcının kabzasında, neredeyse ayağa fırlayacak gibi bir tavırla bağırıyor: "Yorgaki, gavga dediğin işte bundan çıkar." Kreta ise Yunanlının gülümsemesine karşılık veriyor.

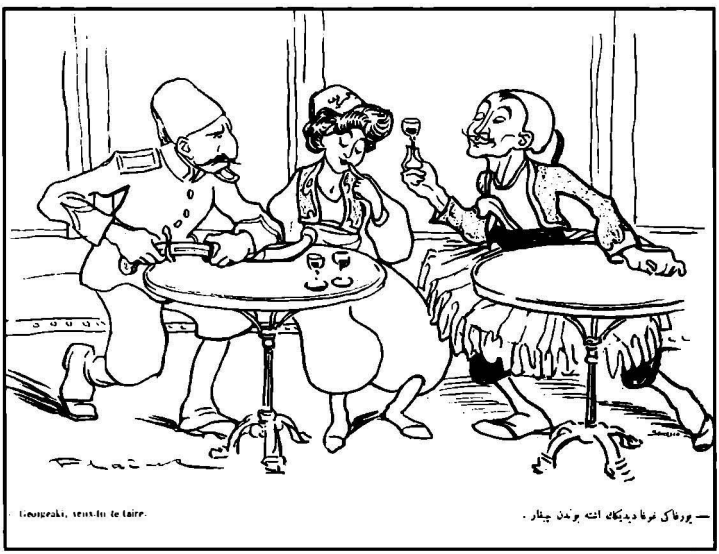

Resim 37. *Kalem*, sayı 48, 20 Ocak 1909, s. 5.

Girit Adası için verilen mücadele, bu karikatürde bir kadın için iki erkeğin kavga etmesi şeklinde gösterilmiştir. Bu kavgada haklı olan taraf Osmanlıdır, çünkü kadın onun eşidir. Böyle olduğunu gene Plaçek'in çizdiği ve *Kalem* dergisinde 9 Eylül 1909 tarihinde yayınlanan bu karikatürün devamından anlıyoruz (Resim 38).

Bu karikatürde Avrupa koruyucu güçleri,[455] kocasını terk edip Yunanlı ile kaçmış olan Kreta'yı Osmanlı eşine geri getirerek ona güvence veriyorlar:

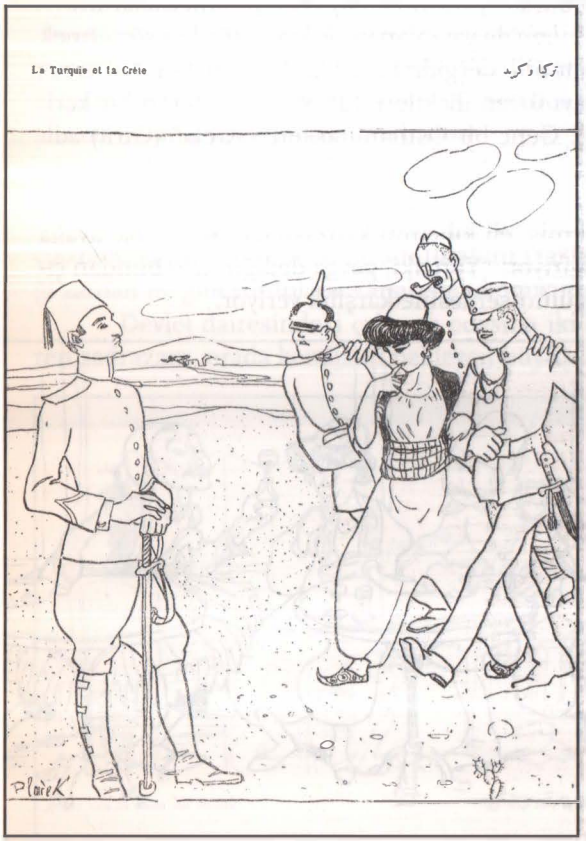

Resim 38. *Kalem*, sayı 52, 9 Eylül 1909, s. 8.

Türkiye ve Girid. Düvel-i hamiye [hami devletler] - Bu sefer biz kefil olduk, tekdir etmeyin. Ümid ederiz ki artık uslu oturur.
(İmza: Placek)

Kreta suçlu bir tavırla parmağını kemiriyor. Ama aslında koruyucu güçlerin kefil olmasının kıymeti yoktur, çünkü o dönemin Osmanlı okuru kuşkusuz bu konuda şu yargıya varacaktır: Kocasını bırakıp kaçan bir kadın ahlaksızdır ve mutlaka gene kaçacaktır. Bu nedenle kimin haklı olduğu ve koruyucu güçlerin kimi haklı buldukları önemli değildir.

Bu karikatür, Osmanlı erkeği ile eşi Kreta arasındaki ilişkinin sür-

mesinden kuşku duyulduğunu ortaya koyuyor. Ancak karikatürü çizenin bir Avrupalı olduğunu da unutmamak gerek. Elbette ki onun Girit konusundaki görüşü Osmanlı meslektaşlarının da aynı görüşte oldukları anlamına gelmez.

Bundan sonraki örnek, *Kalem*'in tutumu hakkındaki izlenimleri biraz değiştirecektir.

Fakat önce, incelemekte olduğumuz Placek karikatürleri ile *Karagöz* dergisinin karikatürleri arasında mevcut olan önemli bir farka işaret etmek isterim. *Karagöz*, daha evvel de belirtildiği gibi, Girit Adası'nı Osmanlı devleti ile Yunanistan arasındaki çatışmanın bir objesi, yani cansız bir nesne olarak göstermekle, aşağılayıcı bir tutum takınmaktaydı. Oysa Placek'in karikatürlerindeki bakış açısı farklıdır. Placek, Girit'i canlı, eylemci biri olarak gösterir ve bu da Girit parlamentosunun Yunanistan krallığı ile birleşmek üzere eyleme geçmesini daha gerçekçi biçimde yansıtmaktadır.

Kalem 23 Aralık 1909'da "Bir hayal-i siyasi" başlığı altında, kim olduğunu saptayamadığım şimdiye kadar bir çizerin karikatürünü basmıştır (Resim 39).[456] Resimde "Kreta" adında çirkin, küçük bir kelebeğin peşinden koşarak elindeki file ile onu yakalamak isterken kayalardan denize düşen bir Yunanlı görülmektedir. Muhtemelen bununla anlatılmak istenen, Yunanlıların politik bir hayalin peşinde koşmakta oldukları ve bu uğurda kendilerini tehlikeye atacak kadar tedbirsiz davrandıklarıdır. Böylece daha önce *Karagöz*'de rastladığımız beceriksiz Yunanlı imajı buraya da aktarılmış oluyor.

Son örnek olarak çok farklı kısa bir metni sunmak istiyorum. 20 Ocak 1910 tarihli *Kalem*'in Revue Hebdomadaire sütununda, Celâl Nuri [İleri]'nin 13 Ocak'ta *Le Jeune Turc*[457] gazetesinde yayınlandığı söylenen metninin bir bölümüne işaret edilmektedir.[458]

Sözleri aktarıyorum:

> "Burada insanlara eziyet etmekten ibaret bir program uygulanıyor. Dün Müslüman milislerini (fes yerine) şapka giymeğe zorlamışlardı, bu gün ise onları öldürüyorlar. Amaç onların hayatını zorlaştırmaktır." İnanıyorum ki, öldürüldükten sonra yaşam hayli zor olmalı.

Bu bölümün özelliği nedir? Acaba amaç, sadece basın mensubu bir meslektaşın gülünç, özentili üslubunu gözler önüne sermek midir? Bence metnin başlıca amacı budur, ama bir başka bakımdan da önem taşımakta-

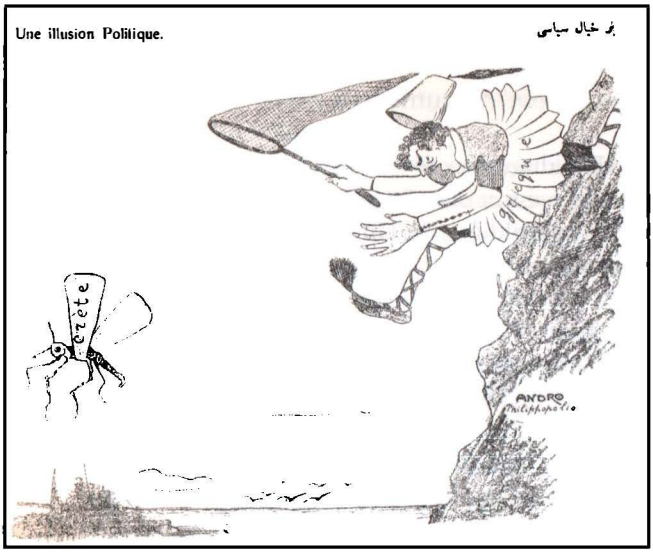

Resim 39. *Kalem*, sayı 67, 23 Aralık 1909, s. 4.

dır, çünkü *Cem*'de yayınlanan bir metinle ilgi çekici bir kıyaslama yapma olanağını sağlamaktadır. Bundan sonraki açıklamalarımda da işaret edeceğim üzere, *Cem* dergisinde –*Kalem*'dekinin aksine– Osmanlı basınında Girit sorunu hakkında çıkan taraf tutucu yazılar açıkça eleştirilmektedir.

Gerçi *Cem*'de Girit sorunuyla ilgili karikatürlere rastlanmıyorsa da, Aralık 1910'da ve Ocak 1911'de çıkan iki makalede bu olay değişik bir bakış açısından yorumlamaktadır. 1 Aralık 1910 tarihli sayının Haftalık Lâf-ü Güzaf sütununda şu makaleye rastlıyoruz.[459]

> Girid meclis-i millisi Kral Yorgi namına tekrar yemin etti; biz tekrar düvel-i erbaa'ya [dört devlete] müracaat ettik onlar da tekrar bize va'd-i ihtar ettiler; bu her zamanın derdi... müzmin bir hastalık gibi ikide birde nüksediyor. Telgrafla hekimlere müracaat ediyoruz; onlar da tesirsiz birer reçete veriyor; bir müddet mesele kapanıyor. Eline neşteri alıp illeti kökünden temizleyecek bir operatör nerede? Hoş, şükür edelim ki şimdikiler buna cüret etmiyorlar; yoksa sağ bacak yerine solunu keseceklerine ve icab edince "onun hastalanması melhuzdu... [mümkündü]" diyeceklerine şüphe yok. Kabinenin mebusan huzuruna çıkacağı bir sırada böyle eski dertlerin uyanması da talihsizliktir. Gazeteler Girid acısı ve yeni Yunan reis-i vükelâsı [hükümet başkanı][460] derdiyle yanıp dururken Atina'dan

aldıkları bir haberle teselli buldular ve "Venizelos'un kardeşi iki parça!" serlevhası [başlığı] altında bütün kinlerini, gazaplarını meydana koydular. Serlevhanın dehşet ve fecaatına nazaran metn-i havadis hafif... hiç olmazsa "bumbarları bir tarafa, şirdenleri diğer tarafa dökülmüş, hun-i fasidi [bozuk kanı] salhaneler gibi akmış, kafa tası öküz arabası altında kalmış bir kaplumbağaya dönmüştü!..." deselerdi daha ziyade alınmış intikamlarının lezzetini duyarlardı.

Bu metinde iki konu dikkat çekicidir: Birinci bölümde Girit sorunu, kökünden tedavi edilmesi gereken kronik bir hastalık olarak nitelendirilmektedir. Yazara göre, tek çare ameliyattır. Bacağın birinin kesilmesi gerektiğine kuşku yoktur. Tek sorun hastanın güvenebileceği, yanlış bacağı kesmesi korkusunun yaşanmayacağı hekimi bulabilmektir. Bu sözlerle, Osmanlı devletini temsil eden hastanın, organlarından birini, yani Girit'i feda etmesi koşuluyla sağlığına kavuşabileceği kanısı dile getirilmektedir. Diğer iki mizah dergisinde bu denli ileri giden bir istek ifadesine rastlanmamaktadır.

İkinci bölümde Yunanistan'la ilgili bütün haberlerde Osmanlı basınının kullandığı duygusal ifade tarzı, abartılı bir parodiyle gülünç duruma düşürülmektedir. Bu düzmece haberin ayrıca da Osmanlı-Yunan ilişkileriyle ilgili somut bir olayı ima edip etmediğini saptayamadım. Ama incelenen konu açısından zaten bunun önemi yoktur.

Metin "Vak'anüvis" rumuzuyla imzalanmıştır. Çapanoğlu'nun verdiği bilgilere göre, yazarın Refik Halit [Karay] olduğu düşünülebilir.[461] Söz konusu metnin açıkça Osmanlı-Yunan ilişkilerindeki gerginliğin tırmandırılmasına karşı çıkması dikkat çekicidir.

Üzerinde duracağım ikinci metin, 26 Ocak 1911'de Nouvelles de l'Ètrager (Dış Haberler) sütununda yayınlanmıştır. Bu metinde de dolambaçlı yollara sapmadan Girit adasından vazgeçilmesi önerilmektedir.[462]

Girit, mutlaka kendisinden söz edilmesini isteyen şımarık bir çocuk gibidir. Keşke onun istediğini yaparmış gibi davranılsa, yani Yunanistan'a terk edilse ve bir daha yüz verilmese! O zaman kısa süre sonra Yunanistan'a karşı nefret kusacak, onu lanetleyecek, Türkiye'ye duyduğu sevgiyi açıklayacaktır. Sonuçta da Giritli efendiler tatmin olsun diye Yunanistan Girit'i Osmanlı devletine bıraka-

caktır. Böyle bir çıkar ortaklığı hiç de fena olmazdı! Ama ne çare ki, siyasetçiler gürültü çıkarmaktan hoşlanıyorlar!

Bu metinde önerilen çare, yani gerek Osmanlı devletinin, gerekse Yunanistan'ın adadaki sorunlarla başa çıkamadıkları zaman, onu karşı tarafa devretme yöntemi kuşkusuz çok saçmadır. Okur bunu herhalde ciddiye alıp sorunun bir çözümü olarak değerlendirmeyecektir. Ama bu metnin belirtmek istediği, Girit Adası'nın çıkarılan patırtıya değmediği görüşüdür. Adanın Yunanistan'a bırakılması mı yoksa muhafaza edilmesi mi gerektiği sorusu ikinci derecede önem taşımaktadır.

Bana kalırsa, Girit Adası konusunda her üç derginin açıklamış oldukları birbirinden çok farklı bakış açıları, gazeteci Ahmet Emin'in 1914'te ilk kez New York'ta yayınlanan bir kitapta dile getirdiği, Osmanlı basınının genel görünümü hakkındaki gözlemlerini desteklemektedir:[463]

> "Türkiye'nin Girit Adası'nı çoktan kaybetmesine ve Suda körfezine Türk bayrağı çekme hakkının buradaki Türk egemenliğinden geri kalan tek iz olmasına, adada yeniden egemenlik hakları kazanabilme ümidinin bulunmamasına karşın, ada için gürültüler koparıldı, eylemler yapıldı. Halka duygusal çağrılarda bulunuldu, mitingler düzenlenip, herkese "otuz milyon Osmanlı'nın, adanın kutsal toprağının bir karışını terk etmektense hep birlikte ölmeyi yeğleyecekleri" sözünü vermeleri önerildi. Gazeteler imparatorluğun her köşesinden gönderilen ve ifadelerindeki coşkulu sözler bakımından birbiriyle yarış halinde olan vatanperver telgrafları ile doluydu. Girit Adası, halkın toplum sorunlarına yöneltebileceği bütün coşkuyu ve enerjiyi tüketen bir idol haline getirilmişti. Türk halkının çoğunluğunda var olan toprak kazanımı ya da toprak kaybı konusundaki aşırı duyarlılık yüzünden, "kutsal ada" sorunuyla ilgili olarak sarf edilen ve yayın araçlarıyla kamuya duyurulan sözler, herkese amaca ulaşmış olmanın tatmin duygusunu yaşatıyordu ve bunun karşılığında da büyük bir bedel ödenmiyordu.

Ahmet Emin'in sözünü ettiği, Girit sorunu için sergilenen bu coşkulu tutumu, *Karagöz* dergisinde de gözlemliyoruz. *Karagöz*'e göre, ada-

dan vazgeçilemez. Daha doğrusu, Girit'in bundan böyle hep Osmanlı'ya ait bir toprak parçası olarak kalacağından hiç kuşku duyulmamaktadır. Oysa *Cem* bu sorunu daha soğukkanlı yorumlayan az sayıda dergiden biridir. Hiç değilse Girit'in Yunanistan'a terk edilmesinin daha iyi olup olmayacağını etraflıca düşünmek gerektiğini ileri sürmektedir. Şu da var ki, diğer gazete ve dergilerin tutumlarını şiddetle eleştirmesinden, onların bakış açısını çok duygusal bulduğu anlaşılıyor. *Kalem* bu iki zıt kutbun arasında yer almaktadır. Kreta kelebeğini avlamak isterken uçuruma yuvarlanan bir Yunanlının görüldüğü karikatür, *Karagöz*'de de rastlanan benzer resimleri hatırlatmaktadır. Fakat *Kalem*'de bu tip kalıplaşmış, değişmez yargılara *Karagöz*'dekine kıyasla çok daha ender rastlanır; hatta bazı yazılarda veya çizimlerde belli belirsiz eleştirel bir tutum dahi sezilebilir. Gene de *Kalem*, Girit politikasını *Cem* kadar sert ve sivri sözlerle yorumlamaz. Belki de bu durum *Kalem*'de çalışanların *Cem*'de olduğu gibi homojen bir ekip olmamasından kaynaklanmaktadır. Böylece, çalışan yazar ya da çizerlerinin farklı bakış açılarına göre derginin eğilimi de değişmektedir.

Makedonya'da Kiliseler Sorunu

Makedonya'daki kiliseler arasında çıkan anlaşmazlıklar 1908-1912 arasında Osmanlı mizah basınının ikinci derecede önem verdiği konulardan biridir. Kiliseler arası çatışma konusu hakkındaki yorumlara sadece *Kalem* dergisinde sıkça rastlanır. Buna da şaşmamak gerekir, çünkü bu dergide çalışan yazar ve çizerler arasında değişik etnik kökenlerden sanatçılar bulunmaktaydı. Nitekim, karikatüristlerin ikisi Yunanlıydı. Kuşkusuz, Hıristiyan topluluklar arasında çıkan anlaşmazlıklar, onları bir Müslümandan çok ilgilendirecekti.

İncelemek istediğim ilk karikatür "Idıs par Lu Siu" imzasını atan tanınmamış bir çizerin yapıtıdır,[464] Bu karikatür 25 Şubat 1909 tarihli *Kalem*'de "Meclis-i Meb'usan'da: Makedonya kiliseler mes'elesi" başlığıyla yayınlanmıştır. (Resim 40).[465] Resimde Meclis Başkanı Ahmet Rıza, elindeki çıngırağı sallayarak etrafı huzura davet ediyor. Ama boşuna; çünkü sağında ve solunda bir Bulgar ile bir Rum, altışar kilise çanını var güçleriyle çalıyorlar.[466] Çizerin bu karikatürle ne anlatmak istediği açıktır: Meclis, patriklikle ekzarklık arasında hiç durmaksızın çıkan gürültülü kavgalarla uğraşmak zorunda kaldığından doğru dürüst çalışamamaktadır.

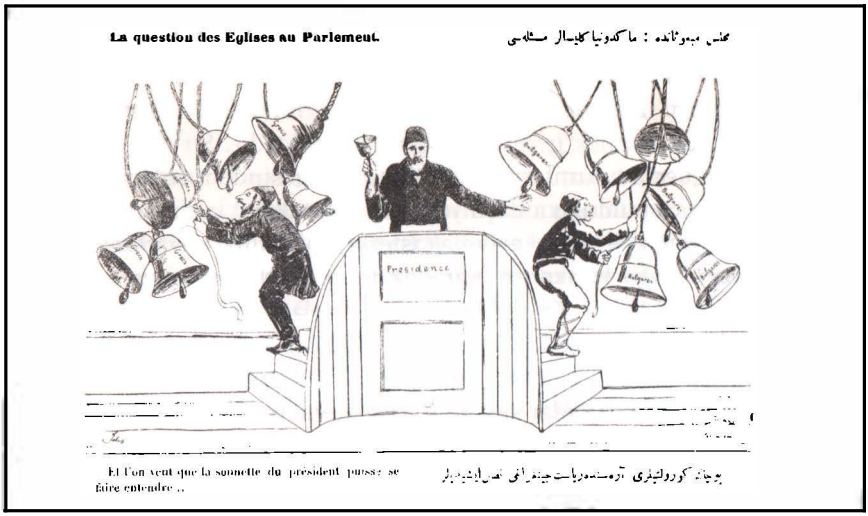
La question des Eglises au Parlement.
مجلس مبعوثانده : ماكدونيا كليسالر مسئلهسى
Presidence
Et l'on veut que la sonnette du président puisse se faire entendre ..
يوجانم كورولتيلرى ترهسنه رياست جنابنك صسى ايشيدبلر

Resim 40. *Kalem*, sayı 26, 25 Şubat 1909, s. 10.

10 Şubat 1910 tarihli *Kalem*, Yunanlı karikatürist Papatrehas'ın *Embros* adlı Rumca dergide çıkan, dikkat çekici bir karikatürünü basmıştır (Resim 41). Resimde bir grup Rum-Ortodoks papaz ve bir grup Osmanlı mebusu, aralarında gerili bir halatı iki ucundan çekiyorlar. Halatın üstünde tepeden tırnağa silahlanmış bir Bulgar hem oynuyor hem de bağırıyor: "Çekin, çekin. Ne kadar çekerseniz o kadar iyi oynarım." (İmza Papatrehas)

Bu karikatürü yorumlarken, aslında Rum okurlara hitap ettiğini göz önünde bulundurmak gerekir. Rum toplumu kiliseler arasında çıkan kavgada Bulgarları hasım olarak görmekteydi. Bu nedenle de Bulgarı temsil eden kişi bir barbar olarak çizilmiştir. Karikatürist Papatrehas bu çizimiyle *Embros* dergisinin okurlarına, patriklik ile Meclis-i Mebusan arasındaki anlaşmazlıktan Bulgar düşmanlarının faydalandıklarını, aslında bu düşmana karşı bir dayanışma içinde bulunmanın daha akıllıca olacağını anlatmak istiyor. *Kalem* bu karikatürü basmakla, aralarında çok sayıda Müslümanın da bulunduğu başka bir okur grubuna daha hitap etmiş oluyor.[467] Bunlara da Bulgarlar müşterek düşmanları olarak tanıtılmaktadır. İpin üstünde oynayan Bulgarın silah taşıyan tek kişi olması, Makedonya'da

Resim 41. *Kalem*, sayı 73, 10 Şubat 1910, s. 6.

çıkan çete savaşlarının gerçek sorumlusu olarak gösterilmek istenmesinden ileri gelmektedir.

Bulgarların düşman olarak tanımlanmasını *Kalem* okurları pek de yadırgamamışlardır, çünkü bir buçuk yıl önce Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi şiddetli protestolara yol açmıştı.

Fakat bunun Rumların tarafını tutmak için yeterli olup olmadığı kuşkuludur. O dönemin Müslüman okuru herhalde bu karikatürü şöyle yorumlamıştır: "Bizim" mebuslarımızla Yunan-Ortodoks kilisesi birbirleriyle kavga ettikleri sürece, Makedonya'daki durum eskisi gibi sürer gider ve Bulgar çeteleri de istediklerini yaparlar.

Papatrehas'ın sadece Rumların savunucusu olduğunu sanmak da yanlış olur. 8 Eylül 1910 tarihli *Kalem*'de basılan bir karikatürden, Makedonya'daki kiliseler çatışmasında her iki tarafı da eleştirel bir gözle izlediği anlaşılmaktadır (Resim 42).[468] Bu karikatürde bir Rum ve bir Bulgar elleriyle küçük bir kilise binasına sımsıkı kenetlenmişler, bırakmak istemiyorlar; bir yandan da ayaklarıyla birbirilerinin hayalarına tekme savuruyor lar. Üstelik de Bulgar, Rumun sırtına bir kama saplamaya, Rum ise, elindeki taşla Bulgarın kafasını parçalamaya çalışıyor.

Resim 42. *Kalem*, sayı 92, 8 Eylül 1910, s. 6.

Resmin altyazıları her iki dilde şöyledir:

Osmanlıca altyazı:	Fransızca altyazı:
Bulgar– Hükümet bana verdi.	"Hıristiyanlığın kuralı: Birbirinizi
Rum– Patrik de bana ...	sevin!"

Bu karikatür yayınlandığı tarihte kilise sorunuyla ilgili kanun meclisten çıkmıştı. Ama çizerin niyeti, mebusların vardıkları kararın hakça olup olmadığını değerlendirmek değildir. Onun üzerinde durduğu konu farklıdır: Kilise binası üzerinde kimin hakkı olursa olsun, bunun tartışma-

Resim 43. *Karagöz*, sayı 222, 27 Agustos 1910, s. 1.

sını yaparken her iki tarafın da barbarca yöntemler kullanması eleştirilmektedir. Altyazının Fransızca versiyonu Osmanlıca altyazıdan çok daha sert bir uyarı içeriyor, çünkü Makedonya'daki kilise topluluklarının davranış biçimleri, Hıristiyanlığın en önemli kurallarından olan hemcinsini sevme ilkesini zedelemektedir.

Karagöz Makedonya'daki kiliseler kavgasıyla nadiren ilgilenmiştir. Bunun nedeni, dergide bu konuda çıkan çok az sayıda karikatürden birinde açıklanıyor. 27 Ağustos 1910'da "Kiliseler kanunu etrafında: 'Tanin'[469] biradere ithaf" başlıklı ve Necmettin imzalı bir karikatür yayınlanmıştır (Resim 43). Karikatürün sağ köşesinde Rum-Ortodoks rahiplerinden biri, üzerinde "kiliseler" yazılı olan büyük bir çan çalıyor. Sol tarafta ise bundan hiç etkilenmemiş görünen Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa yazı masasının başında çalışıyor. Masada üzerinde "Girit" ve "Ar-

navutluk" yazılı bir evrak var. İki şahsın arasında duran Karagöz, papaza sesleniyor:

> A okumuş efendi... Görüyorsun ki aldırdığı bile yok... Nafile yere gürültü etme...

Kalem dergisinin aksine *Karagöz,* kiliseler arasındaki kavganın Osmanlı hükümetini etkilemeyeceği kanısındadır. *Tanin* gazetesine yapılan ithafı bu bakış açısından değerlendirmek gerekir. Muhtemelen bu gazete de tıpkı *Kalem* gibi, kiliseler arasındaki kavganın Osmanlı hükümetinin çalışmalarını engelleyeceği kanısındaydı. Bana göre, ilerde Arnavutluk'ta çıkan huzursuzluklar konusunu incelediğim bölümde daha açık olarak ortaya çıkan bir eğilim burada da kendini göstermektedir. *Karagöz,* Osmanlı devletindeki etnik ya da dini topluluklar arasında çıkan çatışmaları önemsiz göstermeyi, hatta tamamen yok farz etmeyi yeğlemektedir. Çünkü bu dergi için en önemli ideal, ittihad-ı anasır, yani halk toplulukları arasındaki dayanışmadır. Gerçi *Kalem*'in de ideali budur, ama *Kalem,* çatışmaları göz önüne serer ve yargılar. Böylece de sorunların ortadan kalkması için çaba sarf eder.

Arnavutluk Sorunu

1908'de gerçekleşen Jön Türk devrimi, Manastır ve Kosova vilayetlerindeki Arnavutların çoğundan destek görmüştü. Bu nedenle Arnavutların Osmanlı anayasasının sadık taraftarları olduğuna inanılmaktaydı.[470] 1909'dan 1912'ye kadar Arnavut eyaletlerinin sürekli huzursuzlukların yaşandığı bölgeler olmalarına karşın, incelediğim mizah dergilerinde Arnavutlar, Balkanlar'daki akılları çelinmiş sadakatsiz Hıristiyan toplulukların tam karşıtı, olumlu bir topluluk olarak gösterilmişlerdir. Fakat yine de *Karagöz, Kalem* ve *Cem,* Arnavutluk'taki durumu birbirlerinden çok farklı yorumlamışlardır.

17 Ekim 1908'de *Karagöz*'de çıkan bir not, Arnavutların bağlılığına ne kadar güvenildiğini göstermektedir.[471] Takvim-i Ceraid sütununda *Tanin* gazetesinde yayınlanmış olan bir yazıdan alınmış kısa bir bölüme rastlanmaktadır:

> Bilumum Arnavutların merkez-i saltanat ve hilâfete olan hissiyat ve merbutiyetlerinin [bağlılıklarının] berkemal [mükemmel] bulunduğu telgrafla Babıâli'ye te'min kılınmıştır.

Karagöz buna şu yorumu getirmektedir:

> Arnavutlar, mert, vefakâr, fedakâr, necip bir kavimdir. Onlardan şüpheye düşmek bir hatadır.

Demek ki *Karagöz*, Arnavutların sadakatinden kuşku duymuyor. Bu konuda daha fazla ayrıntıya girilmemiş; örneğin sözü edilen telgrafın ne vesileyle çekildiği bildirilmiyor.

Bunu izleyen iki buçuk yıl boyunca *Karagöz*'de Arnavut vilayetlerinde çıkan isyanlar konusuna yer verilmemiştir. Sadece karikatürlerde sadrazamın incelemekte olduğu evrakın üzerinde "Arnavutluk" sözcüğüne birkaç kez rastlanmaktadır.[472] Bu "Arnavutluk dosyaları" hep ivedilikle halledilmesi gereken bir sorunu simgelemekteyseler de, bununla ilgili ayrıntılar hakkında bir yoruma rastlanmaz. Ancak 1911 baharında yeniden alevlenmiş olan şiddetli kargaşalıklar üzerine Sultan Mehmed Reşad, bu bölgenin sorunlarına eğileceğini kanıtlamak için Selanik, Üsküp ve Ma-

Resim 44. *Karagöz*, sayı 311, 21 Haziran 1911, s. 1.

nastır şehirlerini ziyaret ettiğinde, *Karagöz* bu olayla ilgili bir karikatür yayınlamıştır.[473] 21 Haziran 1911 tarihli karikatürde Arnavut halkı kalabalık bir topluluk halinde görülüyor (Resim 44). Ön planda duran Karagöz, karşısındaki Rum, Karadağlı ve Bulgardan oluşan gruba bu kalabalık hakkında bilgi veriyor.

> (8 Haziran 1327 tarihli *Karagöz* 311, s. 1):
> Balkandakilere: – Gördünüz ya. Padişahımızı görmeğe üçyüz bin kişi geldi. Hele biraz daha ileri gidin de bakın kaçyüz bin kişi gelir!.. (İmzasız)

Padişahın Kosova vilayetini ziyareti sırasında, onunla birlikte cuma namazını kılmak için yaklaşık yüz bin kişi toplanmıştı.[474] *Karagöz* bu durumu Arnavutların bağlılığına delil olarak göstermektedir. Buna karşın padişahın ziyaretine sebep olan olaylardan hiç söz edilmemektedir. 1910 ve 1911 yıllarında çıkan huzursuzluklara rağmen Arnavutların sadakatine olan

Resim 45. *Karagöz*, sayı 325, 9 Agustos 1911, s. 1.

güven sarsılmamıştır. Arnavutlar diğer Balkan ülkelerine mükemmel bir örnek olarak gösterilirler. *Karagöz*'ün Balkanlılara biraz daha ileri gitmeyi önermesi, aslında bir kelime oyunudur. Aslında bu sözlerle, gelecek olan Arnavutların sayısını saptayabilmek için, Sırp, Bulgar ve Rumdan oluşan grubun çevreyi gözden geçirmek için ileri doğru yürümelerini kastetmiyor, Makedonya'daki saldırgan politikalarını sürdürdüklerinde, birkaç yüz bin Osmanlı askerinin arkadan geleceğini anlatmaya çalışıyor.

Karagöz 9 Ağustos 1911'de, bazı Osmanlı eyaletlerinde çıkan isyanların sonunda tatlıya bağlanacağına dair umudunu yitirmediğini bir kez daha açıklamıştır. "Malisor[475] ve Yemen isyanının halli münasebetiyle" başlıklı bir karikatürde bir Arnavut, bir Yemenli ve nereli olduğu zor seçilen üçüncü bir kişi Karagöz ve Hacivad ile birlikte bir kayıkta oturmaktadırlar (Resim 45). Kıyıda Yunanistan Kralı Georgios, Karadağlı Nikola ve Avusturya-Macaristan İmparatoru Franz Joseph duruyorlar ve kayığın burunlarının dibinden geçip gittiğini görüyorlar. Karagöz şöyle konuşuyor:

> Aman Hacivad, heriflerin telaşına bak! Bizim kayığın bunları sahil-i selamete çıkaracağını anladıkları gibi birbirlerini yiyecekler...
> (İmzasız)

Karagöz için Yemen ve Arnavutluk'taki krizlerin 1911 Ağustos'unda Osmanlı devleti lehine çözümlendiği kesindir. Karagöz ve Hacivad'ın bu iki eyaletin temsilcileriyle aynı sandalda oturup selamet vaat eden sahile doğru kürek çekmeleri bunu belirtmektedir. Beş yolcunun bindikleri teknenin kime ait olduğu konusunda okurların tereddüde düşmemeleri için, kenarında "İttihad ve Terakki" yazılıdır. Karikatürist bununla Karagöz ve Hacivad'ın Osmanlı devleti topraklarının bütünlüğünü korumaya çalıştıklarını ve böylece ilerlemeye bir katkıda bulunduklarını belirtmekle kalmıyor, aynı zamanda da Yemen'de ve Arnavutluk'ta çıkan isyanların bastırılmasının başta İTC sayesinde başarıldığını vurguluyor. Ancak bu değerlendirme kısa süre sonra değişecek, *Karagöz*, bir seneye kalmadan İTC'nin politikasını çok daha olumsuz bir biçimde yorumlayacaktır.[476]

15 Eylül 1910 tarihli *Kalem*'de Sedat Nuri'nin Arnavutluk hakkında çizmiş olduğu bir karikatür yayınlamıştır (Resim 46).[477] Dağlık bir ortamda bir Osmanlı askeri ile bir Arnavut çoban karşılıklı duruyorlar. Çevre hiç haşin ve

Resim 46. *Kalem*, sayı 93, 15 Eylül 1910, s. 3.

sevimsiz olmamakla beraber, askerin giysisi ve tavrı, iliklere işleyen soğuk bir rüzgârın estiği izlenimini uyandırıyor: Asker kaputunun yakasını kaldırmıştır ve fesi neredeyse başından uçacak gibidir. Oysa Arnavut havadan hiç etkilenmemiş görünüyor. Rahat bir tavırla ağaca yaslanmış, uzun bir ağızlığın içine yerleştirmiş olduğu cigarasını tüttürüyor. Osmanlı, Arnavuta soruyor:

- Sen hangi hurufatı istersin? Latin veyahut Arap?
- Arnavut: Mori, ben bir şey istemem... Silahımı isterim...[478]

Bu karikatürün işaret ettiği sorun, Arnavut dili için hangi alfabenin kullanılması gerektiği konusundaki tartışmalardır. 20. yüzyılın başlarına kadar Arnavutluk'ta kullanılan üç ayrı alfabe türünden hiçbiri Arnavutça'nın yazı dilinde geçerli olmayı başaramamıştı; ne Latin harfleri, ne Grek harfleri, ne de Arap harfleri. Arnavutça yazıda Latin alfabesinin mi yoksa Grek alfabesinin mi esas alınacağı sorunu üzerine yürütülen uzun tartışmalardan sonra 14-22 Kasım 1908 tarihleri arasında Manastır'da toplanan bir kongrede Arnavut halkının temsilcileri Latin alfabesini esas alan iki çeşit yazı biçimi üzerinde karar kıldılar.[479] Bunlar başlangıçta bir arada kullanılacaktı. Bazı dini çevreler İslamın kutsal yazısı olan Arap alfabesi üzerinde durdularsa da fazla taraftar bulamadılar. İstanbul'daki şeyhülislam, Arnavut vilayetlerinde Latin alfabesinin kullanılmasına karşı çıktıysa da, Osmanlı hükümeti Arnavutlara alfabe seçimi konusunda resmen özgürce karar verme hakkını tanıdı. 1908-1910 yılları arasında Arnavutluk'ta Arap harflerinin kabul edilmesi için sık sık gösteriler yapılınca, Arnavutlar, bunun arkasında İTC'nin adamları olduğundan kuşkulandılar.[480]

Aslında karikatürdeki asıl konu Arnavut alfabesi değildir. Osmanlı askerinin sorusu Arnavutu hiç ilgilendirmemektedir. O, alfabelerden birini ya da diğerini tercih etmemekte, sadece silahını istemektedir; çünkü silah ona güç vermekte ve belli ölçüde bağımsızlığını sağlamaktadır. Karikatürist Sedat Nuri'nin bu bağımsızlık arzusunu nasıl değerlendirdiği açık değildir.

Karikatürde dikkati çeken durum, soğuktan titreyen, gülümsemesine rağmen zor durumda olduğu anlaşılan Osmanlı ile, kendinden emin, umursamaz tavırlı Arnavut arasındaki zıtlıktır. Osmanlı askerinin silah taşımasına rağmen yenik durumda olduğu gözden kaçmıyor. Ama gene de Osmanlı'nın zayıflığı karşısında Arnavut'u düşmanca bir tutum içinde göstermeye karikatüristin gönlü elvermemiş olacak ki, Arnavut çoban bütün özgüvenine rağmen hiç de saldırgan bir tutum sergilemiyor. Burada görüntülenmiş olan çatışmalı durumda, her iki taraf da aynı oranda sempati uyandırmaktadır.

Osmanlı, daha doğrusu İstanbullu okurun bu karikatürden çıkaracağı anlam, merkezi hükümetin Arnavutluk meselesinde zayıf durumda olduğudur. Arnavut'un rahat ve olacakları sabırla beklemekte olduğu hissini veren tavrı, zamanın kendi lehine işlediğinin bilincinde olduğunu gösteriyor. Bu nedenle hükümetin daha gerçekçi bir tutum içine girmesinin ve

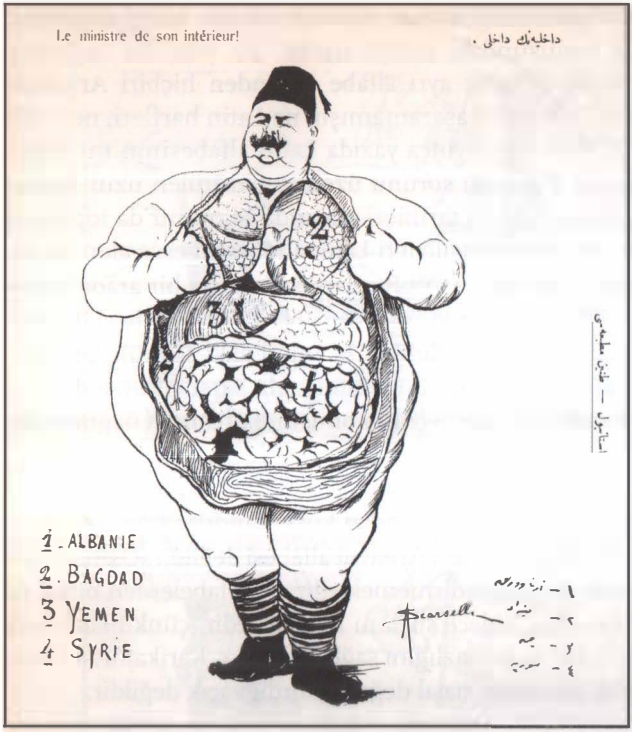

Resim 47. *Kalem*, sayı 120, 6 Nisan 1911, s. 1.

alfabe sorunu gibi önemsiz meseleleri ön plana çıkarmaktan vazgeçmesinin daha yerinde olacağı görüşü yansıtılıyor.

Sedat Nuri'nin, Arnavutları bundan böyle de Osmanlı devletine bağlılığını koruyan bir halk olarak gördüğü, 1911 Nisan'ında *Kalem*'de yayınlanan iki karikatüründen anlaşılmaktadır. Her iki karikatürde de bir Arnavutun, garip giysiler içindeki bir sürü İtalyan Garibaldi taraftarını bir tekmede ülkeden dışarı atışı gösterilmektedir.[48] Karikatürist bununla, Arnavutların ulusal bağımsızlık hareketlerine karşı bağışıklık kazanmış durumda olduklarını ve yabancı devletler tarafından da –burada söz konusu olan İtalya'dır– böyle bir harekete sürüklenmeyeceklerini anlatmak istemiştir. Oysa diğer Balkan ülkeleri bu tür etkiler altında kalmakla suçlanmaktadırlar.

6 Nisan 1911 tarihli *Kalem*'de Scarselli'nin "Dahiliye'nin dahili" başlıklı karikatüründen, Osmanlı devletinin sorunlu bölgelerinin nasıl değerlendirildikleri hakkında bilgi edinilebiliyor (Resim 47).[482] Karikatürde üzerinde çorap, ayakkabı ve fesinden başka hiçbir giysi bulunmayan ve gövdesi boydan boya yarılıp açılmış bulunan Dahiliye Vekili Halil [Menteşe] görülmektedir. Hatta Halil, karnını örten deriyi kendi elleriyle sıyırmış, iç organlarını gözler önüne sermiş bulunmaktadır. Organları numaralanmış ve isimlendirilmiştir. Barsaklar Suriye, karaciğer Yemen, akciğer Bağdat, kalp ise Arnavutluk'tur.[483]

En önemli ve en asil organ, cesaret, yiğitlik ve onur simgesi olan kalbin Arnavutluk'u temsil etmesi bence çok anlamlıdır. Bu karikatür 1911 Nisan'ında bile bu eyaletin hâlâ nasıl değerlendirildiğini göstermektedir. Bu nedenle de okurların o yöredeki huzursuzlukların bir an önce son bulmasını temenni ettikleri kesindir. Çünkü uzun süren bir "kalp rahatsızlığı" hem iç işleri bakanı için hem de Osmanlı hükümeti için hayati tehlike demek olacaktı.

Yemen'de ve Arnavutluk'ta çıkan isyanların Osmanlı hükümetini ne kadar zor duruma düşürdüklerini, Rigopoulos'un *Kalem*'de 1911 yılının Şubat ve Nisan aylarında yayınlanmış olan iki karikatürü gözler önüne sermektedir. Karikatürlerden birincisinin altyazısı şudur: "Hem sağa hem sola baka baka havl-i mütebaide uğrayacak olan bir sipehsalar." (Sağına da baksa, soluna da baksa, kendisine karşı çıkan güçlere rastlayan bir başkumandan.) Karikatürde bir yanında bir Arnavut, diğer yanında ise bir Yemenli dikilmiş olan Mahmud Şevket Paşa görülmektedir (Resim 48). Her ikisi de Paşa'ya sırtlarını dönmüşlerdir. Bu duruşları dışarı doğru itici gücü simgeler. Mahmud Şevket Paşa'nın gözleri hem sağa hem de sola bakma çabası sonucunda şaşılaşmış, bu da ona hem garip hem de gülünç bir görünüm kazandırmıştır.

İkinci karikatürde harbiye nazırı bacaklarını alabildiğine açmış, bir ayağı ileYemen'de, bir ayağı ile Arnavutluk'ta duruyor.[484] Bu duruş biçiminden çok rahatsızlık duymakta olduğu bellidir, çünkü şu sözleri söylüyor: "Üf, artık çok oluyor, bir sağa sola..." Mahmud Şevket Paşa üstelik her iki elini de uzatıp boş avuçlarını gösteriyor. Bu davranışıyla artık ne yapacağını bilmediğini, çaresiz bir durumda olduğunu anlatmaya çalışıyor.

Rigopoulos bu iki karikatürü ile okura Arnavutluk ve Yemen'deki kriz odaklarının harbiye nazırı tarafından temsil edilen Osmanlı hükümetini

Un ministre qui sera bientôt atteint d'un strabisme double divergent à force de regarder de deux côtés à la fois.

Resim 48. *Kalem*, sayı 112, 9 Şubat 1911, s. 10.

çok zor duruma düşürdüklerini anlatmayı amaçlıyor. İkinci karikatürde Mahmud Şevket Paşa'nın çaresizliğini belirten duruş biçimi, hükümetin Yemen ve Arnavutluk'ta izlediği politikanın başarısızlığına işaret etmektedir.

Bu bölümü sona erdirirken *Cem*'in Arnavutluk sorununa nasıl baktığını da gözden geçirelim. *Cem* bu konuyu ilk kez 22 Haziran 1911 tarihli dergide çıkan bir karikatürde ele almıştır (Resim 49). İmzasız olmakla beraber, karakteristik hatları, karikatürün Cemil Cem'in eseri olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Resimde dağlık bir ortamda, bir kayanın dibinde duran Osmanlı askeri dağlara doğru sesleniyor: "Yahu inin artık aşağı, affolundunuz?" Her doruğun arkasında silahlı bir isyancı durmaktadır. Oradan etrafa bakıp bekliyorlar ve güvenli yerlerini bırakmaya hiç de niyetli görünmüyorlar. Burada sahnenin Arnavutluk olduğundan tek kelimeyle söz edilmiyor. Fakat Osmanlı hükümetinin yaklaşık bir hafta önce, 17 Haziran 1911'de isyancı Arnavutlara on gün içinde silahlarını bırakmaları halinde genel af

ilan etmeyi vaat ettiğini o dönemin okurları bildiklerinden, herhalde karikatürü doğru yorumlamışlardır.

Bu karikatürde görüntülenmiş olan durum, Sedat Nuri'nin alfabe sorunu hakkında çizdiği karikatürdekine (Resim 46) çok benzemektedir. Her iki karikatürde de Arnavut isyancılar, olayların gelişmesini sükûnet içinde beklemeyi yeğlemektedirler, çünkü Osmanlı askeri onlara kıyasla daha zayıf durumdadır. Örneğin Cemil Cem'in karikatüründe Osmanlı neferi Arnavutlara af müjdesi verirken, dışarıya karşı güçlü olduğu izlenimi vermek istiyor. Oysa Arnavutlar affedilmeyi umursamıyorlar bile, çünkü isyancılar zaten üstün durumda olduklarının bilincindedirler. Herhalde resimdeki asker de bu çelişkinin farkındadır. Zira karikatürist "affolundunuz" ifadesinin sonuna bir soru işareti koymuştur. Bunu, askerin isyancılara seslenirken durumdan pek de emin olmadığını, çağrısının tonlamasıyla duyumsattığı şeklinde yorumlamak gerekir. Ancak Osmanlı merkezi yönetiminin izlediği politikanın gerçeklerden kopuk olduğunun saptanması gene de hiç bir şeyi değiştirmemektedir.

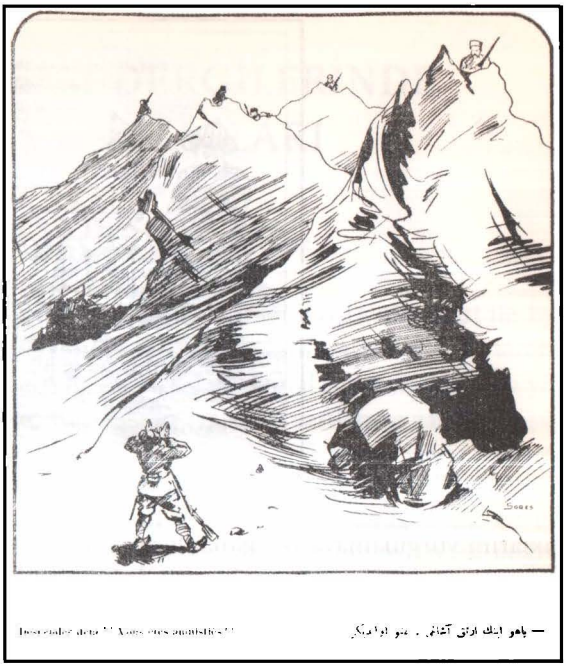

Resim 49. *Cem*, sayı 30, 22 Temmuz 1911, s. 7.

Cem'de Arnavutluk meselesi hakkında ikinci karikatür 1912 Eylül'ünde yayınlandı. Bu dönemde Osmanlı devletinin iç siyaseti bakımından durum çok değiştiği için, söz konusu karikatürü daha sonraki bölümde ele alacağım.

Karagöz, Arnavutluk meselesini, yakında bir çözüm bulunacağı umudu belirdiği zaman ele almıştır. Böylece Arnavutların sarsılmaz bağlı-

Resim 50. *Karagöz*, sayı 422, 29 Haziran 1912, s. 1.

lıklarını vurgulamaya ve Osmanlı devleti yönetimindeki çeşitli toplulukların arasındaki dayanışmayı bir artı değer olarak belirtmeye çalışmıştır. Fakat aslında bu konunun içerdiği sorunları çok basite indirgemiştir.

Kalem ve *Cem* ise, Arnavutluk'taki huzursuzlukları açıkça tartışmışlardır. Gerçi bu dergiler için de Arnavutlar, Osmanlı halkları arasında devlete bağlılık bakımından örnek gösterilebilecek bir tebaadır, ama asıl bu yüzden durumu olduğundan daha iyi yansıtmayı da sakıncalı bulmaktadırlar. *Kalem* ve *Cem*'in görüşüne göre isyanlar, iç siyasetin ne oranda sağlıklı olduğunun saptanabileceği bir ölçüttür. Bu nedenle de, aslında işbirliği yapmaya hazır olan Arnavut halkının sorunlarına bile tatminkâr bir çözüm bulamayan Osmanlı merkezi hükümetinin ülkeyi yönetmeye muktedir olup olmadığı sorusunu ortaya atmaktadırlar. *Karagöz*, Arnavutluk sorununun çözülmüş olmasını kutlarken, *Kalem* ve *Cem* henüz kuşkulu bir tutum içinde, varılan uzlaşmayı gerçek bir temele oturtulmamış, sadece görünüşü kurtarmak amacını güden aldatıcı bir durum olarak eleştirmektedirler.

Altıncı Bölüm

KARAGÖZ VE CEM DERGİLERİNDE 1912-1913 BALKAN SAVAŞLARI

Balkan Savaşları Öncesindeki Siyasi Gelişmeler

Yunanistan, Sırbistan, Bulgaristan ve Karadağ 1912'nin Mart ile Eylül ayları arasında "Balkan Birliği" adıyla bilinen, bir dizi iki taraflı savunma anlaşması imzaladılar. Bu anlaşmaların hangi amaca yönelik oldukları, Sırbistan ile Bulgaristan arasında varılan ve zafere ulaşıldığı takdirde Osmanlı devletinin Avrupa'daki topraklarının nasıl paylaşılacağını öngören anlaşmanın gizli ek protokolünden anlaşılmaktadır.[485]

29 Haziran 1912'de yayınlanan bir karikatür, *Karagöz*'ün, bu ek protokol hakkında bilgi sahibi olmaksızın, Balkan Birliği'ni savaşa doğru atılan bir adım olarak yorumladığını göstermektedir (Resim 50). Karagöz, iki öküz tarafından çekilen bir sabanın başında duruyor ve ufukta beliren bulutları, çakan şimşekleri işaret ederek şöyle konuşuyor:

> - Aman Hacivad, yine uzaktan siyah bir bulut belirdi. Tam iş zamanı böyle vakitli vaktsiz yağmurlar temadi [devam] ederse doğrusu iyi ziraat edemeyeceğiz!..
> (İmzasız: Üslup, Mehmet Baha'ya ait olabileceğini düşündürüyor.)

Okurlar o dönemdeki duruma bakarak, Karagöz'ü tarımdan alıkoyan kötü hava koşulları ile savaşın kastedildiğini herhalde anlamışlardır. Bu karikatürde Karagöz tarafından temsil edilen Osmanlıları "işlerini yapmaktan alıkoyan" kötü hava koşullarının başında Trablusgarp Savaşı gelmekteydi; bunun hemen arkasından da yeni bir savaş tehlikesi yaklaşmaktadır. Osmanlıların engellenen işleri herhangi bir çalışma değildir, ülkenin gelişmesini ve halkın geçimini sağlayan tarımla ilgili çalışmalardır. Başka türlü ifade etmek gerekirse, Karagöz vatandaşlarının geçimlerini sağlayabilmeleri ve belki de biraz refaha kavuşabilmeleri için gerekli olan işleri an-

cak yurtta barışın egemen olması koşuluyla yapabileceklerine işaret ediyor. Bu bakımdan çok ümitli olmadığı da karikatürden anlaşılmaktadır, çünkü yaklaşan bir doğal afetin habercisi olan ufuktaki kara bulutları engellemek onun elinde değildir. Burada akla gelen soru, böyle bir doğal afeti, yani yeni bir savaşı önlemeyi kimin başarabileceğidir.

İki ay sonra *Karagöz* savaş konusunu yeniden ele alır. Bu sefer konu öncelikle Trablusgarp Savaşı'dır. Fakat *Karagöz*'ün düşünceleri, Balkanlar yönünden de ülkeyi tehdit eden tehlike için dahi geçerli olacak kadar geniş kapsamlıdır. 17 Temmuz 1912'de Said Paşa kabinesi istifa etmişti.[486] Bakanlarının çoğu İTC üyesi olan bu kabine devreden çıkınca, *Karagöz* İTC'nin siyasetini eleştirme olanağına kavuştu. 28 Ağustos 1912 tarihli derginin Muhavere sütunu şu başlığı taşımaktadır: "Karagöz sulh istiyor!" Bu sütunda Hacivad'ın Karagöze yaptığı açıklamaya göre, Kont Bismarck, ülkesinin iç siyasetinde zor durumların yaşandığı zamanlarda, dış politikada bir kriz yaratma yöntemine başvururmuş. Herkesçe bilinen bu taktiği sayesinde çatışmaları daima kendi lehine çevirerek sonuçlandırmayı başarırmış. Hacivad'a göre, İTC'nin davranış biçimi de aynı buna benzemektedir. Trablusgarp Savaşı'nın çıkması, İbrahim Hakkı Paşa'nın çekilmesine yol açtıysa da, İTC'yi daha da güçlendirmiştir.[487] Savaş bahanesiyle parlamento dağıtılmış, seçimlere hile karıştırılmış, basın özgürlüğü kaldırılmış, sıkı yönetim ilan edilmiş ve devlet bütçesinin gerçek durumu kamudan gizlenmiştir.[488] Sonuç olarak devlet bütçesi iflas durumuna gelmiş, on iki ada elden çıkmış ve çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir. Karagöz Hacivad'a hak verir ve artık savaşın sona erdirilmesi zamanının geldiğini kabul eder.

Karagöz ve Hacivad Muhavere'de Trablusgarp Savaşı'nın çıkmasında kimin suçlu olduğunu araştırmıyor, hatta savaşın ne sebeple çıktığı konusunda da fikir yürütmüyorlar; sadece savaşın beraberinde getirdiği yıkıcı sonuçları gözden geçiriyorlar. Karagöz ve Hacivad İTC'yi, savaşı bahane ederek gücünü artırmakla, Osmanlı devletinin çıkarlarına, basın özgürlüğü ve serbest seçim hakkı gibi 1908 devriminin ideallerine ihanet etmekle suçluyorlar.

Karagöz böylece iktidarını kaybeden İTC hakkındaki fikirlerini açıkladıktan sonra ortaya çıkan soru, Sadrazam Ahmed Muhtar Paşa'nın yönetimindeki yeni hükümetin siyasetinin nasıl değerlendirildiğidir. Görüleceği gibi, *Karagöz*'ün Balkan Savaşı'nın başlamasına gösterdiği tepkinin an-

Resim 51.
Karagöz, sayı 440, 26 Ağustos 1912, s. 1.

laşılabilmesi için bu soru büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle sırası gelmişken Ahmed Muhtar Paşa ile ilgili olan, fakat Balkan krizini ancak dolaylı olarak ilgilendiren iki karikatürü incelemeye alacağım.

26 Ağustos 1912'de çıkan bir karikatür, yeni sadrazam Ahmed Muhtar Paşa'yı ve her ikisi de İTC politikacısı olan Mehmet Cavit ve Halil [Menteşe]'yi, ortadan bölünmüş bir sandalın ayrı ayrı parçalarının içine oturmuş olarak göstermektedir (Resim 51).[489] Kesilen yüzeyler birer tahta çakılarak kapatılmış ve böylece sandal parçalarının batması önlenmiştir. Sandal ortadan kesilmeden önce üzerinde "İttihad ve Terakki" yazısını taşımaktaydı. Şimdi Ahmed Muhtar Paşa, "Terakki" yazılı parçanın içinde hızla kürek çekerek uzaklaşırken, Cavit ve Halil, "İttihad" yazılı küreksiz parçanın içinde geride kalıyorlar; "ve" sözcüğü ("vav-ı atıfa") ise denize düşmüştür.

Demek ki İTC'nin sloganı olan "İttihad ve Terakki" yeni sadrazamın yönetimi altında değişmiş ve "İttihad" ya da "Terakki" alternatifine dönüşmüştür. Ahmed Muhtar Paşa'nın süratle kürek çekmesi, yani ilerleme

— آمان قره‌گوز ! تابلونك ضلاغی ای اوشی اما ، چین بویاسی ووزمادك ؟..
— شاشیردم حاجیواد شاشیردم ! شورادہ ایکی بویا قوطوسی وار ؛ هانکی رنگك دها زیاده یاقیشه‌جغی بردرلو کسدیرەمیورم !

Resim 52. *Karagöz*, sayı 451, 28 Eylül 1912, s. 1.

(Terakki) kaydetmesi çok etkileyici ise de, bu arada Osmanlı devletinde birliğin, (yani İttihad'ın) tehlikeye düşmesinden de korkmak gerekir. Okurun bu gelişmeyi nasıl değerlendireceği, bir yandan devletteki terakkiye, öte yandan ittihada ne oranda önem verdiğine bağlıdır.

Öyle anlaşılıyor ki, *Karagöz* yeni kabinenin güttüğü siyaseti nasıl değerlendireceği konusunda henüz kararsızdır. İkinci örnek olarak 28 Eylül 1912 tarihli bir karikatüre işaret etmek isterim (Resim 52). Bu karikatürde Karagöz yeni kabine üyelerinin portrelerini çizmekle meşguldür.[490] Hacivad yanında durup soruyor:

- Aman Karagöz! Tablonun taslağı iyi olmuş ama niçin boyasını vurmadın?..
- Şaşırdım Hacivad şaşırdım! Şurada iki boya kutusu var; hangi rengin daha ziyade yakışacağını bir türlü kestiremiyorum! (İmzasız).

Karagöz'ün hangisini kullanacağına karar veremediği iki boya kutusu ayaklarının dibinde durmakta ve birinin üzerinde "İttihad ve Terakki",

diğerinin üzerinde "Hürriyet ve İtilaf" yazısı okunmaktadır. Acaba Karagöz Ahmed Muhtar Paşa'nın siyasetini, ondan önceki Sadrazam Sait Paşa'nınkinden ayırt edilemeyecek kadar renksiz mi bulmaktadır? İTC üyelerinin bütün önemli devlet memurluklarından uzaklaştırılmasından sonra dahi hiçbir şey değişmemiş midir?

Aşağı yukarı aynı tarihlerde *Karagöz*'de çıkan bir yazı, derginin somut bir politik sorun karşısındaki tutumunu o güne kadar görülmemiş bir açıklıkla ortaya koymaktadır. Bu konu Balkan krizi açısından da büyük bir önem taşımaktadır. 24 Ağustos 1912'de *Karagöz*, kısa süre önce *İkdam* gazetesinde yayınlanmış olan bir makale vesilesiyle Hasb-ı Hal sütununda adem-i merkeziyet konusunu ele almıştır.[491] *Karagöz*'ün ifadesine göre, *İkdam*'da çıkan makalenin yazarı, "filozof" unvanını kendine yakıştırma küstahlığını gösteren bir kişidir. 1912 Temmuz'unda *Karagöz*'ün başyazarlığına atanmış olan Baha Tevfik, felsefe konusunda yazmış olduğu eserlerinden birinde aynı sözleri Rıza Tevfik [Bölükbaşı] (1869-1949) için sarf etmiş,[492] onu, kendisini üstün görüp "filozof" unvanını takınmış olmakla itham etmiştir. Büyük bir olasılıkla *Karagöz*'deki metin de Rıza Tevfik veya onun *İkdam*'daki makalelerinden birine karşı kaleme alınmıştır.

Karagöz'de ifade edildiğine göre, söz konusu filozof genelde çok liberal olmakla beraber,[493] adem-i merkeziyet sistemini "İttihat ve Terakki siyasetinin netice-i menhusesi" (İTC siyasetinin kötü bir sonucu) olarak nitelemekle, adem-i merkeziyete karşı tavır alan bir kişi olduğunu ortaya koymuştur. *Karagöz*, İTC'nin "milliyetperverlik-şovenizm politikasının" istenmeden bir çeşit adem-i merkeziyete sebebiyet verdiğini, çünkü bazı halk topluluklarının bu politikadan kurtulabilmek amacıyla Osmanlı devletinden ayrılmayı amaçladıklarını her ne kadar kabul ediyorsa da, aslında adem-i merkeziyetin çok farklı bir şey olduğuna dikkati çekmek istemektedir. *Karagöz* bunu bir örnekle açıklıyor: Bir babanın dört çocuğu ile birlikte yaşamakta olduğu bir ev göz önüne getirilmeli. Çocuklar yapacakları her şey için babadan izin almak zorundalar: Feslerini temizlemek için fırçaya el attıklarında, uşağı su temin etmeye yollayacak olduklarında, kendilerine bir kravat satın almak durumunda kaldıklarında hep babaya sormaları gerekmektedir. İşte merkezi yönetim budur. Oysa çocukların babalarının yanında kalabilmeleri için, her birinin kendisine ait bir odası, bir fırçası, bir tarağı ve geniş bir hareket özgürlüğü varsa, buna adem-i merkeziyet adı ve-

rilir. Birinci şıkta daima kavga olacak ve çocuklar günün birinde evden ayrılıp bir pansiyona yerleşeceklerdir. Bu davranışı da adem-i merkeziyet diye nitelemek aslında aldatıcıdır. Bu nedenle filozofun adem-i merkeziyeti toptan reddetmesi şaşılacak bir şeydir. *Karagöz*'e göre bu yanlıştır. *Karagöz*, çocukların artık babalarından her ufak iş için izin almaları gerekmeyecek kadar yetişkin oldukları kanısındadır.

30 Eylül 1912'de Balkan devletlerinin ve bir gün sonra da Osmanlı devletinin ordularını seferber etmesi, artık bir savaşın kaçınılmaz olduğunun işaretiydi.[494] *Karagöz* 2 Ekim'de Muhavere sütununu tamamen Balkanlar'daki duruma adamıştır.[495] Hacivad konuşmayı şu cümle ile açmaktadır: "Bu gün yine seninle ciddi konuşmamız lazım gelen bir gündür." Hacivad bundan önceki 28 Eylül 1912 tarihli sayıda da buna benzer bir girizgâhla Karagöz'e hitap etmişti.[496] Fakat o zaman Karagöz, Hacivad'ın ciddi bir konuşma yapma çabasını her zaman yaptığı gibi bir sürü şakacı sözle engellemişti. Buna karşın 2 Ekim tarihli sayıda Karagöz mantık çerçevesi içinde karşılıklı konuşmaya yanaşır. Hacivad, dış politika çatışmalarının giderek kızışmakta olduğunu duyduğundan söz eder. Bu haberler ve memleket içindeki parti kavgaları onu endişelendirmektedir. Durumun nasıl düzeltilebileceğini düşünmeyi ve bu düşünceleri okurlara nasıl iletebilecekleri konusunda bir karara varmayı önermektedir. Karagöz ona hak verir ve dış politika sorunlarına eğilirler.

> Karagöz - Bulgaristanla bir muharebe zuhuru pek yakınlamıştır. Eğer düvvel-i muazzama bu işe mani olmazlarsa, yani böyle bir muharebeden dolayı menfaati münkesir [bozulan] olacak birisi çıkıp da işin sulhan tesviyesine çalışmazsa harp kat'i demektir.
> Hacivad - Buna sen de eminsin, değil mi Karagöz?
> Karagöz - Maalesef evet, buna ben de eminim.
> Hacivad - Böyle bir muharebe pek zararlı olmaz mı?
> Karagöz - Ben bundan daha muzır bir şey tasavvur edemiyorum. Henüz tamamiyle asayişi takarrür etmeyen [yerleşmeyen] Rumeli böyle bir muharebe yüzünden büsbütün çığırından çıkabilir. Ve muharebe yalnız Bulgarlarla olmaz da menfaati muhtell [ihlal edilmiş] olan sairleri de işe müdahele ederse zavallı vatan yine karmakarışık bir hale girer.[497]

Bundan sonra Hacivad iç politika konularına geçer ve böyle bir durumda iç huzursuzlukların çok sakıncalı olduğuna bir daha işaret eder. Karagöz ona hak verir ve parti kavgalarının özellikle Osmanlı devleti için neden zarar verici olduğunu açıklar. Bir kere despotizmden yeni kurtulmuş olan bir ülkenin böyle huzursuzluklara karşı dayanma gücü yoktur, ikincisi de Osmanlı devleti parti kavgaları konusunda çok duyarlıdır, çünkü zaten çok farklı halk topluluklarından oluşmaktadır. Bu son sözler üzerine Hacivad şu açıklamayı yapar:

[...]

Hacivad - [...] Daha sonra bu müşterek vatanı benimsemek isteyenler türedi. Her taraftan ittihad-ı anasır diye barbar bağırken ve ittihad-ı anasır bu memleket için yegâne deva-yı hayat olduğu iddia olunurken Türklük, Rumluk ve sair gibi fırkalar türedi. Hususuyla Milli Meşrutiyet Fırkası namiyle[498] İttihat ve Terakki Cemiyeti yeni şube küşat etti [açtı]. Ve bu fırkalar memlekete hayat verecek yerde zavallı vatanda tefrikalar [bölünmeler] husule getirdiler. Heyhat!

Karagöz - Evet Hacivad, söylediklerin çok doğru... Bunlar en mühim dertlerimizdir. Lakin yalnız dertleri saymak kifayet etmez, aynı zamanda davalarını da düşünmeliyiz. Şimdi biz ne yapabiliriz?

Hacivad - İlk işimiz hükümetin harekatını işkâl etmemek [güçleştirmemek] olmalı... Şimdiki hükümetimiz her ne dahi olsa hüsnü niyetinden emin olunması lazım gelen bir hükümettir. İçlerinde iş bilir kimseler de mevcuttur. Binaen aleyh Tanin'in[499] yaptığı gibi her gün bin türlü ufak tefek, eğri doğru şeylerle onları işgal etmemeli...

Karagöz - Fakat muhikk [haklı] bir tenkit yapılmak lazım gelirse?...

Hacivad - Ona kim ne der?... Vatanın selameti namına yanlış atılmış bir hatveyi [adımı] tashih etmek isteyene teşekkür bile ederiz. Fakat bu tashihde hüsn-ü niyet olmalı...

Karagöz - Tashihe uğrayan zat da hatayı hüsn-ü niyetle yapmış olmalıdır. Yoksa bile bile ve menfaat fikriyle yapılan hataların tashihi o hata sahiplerini pek de memnun etmese gerek...

Hacivad - Elhasıl Karagöz, tenkit edende de tenkit olunanda da hüsn-ü niyet olmalı, beyhude yere gürültüden tevakki etmeli [ka-

çınmalı]. Vatandaşlarımızı her ne fikirde; herhangi fırkada olurlarsa olsunlar düşman telakki etmemeli. Ancak o zaman bu vatan salaha doğru gidebilir.[500]

Hacivad ile Karagöz arasında geçen bu konuşmada iki husus ilginçtir. Her şeyden evvel, ikisi de Balkanlar'da çıkacak ve kaçınılmaz olduğunda fikir birliğine vardıkları savaşın Osmanlı devleti ve özellikle de Avrupa'daki eyaletleri için tehlikeli sonuçları beraberinde getireceği kanısındadırlar. Fakat Karagöz'e göre Osmanlılar bu gelişmeyi değiştirecek durumda değillerdir. Ancak Avrupa'nın güçlü devletlerinden biri bu savaşı engelleyebilecektir.

Bundan sonra Karagöz ile Hacivad iç politika hakkında konuşurlar. Amaçları dış polikanın beraberinde getirdiği zararları hiç değilse belli sınırlar içinde tutabilmektir. Bu, ancak mümkün olduğu kadar birlik içinde hareket etmek ve parti kavgalarını durdurmakla gerçekleştirilebilir. Şu sıralar önemsiz nedenlerden ötürü birbiriyle zıtlaşmanın zamanı değildir, düşmanın karşısına birbirine kenetlenmiş olarak çıkmak gerektir. Hacivad bu nedenle Ahmed Muhtar Paşa kabinesine ilke olarak güven duyduğunu açıklar. Karagöz ve Hacivad bütün noktalarda fikir birliği içindedirler.

Ayrıca Hacivad'ın bu bağlamda Osmanlı devletinin ancak bütün farklı halk topluluklarının, yani Türklerin, Rumların, Bulgarların, Ermenilerin, Arnavutların ve Arapların birbiriyle kenetlenmesiyle ilerleme kaydedebileceğine ve belki de sadece bu koşul gerçekleşirse kurtarılabileceğine inancını açıkladığını da gözden kaçırmamak gerek. *Karagöz* 1909 Mart'ında Bosna krizinin son bulmasından kısa bir süre sonra da buna benzer fikirler ortaya atmıştı.[501] Hatta Birinci Balkan Savaşı'nda Avrupa'daki bölgelerin hemen hemen hepsinin kaybedilmesinden sonra bile bu tutumundan vazgeçmemiştir. Bunu belgelemek için daha sonraki bir konuyu öne alacağım. 2 Nisan 1913'te, Osmanlıların Edirne kentini Bulgarlara terk etmelerinden sonra bir hafta bile geçmeden *Karagöz* dergisi, Dahili sütununda kendisiyle ilgili şu açıklamayı yayınlamıştır:[502]

Muhterem karilerimize [okurlarımıza].
Karagöz'ün "Edirne'nin sukutunu [düşmesini] Ermenilerin beşaşetinden [yüzünün gülmesinden] anlamalı" tarzında bir fıkra neşret-

miş olduğu tarzında bir şayia bir takım Ermeni muhibblerimizin [dostlarımızın] tesirini mucip olmuş ve bazı dostlarımız tarafından idarehanemize müracaat olunarak bu kabil şeylerin yazılmaması rica edilmiştir.

Halbuki Karagöz böyle budalaca bir şey yazmamıştır. Hatta bu kabil şeyleri bizzat yazmak şöyle dursun yazanları tel'in eder. Çünkü gazetemizin mesleği ittihad-ı anasır ve müsavat-ı tam [tam eşitlik] esaslarına müstenittir. Böyle bir cümle ihtimal ki namımızdan istifade etmek isteyen bazı kimselerin safdilleri aldatmak hevesiyle çıkardıkları ufak tefek varakparelerin birinde neşrolunmuştur. Bu kabil varakparelerin bizimle hiç bir münasebetleri olmadığını evvel ve ahir ilan ettik... Son şayia münasebetiyle de bunu tekrar eder ve muhterem muhip ve karilerimizin bize karşı olan itimat ve tevecc ühlerine emin olduğumuzu bir kerre daha beyan eyleriz.

Karagöz, bu yazıyla Osmanlı devleti bünyesindeki bir halk topluluğunun, yani Ermenilerin, devlete karşı düşmanca bir tutum içinde olduklarını iddia ettiğini yalanlıyor ve devletin bütün halklarının eşit haklara sahip olmalarını her zaman savunduğunu vurguluyor.

Görünen o ki, *Karagöz* dergisinin taklitleri gerçekten yayınlanmıştır. Aralık 1911 ve Kasım 1912'de *Karagöz*, aynı adı taşıyan bir diğer dergiyle ilişkisi olmadığını ve bu konuda hukuki yollara başvuracağını belirtmiştir.[503] Bu durum *Karagöz*'ün halk tarafından ne kadar rağbet görmekte olduğunu belgelemektedir. Aksi halde bazı kimseler propaganda amacıyla onu taklit etmezlerdi.

Karagöz'ün tersine *Cem* 1912 yılının yaz ve sonbahar aylarında Osmanlı devletinin sürdürdüğü iç ve dış politika arasındaki bağlantı konusunu nadiren ele almıştır. Bu bağlamda sadece bir karikatür, Balkan krizi ve iç politika arasındaki ilişkiyi açıkça ortaya koymaktadır. Cemil Cem'in kaleminden çıkan bu karikatür 14 Eylül 1912'de yayınlanmıştır ve başlığı şöyledir: "İcabına göre galeyan-ı hamiyet [ulusal onur coşkusu] gibi de gösterilebilir." (Resim 53).[504] Karikatürde sakallı bir adam kapının arkasından şaşkın bir yüz ifadesiyle içeriye bakıyor. Odada İTC üyesi ve *Tanin* gazetesi yayıncısı Hüseyin Cahit [Yalçın] yerde takla atmaktadır. İşbaşı yapmak üzere önlüğünü bağlayan bir matbaa ustası, odaya girmekte olan kişiyi keyifli bir rahatlık içinde yatıştırır:

Korkmayın! Zan ettiğiniz değil, şimdilik maşallah aklında bir şey yok, yalnız bazı havadis alınca sevincinden kabına sığamaz, taklak atar, yangın topu gibi saymalı, Arnavutluk ahvali fenalaşınca yirmi taklak, muharebe falan gibi hükümetin başına yeni bir bela gelirse elli taklak, Kâmil Paşa düşse yüz taklak... ilh."

Bu karikatür, o sıralarda devletin başında olan –Şura-yı Devlet reisi konumunda Kâmil Paşa'nın bulunduğu– Ahmed Muhtar Paşa hükümetine[505] zarar veren her olayın Hüseyin Cahit'i sevindirdiğini anlatmaktadır. Çünkü böyle olaylar, kendi partisi olan İTC'ye yaramaktadır, oysa Osmanlı devleti ve halkı için ziyanlı olacakları onu hiç ilgilendirmemektedir. Kısacası, *Tanin*'in yayıncısı, vatan sevgisinden yoksun bir iktidar politikacısı olarak nitelendirilmektedir. Burada Hüseyin Cahit'in İTC'nin propagandasını

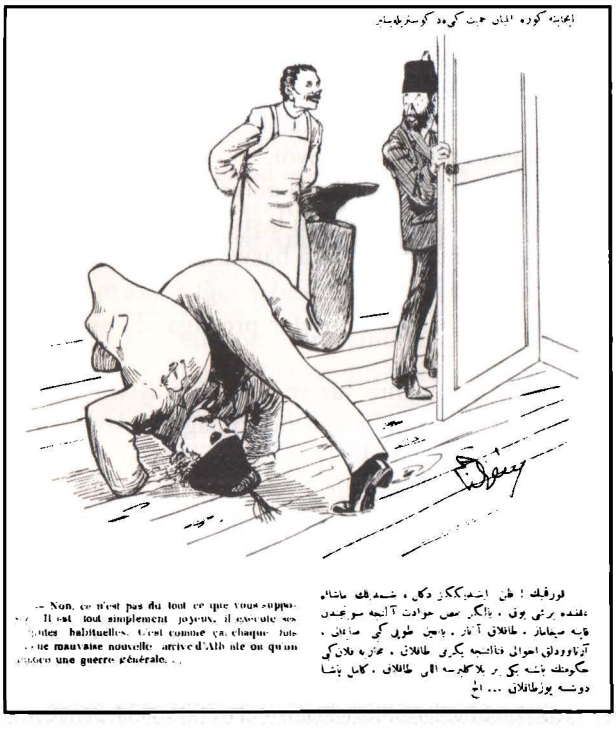

Resim 53. *Cem*, sayı 38, 14 Eylül 1912, s. 12.

yaptığı ileri sürülmekte olduğuna göre, bu eleştiri büyük ölçüde İTC'ye de yöneltilmiştir. Demek oluyor ki, *Cem* de *Karagöz*'ün 1912 Ağustos'unun sonlarında yaptığı ithamların benzerlerini ortaya atmaktadır. O dönemin okurunun bu karikatürden çıkaracağı sonuç, İTC'nin her türlü felaketi, örneğin Arnavutluk'taki isyanları ya da Trablusgarp Savaşı'nı kendi hasımlarını zayıf duruma düşürmek için kullanmaya hazır olduğudur.

Cem'de İTC'ye karşı bu tarz saldırılar bir istisna teşkil etmezler, ama incelediğimiz karikatür, İTC'nin politikası ile Balkan krizinin ilişkili olduğunu belirten tek örnektir. *Cem*'in bu partiye yönelttiği eleştirilerin ne kadar ileriye gidebildiğini göstermek için, Balkan krizi ile doğrudan doğruya ilgisi olmayan bir karikatüre işaret edeceğim. Cemil Cem'in 17 Ağustos 1912 tarihli bir karikatürü şu başlığı taşıyor: "31 Mart'ı ne için ister ve beklerler?" "İttihad'a za'f-ı kalb [kalp zafiyeti] kabahatını atf edenlere ithaf." Karikatürde 31 Mart Olayı sonrasında asılmış olan bir çiftenakkareci [dümbelek çalan kimse][506] gösterilmektedir (Resim 54).[507] İdama mahkûm edilmesinin nedeni, "Ah Selanik, kahbe Selanik" şarkısını söylemiş olmasıdır. Oysa şarkının adına bakarak güftesinin Selanik'ten gelen anayasa yanlısı Hareket Ordusu ile alay ettiğini sanmak yanlış-

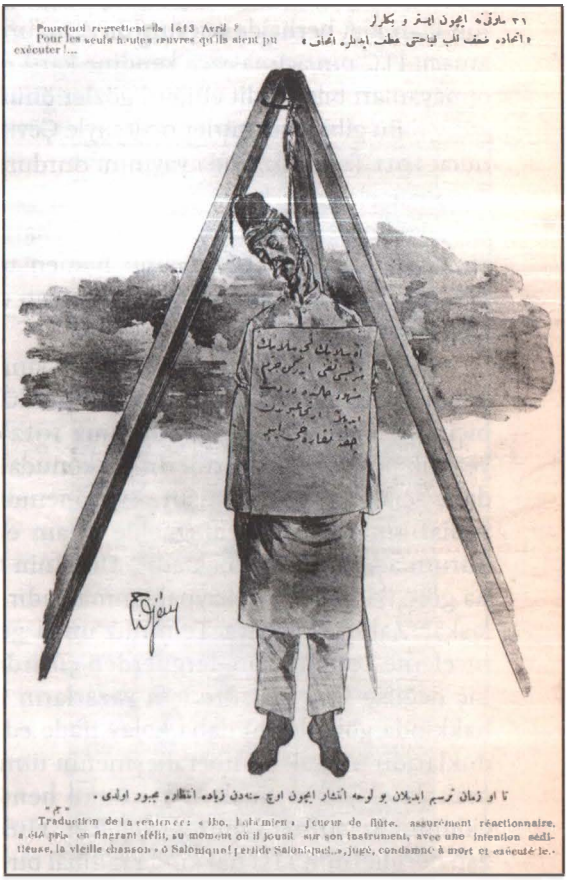
Pourquoi regrettent-ils le 13 Avril ?
Pour les seuls hautes œuvres qu'ils aient pu exécuter !...
Traduction de la sentence : « Ibo, Lalaïmien, joueur de flûte, assurément réactionnaire, a été pris en flagrant délit, au moment où il jouait sur son instrument, avec une intention séditieuse, la vieille chanson » « Salonique [reste Salonique]... jugé, condamné à mort et exécuté le. »

Resim 54. *Cem*, sayı 34, 17 Ağustos 1912, s. 9.

tır. Bu şarkı sadece geleneksel Karagöz oyununun repertuvarındaki şarkılardan biridir.[508] Demek ki zavallı nakkareci yanlışlıkla –belki de maksatlı olarak– ölüme mahkûm edilmiştir.

Karikatürün başlığı, o sırada iktidardan düşmüş olan İTC'yi alay konusu yapanları uyarmaktadır. Çünkü İTC, şimdilik sadece bundan sonraki 13 Nisan'ı beklemektedir. O gün geldiğinde kendi siyasi karşıtlarını bir kan gölünde boğacaktır. Bu karikatürün 1909'da şeriatın geri getirilmesini isteyenleri suçtan arındırmayı amaçladığı sanılmamalıdır; zira idam mahkûmu olan kişi herhalde suçsuzdur ve rejim karşıtı da değildir. Karikatürün amacı, İTC'nin acımasızca kendine karşı olan herkesi ve hatta karşıt fikirli olmayanları bile tehdit ettiğini gözler önüne sermektir.

Bu gibi karikatürler nedeniyle Çeviker, *Cem*'in İTC'nin baskıları sonucu 1911 Temmuz'unda yayınını durdurduğu kanısına varmış olabilir.[509] Oysa gerçek şudur ki, *Cem* 1911 Temmuz'undan önce böyle keskin saldırılar yayınlamış değildi. 1912 yılı sonbaharında söz konusu karikatürler yayınlandığında ise, İTC gücünü hemen tamamen yitirmişti. Bu nedenle İTC'nin dergiyi yayınlayanlara doğrudan doğruya baskı uyguladığı tahminini kuşkuyla karşılıyorum.[510]

Konu hakkında özet olarak şunlar saptanabilir: Balkan Savaşı'ndan kısa süre önce *Karagöz*'ün günlük politika olaylarını yorumlayış biçimi değişmiştir. Dergi Temmuz 1912'den itibaren, hükümetin milliyetçilik politikası ve partilerin bu konudaki tutumu hakkında görüşlerini daha açık olarak belirtmiştir. Bu dönemde İTC hükümetini milliyetçi-şovenist bir politika sürdürmekle itham etmeye cesaret edebilmesinden, durum açıkça anlaşılmaktadır. Derginin tutumundaki bu değişiklik, bana göre iki nedenden kaynaklanmaktadır. Bunlardan biri, kuşkusuz, Halaskâr Zabitan'ın 1912 Temmuz'unda gerçekleştirdiği darbedir. Benim inceleme konum olan dergilerden çıkardığım sonuç, bu darbeden sonra hiç değilse kısa bir süre için yazarların ve çizerlerin iç politika olayları hakkında görüşlerini daha kolay ifade edebilme imkânına kavuşmuş olduklarıdır. Ancak bu liberalleşmenin tüm basına yayıldığı sonucuna varmak da olayı abartmak olur; çünkü henüz günlük gazeteleri konu alan ciddi bir araştırma yapılmış değildir. Hükümet değişikliği sayesinde mizah dergilerinin İTC hakkında radikal bir eleştiri yapma olanağına kavuştukları ise inkâr edilemez.

Yaklaşık olarak aynı dönemde, yani Temmuz 1912'de Baha Tevfik'in *Karagöz* dergisinde başyazar konumuna getirilmiş olması da bence oldukça önemlidir. Kendisinden önce bu konumda bulunan Mahmut Nedim ile Ali Haydar'ın kişilikleri ve siyasi görüşleri hakkında hemen hemen hiçbir bilgiye sahip değiliz. Baha Tevfik'in bu konuma gelmesiyle siyasi konulara büyük ölçüde ilgi duyan ve görüşlerini açıkça dile getiren bir kişinin dergiye yön verdiği her halinden belli oluyor. *Karagöz*'ün gelişiminde Halaskâr Zabitan darbesi ve başyazar değişikliği faktörlerinin ne ölçüde etkili olduğunu değerlendirmek pek de kolay değildir. Aşağıda Baha Tevfik'in *Karagöz* dergisinin içeriği üzerinde göze görünür bir etki yapmış olup olmadığı konusunu yeniden ele alacağım.

Resim 55. *Karagöz*, sayı 453, 5 Ekim 1912, s. 1.

Cem dergisinde buna paralel bir değişim saptayamıyoruz. Bunun başlıca nedeni, 1910 ve 1911 yıllarında İTC'nin yoğun etkisi altında, hükümetin sürdürdüğü politikayı, Cem'in *Karagöz*'e kıyasla daha açık eleştirmiş olmasıdır. Yalnız *Cem*'in yaklaşık bir yıllık aradan sonra yeniden yayınlanma olanağına kavuşmasının Halaskâr Zabitan darbesi sayesinde olduğunu da gözden kaçırmamak gerekir.

Birinci Balkan Savaşının Başlaması

1912 Ekim'inin ilk haftasında İstanbul'da ve diğer bazı şehirlerde hükümeti Balkan Birliği'ne savaş ilan etmeye teşvik eden gösteriler yapıldı. Büyük bir olasılıkla bu gösteriler, Ahmed Muhtar Paşa kabinesini zayıf düşürmeyi ümit eden İTC tarafından sahneye konuyordu.[511] Bu dönemde *Karagöz,* giderek artmakta olan bu savaş hevesini karmaşık duygularla karşılıyordu. 5 Ekim tarihli dergi, savaşçı bir görünüme bürünmüştür. Baş sayfada Karagöz, Osmanlı askeri kıyafetinde görülmektedir (Resim 55).[512] Omzunda sırt çantası, elinde tüfeği, cepheye gitmeye hazır durumdadır. Resmin yanında Remel usulüyle* yazılmış olan ve vatanperver duygular içeren bir şiir basılmıştır.

"Karagöz ne diyor?" adlı şiir şöyle başlamaktadır:

> Ey çocuklar! Gün bugündür; gayri handan [artık sevinçli] olmalı.
> Toplanıp bir noktada serhadda mihman [sınırlara konuk] olmalı.
> Ben bile taktım silahı arkama, bir pir iken.
> Gençsiniz! Hiç durmayın! Düşman perişan olmalı!
> Bak asıl annen vatandır; el uzandıkça ona
> Her kılın bir süngü, her uzvun da kalkan olmalı. [Dize 1-3]

Şiirde genç erkekler coşkulu sözlerle cepheye gitmeye teşvik edilmektedir. Şiir şu sözlerle son bulur:

> Son sözüm ey canfedalar! Ey mübarek cebheler!
> Kurtlu Balkan süngünüz altında al kan olmalı! [Dize 11]

Bu sayının Muhavere sütunu da aynı konuyu işlemekte ve "Yaşasın muharebe!" sözleriyle savaşı teşvik etmektedir.[513] Karagöz gönüllü asker

* Klasik Türk musikisinde 28 zamanlı, 21 vuruşlu bir büyük usul -ed.n.

olarak savaşa gitmek üzere Hacivad ile vedalaşır. Arkadaşına, ailesine gidip onun savaştan dönmesini beklememelerini, önce vatan için sonra da kendisi için dua etmelerini söylemesini tenbihler. Ayrıca karısına, oğulları için de küçük birer asker üniforması satın almasını ve böylece onları askerlik hizmetine heveslendirmesini önerir. Fakat daha Karagöz yola çıkmadan, karısı iki çocuğuyla birlikte ağlayarak gelir. Kadın, onun savaşa gitmesi yüzünden değil, çocuklarının henüz babaları ile birlikte cepheye gidebilecek kadar yetişkin olmadıkları için ağladığını söyler. Çünkü eğer öyle olsaydı, kendisi de Kızılay'da hizmet verebilecekti. Karısı Karagöz'e, bütün düşmanları yok etmeden geri dönmemesini de tembihler.

Yaşasın muharebe.

Zevce - Git sevgili zevcim, git... Düşmanlarımızı kahr-u perişan etmeden gelme. Vatanımızı tamamiyle halâs etmeden gelme. Muvaffakıyetsiz avdetini asla istemem. Galip olarak gelmeyecek isen mağlup olarak öl... Çünkü mağlupların avdet edeceği yer ailelerinin kucağı değil, toprakların şerefli aguşudur. Hiç unutma ki vatan yolunda canlarını feda edenler mahvolmazlar. Bu fani ve gayr-i samimi hayatdan mahrum kalsalar da kalb-i millette ebediyen yaşarlar, âlem-i tevkir ve ihtiramda [güzel karşılandıkları ve saygı gördükleri bir alemde] hayat sürerler...

Karagöz - Ona ne şüphe? Ben her gün böyle şerefli bir güne muntazır olduğumu [beklediğimi] sana söylemez miydim? İşte şimdi gidiyorum. Ordumuzun en ön safflarında ahz-ı mevki edeceğim. Hain düşmanlarımızın kanlarını dökmek için fedakârane saldıracağım.

Zevce - Bana yazacağın mektupları onların kanıyla yazarsın, değil mi?...

Karagöz - Evet, evet, şayet dökemezsem, hiç benden mektup bekleme... Çünkü mürekkebim yok demektir. Ve askerin mürekkebi kandır. Kan, kan, kan, görmiyor musun? Ben kan istiyorum... Bütün Osmanlılarla beraber bu naçiz Karagöz çeşmine her taraf kıpkırmızı görünüyor. Biz başlarımızda fes değil, temsil-i harp taşıyoruz. Bakın şuradaki mehabete [ululuğa], şu kıpkırmızı manzaraya... Yaşasın Osmanlılık, yaşasın muharebe.

Zevce - (Zevcini öperek) Haydi Allah selâmet versin... Çocuklarını okşamayı unutma...[514]

Artık Osmanlı devleti için savaşın beraberinde getirdiği tehlikelerden söz edilmemektedir. Muhavere sütununda Karagöz ve eşi birer vatanseverlik örneği olarak gösterilmektedirler. Onlar vatanları için her türlü fedakârlığı yapmağa hazırdırlar. Günümüz okuru belki bazı ifadeleri ve tasvirleri yadırgayabilir. Örneğin Karagöz'ün karısı, cepheden yazılan mektupların düşman kanıyla yazılmasını isteyince, Karagöz'ün gözünü adeta kan bürür, çılgınlar gibi kan görmek ister. Bunda o kadar ileri gider ki, okurda, alay ettiği izlenimi bile uyanabilir. Fakat Karagöz'ün sözlerinde vatandaşlarının savaş coşkusuna karşı saklı bir eleştirinin bulunduğuna ilişkin kesin bir kanıt yoktur. Bu sayıda yayınlanan diğer yazı ve karikatürler tam tersini belgelemektedir. Karagöz zaferden emindir ve nihayet Osman-

Resim 56. *Karagöz*, sayı 453, 5 Ekim 1912, s. 4.

lı'ya sırt çevirmiş ve ayrılmış olan Balkan devletleriyle hesaplaşma zamanının geldiğine memnundur. Hasb-ı Hal sütununda Karagöz, "İngiltere'nin anut ve mukavim ordularının altında Transval ile Oranj ne olduysa zir-i pay-yi besaletinde [kahramanlığın ayağının altında] Balkan kurtları da aynı akıbete uğrayacak!" diyerek Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ'ın tekrar birer eyalet olarak Osmanlı devletine katılabilecekleri umuduna yer vermektedir.[515] Ancak *Karagöz*'ün özellikle Büyük Britanya'nın sömürge politikasını Osmanlı'nın Balkan politikası için örnek olarak göstermesi oldukça şaşırtıcıdır. Çünkü bir süre önce Osmanlı devletindeki çeşitli halk toplulukları arasındaki birlik ve anlaşmayı yücelten zihniyetle bu tutum pek de bağdaşmamaktadır.

5 Ekim tarihli *Karagöz*'ün son sayfasında çıkan iki karikatür, bilinen bazı motifleri anımsatmaktadır. Karikatürlerden birinin sağ tarafında dört Balkan devletinin, yani Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ'ın temsilcilerini, gözleri bağlı olarak bir uçurumun kenarında görüyoruz (Resim 56). Karagöz ve Hacivad uçurumun dibine, ucunda keskin süngüler takılı birçok tüfek dikmişler; resmin sol köşesinde ise iki tüfek daha getiriyorlar. Balkan devletlerinin temsilcileri birbiri arkasına sıralanmışlar, her biri önündekini ilerlemeye zorluyor. Bulgaristan o kadar ilerlemiş durumda ki, neredeyse uçuruma yuvarlanacak. Bu dört kişinin ileriye doğru yürümelerinin başka bir nedeni daha var: Sağ kenarda ve en arkada duran Sırbistan'ın sırtına dayanan bir yumruk görülüyor. Demek ki Balkan devletleri yabancı bir güç tarafından bu tehlikeli girişime zorlanmaktadırlar. Karagöz bu durumu şöyle açıklamaktadır:

> Aman Hacivad, şu körlere bak! Ne arkalarını, ne de önlerini göremiyorlar. Bir adım daha atarlarsa, doğru uçuruma düşecekler de haberleri yok!... (İmzasız)

Bu karikatürde Balkanlar'daki düşmanlar daha önceki yıllarda da sık sık olduğu gibi, sadece dar görüşlü değil, tamamen kör olarak gösterilmektedir. Onlar, önlerindeki felaketi görmüyor, üstelik de birbirlerini bu felakete doğru ilerlemeye teşvik ediyorlar.. Fakat okurlar, onların iplerini elinde tutarak hareketlerini düzenleyen bir başka gücün varlığını ancak resmin kenarında görülen yumruktan anlayabilmektedir. O dönemin

قره‌گوز — یوو . . . افندیلر گورولتی ، پاطیردی زمانی دگل ، یرانك او الریکزده‌کی داولری، بوریلری‌ده شونلری آلك بقانه. ش
زمان بونکدر :

Resim 57. *Karagöz*, sayı 453, 5 Ekim 1912, s. 4.

okurları bu yumruğun arkasında Rusya'nın bulunduğunu kuşkusuz anlamışlardır.

Diğer karikatürde Karagöz resmin ortasında iki topluluğun arasında durmaktadır (Resim 57). Resmin sağ kenarında İTC yanlıları –elinde bir borazan tutan Halil [Menteşe], Talat ve önde, tam sağda Cavit– görülüyor. Sol kenarda ise Hürriyet ve İtilaf yanlıları –büyük bir davul taşıyan Rıza Tevfik [Bölükbaşı] ve ellerini havaya kaldırmış bağıran Lütfi Fikri– durmaktadır.[516] Karagöz her iki gruba da birer tüfek uzatarak şöyle diyor:

> - Yooo... Efendiler, gürültü patırdı zamanı değil, bırakın o ellerinizdeki davulları boruları da şunları alın. Şimdi zaman bunundur! (İmzasız)

Bu karikatür 2 Ekim tarihli dergideki Muhavere sütununda işlenen konuyu ele alıyor: Partiler, aralarındaki çekişmeleri bitirmeye ve düşmana karşı birlikte savaşmaya davet ediliyorlar. Şimdi silahlara sarılma zamanı olduğu uyarısında bulunuluyor.

9 Ekim 1912 tarihli derginin Muhavere sütununda, bir gün önce Karadağ'ın Osmanlı devletine savaş ilan etmiş olmasına karşın, Karagöz ve Hacivad daha soğukkanlı bir tutum sergilemektedirler. Metin "Islahat Nedir?" başlığını taşımakta ve Avrupa devletleriyle Balkan devletlerinin Makedonya'da ıslahat yapılması istemleri konusunu ele almaktadır.[517] Karagöz önce gazetelerde okuduğu haberlerin kendisini şaşırttığından söz eder, ıslahattan ne kasdedildiğini anlamadığını açıklar ve politika konusunda daha bilgili olan Hacivad'ın kendisini aydınlatmasını rica eder. Bunun üzerine Hacivad etraflıca, Avrupa ülkelerinin Makedonya ile neden ilgilendiklerini anlatır. Fakat Karagöz Avrupa'nın çıkarları ile ıslahat arasındaki bağlantıyı kavrayamadığından, açıklamalarına daha ayrıntılı olarak devam eder.

> Hacivad - Daha ne münasebet istersin? Bir kıta ile o kadar çok alakası olan devletler o kıta hakkında sakin ve sakit [suskun] kalabilirler mi? Ta Abdülhamid zamanından beri "ıslahat, ıslahat" diye bağırıyorlardı. Çünkü Makedonya sakinleri hiçbir zaman rahat durmuyorlardı. O zaman ıslahat namı altında bazı şeyler yapıldı, lakin tamamiyle bir iş görülemedi ve bir gün gelip de hürriyet ilan olununca artık bu ıslahat kendiliğinden husul bulacaktır diyerek Avrupa devletleri seslerini kestiler, oradaki müfettişlerini geri aldılar. Halbuki dört sene süren hükümet, ilan olunan hürriyeti tevsi ve teşmile değil, bilakis tahdit ve taksire [sınırlamaya ve eksiltmeye] çalıştı. Makedonya yine "Eski hamam, eski tas" denilecek bir hale girdi. Nihayet yine bombalar patlamağa, köyler basılmağa, efrat kesilmeğe, emval yağma olunmağa başladı. Her taraftan husumet ve muharebe sesleri işitildi.
>
> Karagöz - Aman Hacivad, heyecana geliyorum.
>
> Hacivad - Yalnız sen değil, bütün millet heycana geliyor. Muharebenin o kadar muzır olduğunu bildiğimiz halde hepimiz muharebe diye barbar bağırıyoruz. Lakin doğruyu söylemek lazım gelirse ıslahat yapmak muharebe yapmaktan daha kolaydır. Bütün

memalikimize tatbik edilmesi lazım gelen ıslahat icrası teklifini düşmanlarımızdan işitmek ne kadar elimdir. Sonra bunu dinlemeyerek fena ve sakim bir idare yüzünden işi büyütmek, daha fena ve sakim olan harbe mecbur olmak... Bu şüphesiz daha elimdir. Fakat en nihayet bir kere hamiyetimiz galeyan edince artık gözümüz hiç bir şey görmez. Ne ıslahat tanırız ne de mevaid-i sulhperverane [barışçı vaatler], o zaman ateş ve barut lazımdır. O zaman top ve dinamit lazımdır. O zaman kahr-u tedmir [zorla tepeleme] lazımdır. Sulhperverane arzuların bitiremediği işleri kan bitirir, kan!.. Anladın mı, azizim?

Karagöz - Allah vatan düşmanlarını kahr etsin...

Hacivad - Şimdi yine muharebe düşünelim. Muharebe edersek ıslahat yapacak mıyız?.. Şüphesiz yine yapacağız.

Karagöz - Evet!..

Hacivad - O halde muharebede menfaat var... Ben muharebe isterim. Haricin tagallübünü [zorbalığını] hiç bir zaman arzu etmem. Lakin haricin besalet-i Osmaniye [Osmanlı'nın kahramanlığı] önünde süt dökmüş kedi gibi susup oturması lazımdır. Bir kere bu husus temin olunduktan sonra ikinci lazım gelen şey cidden ıslahattır. Hem öyle kati bir ıslahattır ki Rumeli'deki erbab-ı efsatı [fesat sahiplerini] kanuni bir surette terbiye etmeli ve meşru bir idare-i adileyi umum memelik-i Osmaniye'ye teşmil eylemelidir [kapsamalıdır]. "Hazır ol cenge eğer ister isen sulh-u Salah" kelam-ı hikmetini söyleyen şair ne kadar doğru söylemiş!..

Muhavere sütununun sonuna dek Avrupa devletlerinin Makedonya'daki çıkarları ve beklenen ıslahat hareketleri hakkında Karagöz de okur da bilgi edinemiyor. Gerçi okurları böyle sorunlar konusunda ayrıntılı olarak bilgilendirmek bir mizah dergisinin görevi değildir, ama reformların neler olduğuna dair Hacivad'ın bir açıklamada bulunması, gene de durumun anlaşılması bakımından yararlı olurdu. Zaten Muhavere'nin başlığı da bu konuların konuşulması gerektiğini telkin etmektedir ve bundan yaklaşık bir buçuk ay önce *Karagöz* "adem-i merkeziyet" konusuna büyük oranda açıklık getirmişti.

Metnin ilgi çeken yanı, Hacivad'ın bir çeşit özeleştiri yaparak Balkanlar'daki kötü durumdan Osmanlıların ne ölçüde sorumlu olduklarına ışık tutmasıdır. Daha Abdülhamid zamanında bazı reformların yapılacağına dair sözler verilmiş, fakat uygulamaya geçilememiştir. Daha kötüsü, Jön Türk devriminden sonra dahi Makedonya'da hiçbir şeyin değişmemiş olmasıdır; hatta son dört yıl zarfında hükümet, beklenenin aksine, liberal bir eyalet yönetiminin kurulmasını engellemek için elinden gelen her şeyi yapmıştır. Hacivad 1908'den itibaren yönetime gelen farklı kabinelerin tutumu arasında bir fark görmemektedir. Bu değerlendirmenin Ahmed Muhtar Paşa hükümeti için de geçerli olup olmadığı açık değildir.

Hacivad'ın eleştirileri sadece Osmanlı yönetimi ile sınırlı kalmaz. Halkı da savaşın tehlikelerini görmemekle ve ciddi çareler aramamakla suçlamaktadır. Savaş coşkusu hepsinin gözlerini kör etmiştir. Bu sözleriyle Hacivad dört gün önce Karagöz'ün, Muhavere sütununda sergilemiş olduğu tutumu eleştirmektedir. Buna yanıt olarak Karagöz'ün aklına sadece "Allah vatan düşmanlarını kahretsin!" bedduası gelir. Acaba Karagöz, Hacivad'ın söylediklerinden neyi kastettiğini anlamamış mıdır?

Konuşmanın sonuna doğru konu değişir ve Hacivad vatanperverane duygularının etkisine kapılır; aslında kendisinin de savaştan yana olduğunu, ıslahat yapılmadan önce düşmanlara haddini bildirmek gerektiğini belirtir.

5 ve 9 Ekim 1912 tarihlerine rastlayan bu iki konuşmanın birbirinden farklı eğilimler göstermeleri dikkati çekmektedir. Bana göre, 5 Ekim tarihli Muhavere'de Karagöz, hiçbir tereddüdün sarsamadığı büyük bir savaş coşkusu sergilemektedir. Oysa 9 Ekim'de Hacivad bu tutumu şiddetle eleştirmektedir. Birinci konuşmada Karagöz'ün daha aktif durumda olduğu, ikinci konuşmada ise Hacivad'ın aktif duruma geçtiği dikkati çeker. Farklı bakış açılarının Karagöz ve Hacivad arasında bölüştürülmesi, dergide karşıt fikirlerin çarpıştırıldığı bir tartışma sunma olanağı yaratmaktadır. Eleştirileri açıklayan kişinin Hacivad olduğunu da burada belirtmek isterim. Buna dayanarak Hacivad'ın, dergiye egemen olan bakış açısını temsil ettiğini tahmin edebiliriz. Karagöz ise halk arasında yaygın olan görüşü temsil etmekte, fakat bu görüş dergi tarafından paylaşılmamaktadır. Dergi yönetiminin ya da makale yazarının Karagöz'ü halkın bakış açısını savunan kişi olarak ortaya koyması, onun fikrinde olan okurların Hacivad'ın kendisine karşı yönelttiği eleştirileri daha kolay içlerine sindirebilmelerini sağla-

maktadır. Karagöz'ün tutumu eleştirilse de, onun tarafını tutmak hiç de onur kırıcı değildir, çünkü Karagöz bütün kusurlarına ve yanlışlarına karşın halkın sempatisini kazanmış bir kişidir. Bu bağlamda Hacivad'ın konuşmasının sonuna doğru eleştirilerini yumuşatmaya eğilimli görünmesi ve bütün itirazlarına rağmen, egemen olan somut koşullarda savaşın kaçınılmaz olduğunu doğrulaması da önemli bir etkendir.

Dergi bundan sonraki iki yıl boyunca birçok kez yukarıda açıkladığımız tarzda karşıt görüşlerin çarpıştırıldığı tartışmalı makalelere yer vermiştir. Fakat Hacivad ve Karagöz'ün birbiriyle zıt tutumda oldukları karikatür ve metinler nispeten daha azdır. Genelde fikir birliği içindedirler ve halkın çoğunluğu tarafından kabul gören bir bakış açısını savunurlar. Nitekim daha sonraki haftalarda Hacivad'ın Balkanlar'daki savaşa itiraz ettiği görülmez. Acaba derginin yazarları ya da yazı işleri kurulu üyeleri olayların nasıl gelişeceği konusunda açık bir fikre sahip değil miydiler?

12 Ekim 1912 tarihli dergideki Muhavere sütununda Balkan Savaşı öncesinde Osmanlıların ihmalleri Hacivad için artık üzerinde durulacak bir konu değildir.[518]

Hacivad, Makedonya'da yapılması istenen reformların Balkan Birliği için sadece bir bahane olduğu kanısındadır. Ona göre aslında Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ, zaten eskiden beri Osmanlı devletinin zayıf bir anından faydalanarak, Balkanlar'daki eyaletleri aralarında paylaşmaya kararlıydılar. Bu nedenle şimdi yapılması gereken, Balkan Birliği devletlerinin her birini zararlı bir böcek farz ederek ezmektir. Buna rağmen Hacivad barış umudunu henüz tamamen yitirmemiştir. O ve Karagöz, Ahmed Muhtar Paşa hükümetinin, Avrupa'nın güçlü devletleriyle yapacağı görüşmeler sırasında göstereceği maharete güvenmektedirler.

Dört gün sonra, 16 Ekim 1912 tarihli dergide Muhavere sütunundaki yazı "Karagöz Gönüllü" başlığını taşımaktadır.[519] Karagöz ve Hacivad, Bulgaristan sınırına doğru yürürken aralarında sohbet ederler. Yolda sürülmemiş tarlalar, bakımsız yaşlı insanlar ve terk edilmiş yetim çocuklar görürler.

[...]
Hacivad - Doğru hududa gidiyoruz, değil mi Karagöz?
Karagöz - Evet Hacivad, doğru hududa gidiyoruz, hem de Bulgar hududuna gidiyoruz. Benim onlara büyük bir gayzım [öfkem] var!

Hacivad - Bu vatanın başına şimdiye kadar az mı felaket açtılar?.. Bu hain düşmanlara yalnız senin değil, umum Osmanlıların gayzı var.

Karagöz - Benimki herkesinkinden ziyade!..

Hacivad - Bu ne için?

Karagöz - Bu kadarcık bir şeyi anlayamıyor musun?

Hacivad - Ha, anladım. Sen vatanı fevkalade seviyorsun da ondan, değil mi?

Karagöz - Ona hiç şüphem yok. Gayzımın çokluğu onun için olsa bütün düşmanlarımıza karşı olur. Fakat ben hepsinden şiddetle nefret ettiğim halde Bulgarlara karşı son derecede bir hiddet, bir garaz besliyorum... Bunun sebebi, beyhude düşünme anlayamayacaksın... Ben sana söyleyeyim. Bizim mahallede bir Bulgar sütçü vardı. Her gün bizim eve verdiği süte yarı yarıya su katardı...

Hacivad - Sütü bozuktu desene... Onların zaten hepsi öyle... Sen bizim köşe başındaki Yunanlı bakkalı görsen her sattığı şeyde mutlaka bir hırsızlık eder, mesela dört okka şeker verir, sonra sekiz okkadır diye ilan eder.

Karagöz - Ona "megalo idea" derler...[520]

Burada ilk kez Muhavere sütununda güçlü milliyetçi ön yargıların yer aldığına tanık oluyoruz. Karagöz Bulgarlara karşı duyduğu nefret ile mahalledeki Bulgar sütçünün su katılmış süt satmasına karşı duyduğu kızgınlığı birbirine bağlamaktadır ve aslında her konuya eleştirel yaklaşan Hacivad'ın bile bundan çıkardığı sonuç, bütün Bulgarların birbirinden farksız olduğudur. Köşe başındaki Rum bakkal ise daha tatsız bir konudur. 20. yüzyılın başlarında Osmanlıca'da Yunan asıllı Osmanlı tebaasına "Rum" ve Yunan krallığı tebaasına da "Yunanlı" denerek, aralarında bir ayrım yapılırdı. Hacivad, malları eksik tartan köşe başındaki bakkalın Yunan tebaası olduğunu iddia ediyorsa da, aslında İstanbul'daki bakkalların çoğu Osmanlı devletinin Rum-Ortodoks tebaasındandı.[521] Hacivad'ın bu iddiasından hareket ederek, bütün Yunanlıların, Osmanlıların –hatta daha da ileri giderek denebilir ki Türklerin ve Müslümanların– sırtından, ya *megalo idea* ilkesine göre topraklarını ellerinden almak ya da dükkânlarında satış yaparken onları kandırmak yoluyla, servet sahibi olmak amacını güttük-

leri düşüncesine varılabilir. Karagöz resmen hâlâ daha Osmanlı bünyesindeki halklar arasında dayanışma idealine bağlı kalıyorsa da, giderek bu fikrinin zayıfladığı metindeki sözlerden anlaşılmaktadır.

Karagöz'de 1912'nin Ekim ortasından Kasım başına kadar yayınlanan karikatürler hep zaferden emin bir hava yansıtırlar. Örneğin 26 Ekim 1912 tarihli bir karikatürde Balkan devletlerinin hükümdarları, üzerlerine kalpağını fırlatan bir Osmanlı askerinden panik halinde kaçarken görülüyorlar (Resim 58). Geri planda duran Karagöz gülerek onlara sesleniyor:

> - Yuha! Vay cesur kahramanlar (!) vay!... Ne kaçıyorsunuz be, daha kalpağını attı... İş top tüfeğe gelirse... (İmzasız)

Dergi, düşmanların korkaklığını okurlarının gözleri önüne sermek amacındadır. Böylece Balkan Birliği'ne karşı girişilen savaşın Osmanlılar için bir tehlike oluşturmadığı fikri aşılanmak istenmektedir.

6 Kasım 1912 tarihli bir bir karikatür de benzer bir görüşü yansıtmaktadır. Bu karikatürde dört Balkanlı hükümdarı birer küçük çocuk gibi yürüteçlerinin içinde görmekteyiz (Resim 59). Karagöz onları çağırarak şöyle demektedir:

> - Gelin babanıza, size başka yerden menfaat yok... Yutulursunuz sonra karışmam ha!.. (İmzasız).

Bu karikatürün anlamı gayet açıktır. Karagöz Osmanlı'yı temsil etmektedir ve Balkan devletlerine tekrar eskisi gibi Osmanlı devleti bünyesinde birleşmelerini önermektedir. Ona göre, böyle bir çözüm, Rusya ya da Avusturya-Macaristan gibi başka devletler tarafından "yutulmaktan" daha hayırlıdır. Dergide bu düşünce savaşın çıkmasından önce Hasb-ı Hal sütununda bir kez daha açıklanmıştır.[522] Bu karikatürde dikkati çeken bir ayrıntı da, Balkan devletlerini temsil edenlerin "kendi ayakları üzerinde duramayan kişiler" olarak gösterilmiş olmalarıdır. Böylece Osmanlı okura yine bu gibi hasımlarla savaşmaktan bir tehlike doğmayacağı fikri aktarılmak istenmiştir.

1912 yılının 19-26 Ekim tarihleri arasında derginin Muhavere sütununda Karagöz'ün Bulgar hududundaki savaştan bahseden mektupları ya-

قره‌کوز — یوهه! ای حیوان قهرمانلر (!) وای!.. به وحشیلکلر ده دها واقانمی آندی .. ایش طوپ ه تفنگ کیرسه ...

Resim 58. *Karagöz*, sayı 458, 26 Ekim 1912, s. 1.

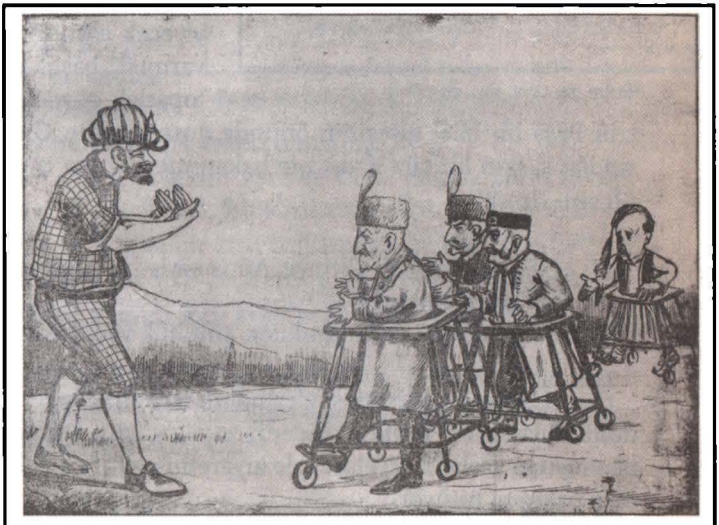

قره‌کوز — کلك ماکزه ، سزه پاشقه یردن منفعت یوق .. پوتولورسکز صوکره قاریشیلم ها !..

Resim 59. *Karagöz*, sayı 462, 6 Kasım 1912, s. 4.

Resim 60. *Cem*, sayı 41, 5 Ekim 1912, s. 8.

yınlanır.[523] 26 Ekim 1912 tarihli üçüncü mektubunda Karagöz, Osmanlı ordusunun bütün cephelerdeki büyük başarılarından söz etmekte,[524] Bulgar kuvvetlerinin imha edildiği Kumanova Savaşı'na kendisinin de katıldığını anlatmaktadır.[525] Oysa gerçekte Osmanlıların –Bulgarlara değil– Sırplara karşı savaştıkları Kumanova Savaşı 24 Ekim 1912'de büyük bir hezimetle sonuçlanmıştır. Bundan iki gün sonra da Sırplar Kosova vilayetinin başşehri olan Üsküp'ü hiçbir dirençle karşılaşmadan ele geçirmişlerdir.[526]

Cem de tıpkı Karagöz gibi Osmanlıların zaferinden kuşku duymamaktadır. 5 Ekim 1912'de "Oralarda yiyecek ekmeğimiz içecek suyumuz varmış!" başlıklı bir karikatürde tostoparlak gövdeli Harbiye Nazırı Nazım Paşa bir bilet gişesinin önünde durmaktadır. Gişe penceresinin gerisinden şaşkın bir yüz ifadesiyle bakan memurdan istediği oldukça gariptir (Resim 60).[527]

- Sofya, Belgrad, Çetinye, Atina şöyle bir dolaşacağım, bilet istiyorum.
- Yalnız mısınız?
- Hayır, ben ve benimkiler, şimdilik yedi sekiz yüz bin kişi!

Harbiye nazırının sözlerinden, Balkan Savaşı'nı bir gezinti gibi gördüğü anlaşılıyor. Keyfi yerindedir ve sigarasını rahatça tüttürerek gişenin bankosuna yaslanıyor, elinde de ziyaretine gittiği evsahibine götüreceği hediye paketini tutuyor.

Bu hediye, aslında düşman devletlerinin hakir görüldüğünü ve onlarla alay edildiğini belirtmektedir; çünkü ziyaret edilecek olan "ev sa-

hipleri" Balkan Birliği devletleridir ve kuşkusuz, harbiye nazırı onlara hediye olarak şekerleme değil mermi sunacaktır.

Karikatürde Nazım Paşa da bir kahraman gibi gösterilmemiştir. İncecik bacakların taşıdığı o kocaman gövde, güvenilir bir kişi olduğu izlenimini vermiyor. Acaba karikatürist bununla, savaşın sonucundan Nazım Paşa kadar emin olmadığını, mı anlatmak istiyor? Çizim biçiminden böyle bir anlam çıkarmak yanıltıcı olabilir. Çünkü 1912 Ekim'inde *Cem*'in yayınladığı diğer karikatürlerde de harbiye nazırının tavrında umutlu, güvenli bir hava görmek mümkündür. Demek ki o dönemin okuru bu çizimlerden şu sonuca varmış olmalıdır: Nazım Paşa gibi birisi bile Balkan devletlerinin ordularıyla başa çıkabilecektir, hele arkasında yedi veya sekiz yüz bin Osmanlı askeri duruyorsa.[528]

№ 42 Samedi 12 Octobre 1912

Directeur : DJÉMIL

"DJEM,,

Revue politique, humoristique et satirique

ILLUSTRÉE

ADMINISTRATION Stamboul

Resim 61. *Cem*, sayı 42, 12 Ekim 1912, s. 16.

Bundan bir hafta sonra, 12 Ekim 1912'de *Cem*, düşmanların savaş sırasındaki ruhsal durumuyla alay eder. Bir karikatürde Yunanistan Kralı I. Georgios Sırp Kralı Petar'in sırtına bir zırh bağlamaktadır (Resim 61).[529]

Kendisi de sırtına eski bir zırh geçirerek güvencesini sağlamıştır ve yaptığını şaşkın bir ifadeyle izleyen Sırp kralına şu açıklamada bulunur:

> - Birader, sen eskisine falan bakma, beni dinle, tecrübem var, muharebede daima düşmana arz edeceğin cepheyi, tarafı tahkim etmeli, zırhlamalıdır! (İmza: Cemil Cem)

Aslında karikatürün altyazısına hiç gerek yoktur, çünkü her gören bu sahnenin ne anlama geldiğini ilk bakışta anlayacaktır: Her iki Balkan hü-

kümdarı sırtlarını zırhla korumak zorundadırlar, çünkü savaş sırasında daha ilk çatışmada arkalarını dönüp kaçacaklardır. Burada kayda değer tek ayrıntı, Yunan kralının deneyim sahibi olduğunu ima etmesidir. Osmanlı okur, bu cümleyi okuduğunda herhalde hemen 1897 yılındaki Osmanlı-Yunan savaşında Yunanlıların yenilgisini anımsayarak memnuniyet duymuştur.

Cem'in son sayılarından biri olan, 19 Ekim 1912 tarihli dergide çıkan "Bir Bulgar neferinin sergüzeşti [macerası]" başlıklı, nisbeten uzun bir hikâye de bilinen klişelerin dışına pek fazla çıkmamaktadır:[530] Bulgar meyhaneci Dimo[531] savaşmaya çok hevesli biri değildir. Küçük yaştan beri babasının ve dedesinin, Türklerle yapılan kanlı savaşlar hakkında anlattıklarından içine bir korku yerleşmiştir. Fakat Dimo bu tutumu ile hem müşterilerini uzaklaştıracağını düşündüğünden, hem herkesin boş laf etme merakını bildiğinden, üstelik de nasıl olsa savaşın çıkmayacağını zannettiğinden, daima savaş yanlısı görünmeye özen gösterir. Bulgar gençleri sokaklardan "Harp isteriz, İstanbul'a gideceğiz!" diye bağırışarak geçtikleri zaman, Dimo da pencereye koşar ve yüksek sesle "Yaşasın harp!" diye bağırır. Hatta bazen de göstericileri meyhanesine çağırır, onlara şarap ve bira ikram ederek Türkler hakkında tüyler ürpertici öyküler anlatır. Ama geceleyin karabasanlarla boğuşur, sonra da kendini, nasıl olsa savaş çıkmayacaktır diye avutur. Fakat günün birinde savaş ilan edilir ve Dimo askere çağrılır.

Dimo cepheye giderken yolda birçok serüven yaşadıktan sonra Osmanlı ordularıyla ilk çatışma sırasında esir düşer ve artık en büyük tehlikeyi atlattığına sevinir. Bundan sonra da Türkler hakkında ilerde ne gibi korkunç öyküler anlatacağını tasarlamaya başlar.

Bu öykü, benim incelediğim mizah dergilerinin Bulgarlar hakkında çizdikleri portreye tamamen uymaktadır. Onlar daima yüksekten atarlar ve bunun sonucunda da başlarını derde sokarlar. Ama tehlikeli bir duruma düşünce de, hemen ters yüz olup kaçarlar. O dönemdeki okurun bu "kıssadan" çıkarması istenen "hisse", böyle düşmanlardan Osmanlıların korkmasına gerek olmadığıdır.

Osmanlı Devletinin Yenilgilerine Tepkiler

İstanbul halkı bir süre Osmanlı ordusunun uğradığı büyük yenilgiler hakkında bilgilendirilmedi. Günlük gazeteler genelde düzmece zafer

müjdeleri veriyorlardı. Bunların arasında yalnız *Tanin* gazetesi bir ayrıcalık oluşturmaktaydı ve belki de Kâmil Paşa hükümetine baskı uygulayabilmek için, Osmanlı ordularının durumu hakkında gerçek bilgiler veriyordu.[532]

Sonunda Osmanlıların uğramış oldukları hezimetin boyutları İstanbullular tarafından öğrenilince, Cemil Cem'in tepkisi, daha önce de belirttiğimiz gibi, dergisinin yayınını durdurmak oldu. Cemil Cem 1936 yılında kendisiyle yapılan bir röportajda, geçmişteki olayları anımsayarak, Osmanlı'nın feci akıbetini öğrenince, baskıya vermiş olduğu dergiyi satışa çıkarmamaya karar verdiğini anlatmıştır.[533] *Cem* dergisinin son sayısı 19 Ekim 1912 tarihinde yayınlanmıştı. Demek ki Cemil Cem daha 26 Ekim'den önce Balkan Savaşı'nın gerçekte nasıl geliştiği hakkında duyumlar almıştı.

Bu dönemde *Karagöz* hâlâ daha zaferden emin görünüyordu. Dergi ancak 30 Ekim 1912'de savaş alanından gelen kötü haberlere karşı tepkisini göstermeye başladı. O tarihte çıkan sayının Muhavere sütunu "Karagöz'ün Tavsiyesi" başlığını taşımaktadır. Bu sütunda cepheden İstanbul'a yeni gelmiş ve "gazi" unvanına hak kazanmış olan Karagöz ile Hacivad'ın arasında geçen bir konuşma aktarılmaktadır.[534] Karagöz cephedeki durumun artık istikrar kazandığını ve düşmanın Kırkkilise'de geriye püskürtüldüğünü haber verir. Bu fırsattan faydalanarak, İstanbul'da dolaşan asılsız söylentilere karşılık olayların doğrusunu bildirmeye geldiğini de söyler. Anlattığına göre, düşman gerçi Kırkkilise dolaylarında birkaç gün boyunca bazı önemsiz bölgeleri işgal etmişse de, şimdi buraları gene geri alınmıştır. Konuşmanın burasında Hacivad söze girer ve Kırkkilise dolaylarındaki çarpışmaların başkent halkını çok tedirgin ettiğini belirtir. Bunun üzerine Karagöz İstanbul'daki durum hakkındaki açıklamalarına geçer:

> Karagöz - Gelelim payitahtın [başkentin] haline. Benim işittiğime göre burada bir takım menafi-i hasisa [özel çıkar] taraftarları varmış, bizim her biri birer arslan parçası olan şeci [cesur] askerlerimizin mağlubiyetinden bahsederken efkâr-i umumiyeyi heyecana getiriyorlarmış ve bundan da maksatları varmış... Malum ya, muharebe hengâmında [zamanında] metanet, itidal-i dem lazımdır. Bir muharebe mütemadiyen hücum suretinde yapılmaz, sırasına göre ricat planları tertib olunur, geri çekilinir cali

[düzme] hezimetler gösterilerek düşman askeri aldatılır, pusuya düşürülür, fakat buraları evvelce ahaliye ilan edilemez. Böyle bir ilanın o planı akim bırakması ihtimali vardır. İşte buralarını tahkik ve tadkik etmeden bilfarz [diyelim ki] lüzum görmeyerek bir takım şayiat-i bedhahane [kötülük isteyenlere yakışacak şekilde bazı söylentiler] icat etmek bu vatana hıyanettir. Ben onları tel'in ettiğim gibi biçare saf halka da acırım. Şimdi bizim vazifemiz daima nasayih-i hayırhahane [herkesin iyiliğini isteyen öğütler] icrasıyla böyle güftügûların [dedikoduların] önünü almaktır ve ben bilhassa bunun için İstanbul'a geldim.

Hacivad - Bu hususta hiç merak etme, ikimiz birlikte lazım gelen muameleyi icra ederiz. Sen şimdi bana muharebeye ait daha bazı tafsilat ver... Hele hatırıma gelmişken sorayım: Buraya mütemadiyen muhacirler geliyor. Bunlar ne için memleketlerini terk ederek akın akın İstanbul'a geliyorlar?

Karagöz - Bak, bu da ayrıca bir mesele... Bilirsin ki muharebe az çok muayyen bir hudut dahilinde icra edilir. Ve her taraf kendi planına göre muharebeye takriban bir saha tayin eder.

Bu saha dahilinde kalan köyler, kasabalar boşaltılır. İşte hükümet-i Osmaniye de üzerinde ameliyat-i harbiye icrası iktiza eden saha dahilindeki köylerin ihtiyaten boşaltılmasını emreylemişti. Oradaki köylüler çekilmeğe başladı. Bunu gören diğer köyler ahalisi de hemen muhacerete başladılar.

Hacivad - Lakin Karagöz Gazi, bu hal İstanbul'da pek fena bir tesir husule getiriyor, bir takım dahili düşmanlarımız: "İşte Bulgar her tarafı zabt ediyor da ahali kaçıyor" diyorlar. Burası merkez-i hükümet olmakla beraber asakirin de güzergâhı olmak itibariyle böyle şayiaların tesir-i fecii malumdur. Buna karşı bir tedbir ittihaz etmek lazım gelmez mi? Mesela bu muhacirini İstanbul'a kadar getirecek yerde şömendöfer güzergâhındaki kasabalarda iskân ettirmek mümkün olamaz mı?

Karagöz - Pek güzel olur, hatta benim işittiğime göre Dahiliye Nezareti onları yine memleketlerine iadeye karar vermiş ve kendileri için hiç tehlike mevcut olmadığını tahkik ettikten sonra lazım gelenlere iadeleri emrini bile vermiştir. Senin bundan haberin yok mu?...

Hacivad - Evvelki günkü gazetelerin birinde okumuştum. Cidden musib [isabetli] bir tedbir.

Karagöz, Muhavere sütununda okurları yatıştırmak, Osmanlının yenildiğini halka duyuran söylentilerin doğru olmadığını belirtmek ve İstanbul'a göç akınını açıklamak amacındadır. Böylece savaşın iyi biteceğine dair halka umut verilmek isteniyorsa da bu açıklamalar günümüz perspektifinden bakıldığında hiç de inandırıcı değildir. Aslında Ekim 1912 sonlarında, Osmanlıların ilk yenilgilerini takip eden zamanda Balkan eyaletlerinden İstanbul'a çok sayıda göçmen gelmiştir.[535] Bu olayı devletin o yöreleri boşaltma tedbiri olarak göstermek cüretkâr bir davranıştır. Ayrıca Osmanlı ordularının geri çekilmesini, düşmanı yanıltmak amacını güden bir savaş taktiği olarak açıklamak da çok iddialıdır. Derginin bu tutumuyla o dönemin okurlarını inandırmayı başarıp başarmadığı bilinemez.

Aynı sayının baş sayfasında, her zaman bir karikatür bulunan yerde "*Karadağ vahşetinden bir nümune*" başlığı altında bir Osmanlı askerinin feci biçimde parçalanmış cesedini gösteren iki fotoğraf yayınlanmıştır (Resim 62). Bu fotoğrafların açıklamasında, askerin birkaç denizciyle birlikte orduya yiyecek sağlamak için yola çıktığı, bu sırada Karadağlılar tarafından yakalanıp burnunun ve dudaklarının kesildiği belirtilmektedir.

Karagöz bu zamana kadar düşman Balkan devletleri ile kozunu paylaşırken, daima güç ve güçsüzlük ya da zafer ve yenilgi kavramlarını karşı karşıya getirerek savını yürütmüştü. Ama Osmanlı ordusu askeri alanda başarısızlık gösterince, dergi artık başka stratejiler kullanmak zorunda kalmıştır. Bundan böyle her iki tarafın karşılaştırılmasında ölçüt olarak ahlaki değerler kullanılmakta, düşman, insanlıktan uzak vahşi bir yaratık gibi davranmakla itham edilmektedir. Aslında bu tutum 1908-1909 yıllarındaki Bosna krizi sırasındaki tutuma çok benziyor. O dönemde de Osmanlı devletinin Avusturya-Macaristan'a karşı askeri bir girişimde bulunması en ufak bir başarı vaat etmiyordu. Böyle bir durum karşısında *Karagöz*'ün tepkisi, Avusturya-Macaristan hükümdarını gülünç durumda göstermek, üstelik de Avusturya hükümetini barbarlıkla itham etmekti.[536] Bu tür savların amacı açıktır. Osmanlılar yenilgileri karşısında ahlak bakımından üstünlükleriyle avunmak çaresine başvurmak zorunda kalmışlardır.

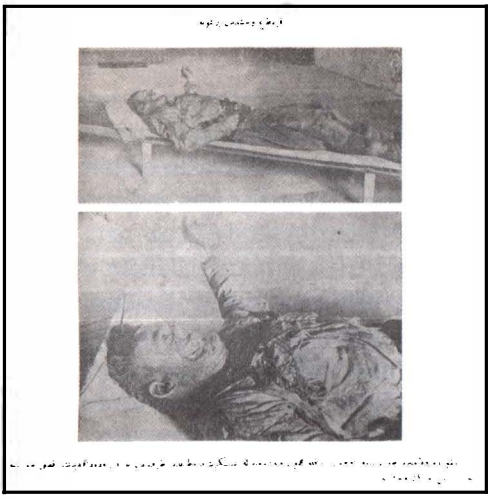

Resim 62. *Karagöz*, sayı 460, 30 Ekim 1912, s. 1.

Bu tutumu belgelemek için ilerideki sayfalarda iki örnek vereceğim.

Sırası gelmişken, bir medya aracı olarak fotoğraftan söz etmek istiyorum. 20. yüzyılın başlangıcında Osmanlı basınının bir propaganda aracı olarak fotoğraftan faydalanması aslında önemli bir olay değildir. Bu sebeple böyle bir olgunun üzerinde fazla durmaya gerek görmüyorum. Dikkate değer olan, İstanbul gazetelerinin Osmanlı ordusunun uğradığı büyük yenilgiyi bildirdikleri bir sırada, *Karagöz* gibi bir mizah dergisinin her zaman bir karikatür bastığı ilk sayfasına iki fotoğraf koymasıdır. Acaba *Karagöz*'ü yayınlayanlar, devletin bu zor ve acıklı günlerinde bir karikatür basmanın uygunsuz olduğu hissine mi kapılmışlardı?

30 Ekim tarihli *Karagöz*'ün arka sayfasında da karikatür yoktur. O sayfadaki çizim daha çok bir propaganda resmidir. Daha önce de sözü geçen Kumanova çarpışmasında Osmanlı zafer kazanmış gibi gösterilmekte, başarısı yüceltilmektedir (Resim 63).[537] Resimde bir tepeyi ele geçirmekte olan Osmanlı askerleri görülmekte ve çok sayıda Osmanlı askerine sadece birkaç Sırp neferinin karşı koyduğu bu çarpışmada, Osmanlıların zafer kazandığı izlenimi yaratılmaktadır. Resmin alt kenarında, bir bölümü çerçeve tarafından kesilmiş olarak, firar halindeki bir düşman askeri göze çarpıyor. Sol tarafta ise yere iki düşman askerinin ölüsü serilmiş. Karşı koyan tek Sırp askerine bir Osmanlı neferi süngüsünü saplıyor.[538] Resmin altyazısında, çizimin savaş alanında yapılmış olduğu açıklanmaktadır. Fakat bunun gerçekleri değil, çizerin temennilerini yansıtan bir hayal ürünü olduğunu belirtmeye gerek yok sanırım. Zira Kumanova çarpışması Osmanlılar için büyük bir hezimetle sonuçlanmıştır. Burada aklımıza şöyle bir so-

ru gelebilir: Acaba *Karagöz*'ün yazı işleri kurulu bu resmi basarken, gerçekleri yansıttığına inanıyor muydu? Yoksa gerçeğin böyle olmadığını bildiği halde, okurları yanıltmayı mı amaçlıyordu? Bu soruları yanıtlamak çok zordur. Yalnız, dikkati çeken bir olgu, Cemil Cem'in bundan birkaç gün önce Balkan Savaşı'nın seyri hakkında açık bir kanıya vardığı ve bunun sonuçlarını hesaba katarak önlemlerini aldığıdır.

Bir hafta sonra, 6 Kasım 1912'de Muhavere sütununda Balkanlar'dan gelen haberler bir kez daha dedikodu diye yalanlanmış ve Osmanlıların maneviyatını zayıf düşürmeye yönelik kötü niyetli iftiralardan ibaret oldukları ileri sürülmüştür.[539] Metinde Karagöz Osmanlıların cesaretine ve fedakârlık duygularına seslenir. Fakat sözlerinden, kendisinin de artık durumun ciddiyetini kavradığı hissedilmektedir:

Resim 63. *Karagöz*, sayı 460, 30 Ekim 1912, s. 4.

> Karagöz - Hay hay. Ben rastladığım Osmanlı'ya şöyle hitap edeceğim: "Ey Ertuğrul oğlu, ey Osman nesli... Sen Rumeli'yi nasıl aldın bilmiyor musun? Orayı tamamiyle taht-ı idarene almak ve muhafaza etmek için ne kadar kan dökdün, ecdadından kaç yüzünü, kaç bini, kaç yüz binini feda ettin hatırında mı?... Hiç şüphe yok ki evet!... İşte şimdi düşmanlarımızın pa-yı [ayağının] istilası altında bulunan o büyük kıta, senden, bu Osmanlı oğlundan imdat bekliyor. Onu kırabilir misin? Ecdadından bir yadigâr-i kıymettar gibi kalan bu güzel memleketi terk edebilmek elinde midir?"

Derginin tutumundaki dönüşüm üç gün sonra gerçekleşir. 9 Kasım 1912 tarihli sayının ikinci sayfasında Muhavere sütunundan önce, en üstte "Vazife-i Milliye" başlığı altında bütün okurlara hitap eden bir çağrı yayınlanmıştır.[540] Bu yazıda Osmanlı'nın uğradığı yenilgiler açıkça itiraf edilmektedir

> Karagöz, altıyüz senedenberi payidar olan bu muazzam Osmanlı İmparatorluğu'nun müdafaa-ı beka ve haysiyeti namına bütün evlad-ı vatanı vazife başına davet eyler... Bize her türlü nimet ve saadeti, rahat ve istirahati temin eden vatan bu gün son bir hizmet istiyor. Haydin her kes elinden geldiği kadar çalışsın. Koca bir devletin on beş günde sukut ettirilemeyeceğini bütün kâinata tasdik ettirelim.

Bu çağrıyı hezec* vezniyle yazılmış bir şiir izlemektedir:

> Biz ol ulvi nihadanız [yaratılıştanız] ki meydan-ı hamiyette
> Bize hâk-i mezar [mezar toprağı] ehven gelir hâk-i mezelletten
> [düşkünlük toprağından].
> Biz ol nesl-i kerim-i dude-i Osmaniyanız [Osmanlı ocağındanız] kim
> Mühammirdir serapa mayemiz hun-ı şahadetten
> [Mayamız tamamen şehitlerin kanıyla yoğrulmuştur].

Yukarıda sunduğum şiirde, her şeyden evvel kullanılan dil dikkati çekmektedir. İfade o güne kadar dergide kullanılandan çok farklıdır. Dizeler 5 Ekim 1912'de yayınlanan şiirle karşılaştırılınca, bu fark daha da çok göze çarpar. Her iki şiir de aruz vezniyle yazılmış ve bu veznin nispeten basit ve Türk halk edebiyatının hece veznine benzeyen, bu yüzden de çok sık kullanılan bir kalıbı tercih edilmiştir. Fakat iki şiirin ortak yanları sadece bundan ibarettir. Gerek seçilen sözler, gerekse sentaks bakımından ikisi de birbirinden çok farklıdır. 5 Ekim tarihinde basılan şiirin Arapça ve Farsça kökenli kelimelerinin sayısı *Karagöz*'deki düzyazılarda kullanılanları aşmaz. Oysa 9 Ekim tarihinde basılan şiirde "kan" yerine "hun", "toprak" yerine "hâk" veya "yaradılış" ya da "karakter" yerine "nihad" gibi Farsça kökenli sözcüklerin tercih edilmiş olması dikkati çekmektedir. Günümüzde

* Klasik Türk musikisinde 22 zamanlı ve 15 vuruşlu bir büyük usul –ed.n.

artık pek kullanılmayan bu gibi sözcükler, 20. yüzyılın başlarında henüz Türkçe'deki yerlerini koruyorlardı, ama bunlar o dönemde bile *Karagöz*'de pek rastlanmayan yüksek düzeyli bir dile ait sayılıyorlardı. Üstelik söz konusu şiirde geçen bütün yan cümleler Farsça'da kullanılan "ki" bağlacı (ya da aynı amaçla kullanılan Türkçe soru adılı "kim") ile başlatılmıştır. Oysa Balkan Savaşı'nın başında basılan şiirde "iken" ve "dıkça" gibi Türkçe zarflara sık rastlanmaktadır. İki şiir arasındaki farklı noktaların sayısını daha da artırmak mümkündür.

Karagöz bu metinde içerik ile biçim arasında bir uyum kurmaya çalışmıştır. Osmanlıların savaş düsturlarını öven bu kısa şiirde divan edebiyatı dili kullanılarak, içeriğe uygun heybetli bir anlatım kazandırılmıştır. Şiirdeki yüksek ifadeler, Osmanlı kimliğinin esasını oluşturan tarihi geçmişin övüncüyle bağdaşmaktadır. Halkı, vatanını savunmak için bütün gücünü toplamaya teşvik eden çağrıda da gene Osmanlı devletinin altı yüz yıllık tarihi anımsatılmıştı.

İşte dergide çalışanların kimlik anlayışlarında meydana gelen değişiklik kendini burada göstermektedir. Bu noktaya kadar *Karagöz* için Osmanlı'nın öz kimliği Jön Türk devriminin ideallerine, yani özgürlük, eşitlik, kardeşlik ilkelerine dayanmaktaydı. Bundan sonra ise Osmanlı kimliğinin ana maddesi olarak ulusun "şanlı geçmişi" ön plana çıkarılmış ve böylece de ona farklı bir nitelik kazandırılmıştır. Artık anayasada egemen olan fikirlerin yerine bilincin derinlerinden gelen başka fikirler geçmekte ve evvelkiler uzun süre için bir kenara itilmektedir. Çünkü anayasaya egemen olan düşünceler herkes tarafından kabul edilebilir, ama Osmanlı'nın şanlı geçmişi gayrimüslim halk için hiçbir şey ifade etmez ve onlar bunu anımsamak dahi istemezler. Sözünü ettiğim bu dönüşüm, daha önce de işaret etmiş olduğum gibi, *subliminal* olarak, yani derinden derine, yüzeyde kendini belli etmeksizin, bilinçaltında başlayıp gelişmiştir. İlerde de görüleceği gibi, *Karagöz* hâlâ halklar arasında eşitlik ve eyaletlerin yönetiminde özerklik fikrini savunmaya devam etmektedir. Ama bunun yanında halkın kendini özdeşleştireceği bir örnek olarak Osmanlı'nın geçmişi de daima öne sürülmektedir. Bu tutum Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında doruk noktasına erişir. Dergideki karikatürlerde, Suriye ve Mısır'ı fetheden Yavuz Sultan Selim (1512-1520) Osmanlı devletinin savunucusu rolünde gösterilmektedir.[54]

9 Kasım 1912 tarihli derginin Muhavere sütununda da Karagöz ve Hacivad, Osmanlıların uğradıkları yenilgilerin nedenleri üzerinde fikir yürütürler.[542] Bu bağlamda gene II. Abdülhamid'ten söz edilir. Hacivad önce Osmanlı'nın yenilgisini başka sebeplere bağlar; ordu kumandanlarının yanlış yönetimini, donanım eksikliklerini ve düşman kuvvetlerinin sayıca çokluğunu ileri sürer. Bunu üzerine Karagöz şu yanıtı verir:

> Karagöz - O halde dinle Hacivad, hezimetimize sebep olan şey bu demin şöylediğin şeylerin hiç biri değildir. Yahut az çok hepsi birdendir. Lakin bunlar ikinci derecede kalır. Asıl sebeb-i hezimetimizi baştan araştırmak lazımdır. Ben ilk defa diplomatlarımızı itham etmek isterim. Bilirsin ya, bir gün hakan-ı mahlu [tahtından indirilmiş hakan] muhafızlerinden birine ne var ne yok diye sormuş.[543] Muhafız "Elhamdülillah, hal-ü mevki pek iyidir. Hakkı Paşa hazretleri memleketi gül gibi idare ediyor, adl-ü ihsan siyasetinden memnun olmayan kimse yoktur. Hususiyle son günlerde Rumeli'deki kilise ihtilafatı da hallolunmuştur" demiş. Abdülhamid bu son haberi alır almaz "Eyvah, Rumeli gitti" diye bağırmış.
>
> Hacivad - Canım şimdi böyle masallara da bir kıymet-i siyasiye vermeğe kalkışma!...
>
> ...
>
> Karagöz - Kıymet verdiğim yok, hikâye diye söyliyorum. İşte bu gibi yanlış diplomasi hareketleri bu hale sebebiyet verdi. Yani Bulgarlarla Rumlar arasındaki ihtilaf izale edildi. Ve onların yekdiğeriyle dost olması temin olundu. İş bu kadarla kalsa yine iyi, Balkan ittihadından bir türlü haberdar olamayışımız ayrıca bir hatadır.

Karagöz yukarıda sunulan metin parçasında, önce şimdiye kadar nefret duygularını üzerine çekmiş olan eski padişahla ilgili bir fıkra anlatıyor. Padişaha göre, Balkan Savaşı'nın çıkmasına sebep, kiliseler arasındaki ihtilafın çözümlenmiş olmasıdır. Karagöz de bu bakış açısını kendi sözleriyle doğrular ve Abdülhamid'in bazı önemli bağlantıları çok iyi kavramış olduğunu belirtir. Böylece 1908-1909 yıllarının bir numaralı düşman imajının artık güncelliğini yitirmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Karagöz, Osmanlıların Makedonya'da yaşamakta olan Bulgarlar ve Yunanlılarla birleşmesi umudunu çoktan yitirmiştir ve onları artık aynı haklara sahip vatandaş olarak değil, düşman olarak görmektedir. Halklar arasındaki birlik idealinin yok olmaya yüz tuttuğu, bu satırlarda kendini belli ediyor. Karagöz'e göre, Osmanlıların Makedonya'daki egemenliklerini sürdürebilmeleri için tek çare, oradaki Yunanlılarla Bulgarlar arasındaki çatışmayı teşvik etmektir.

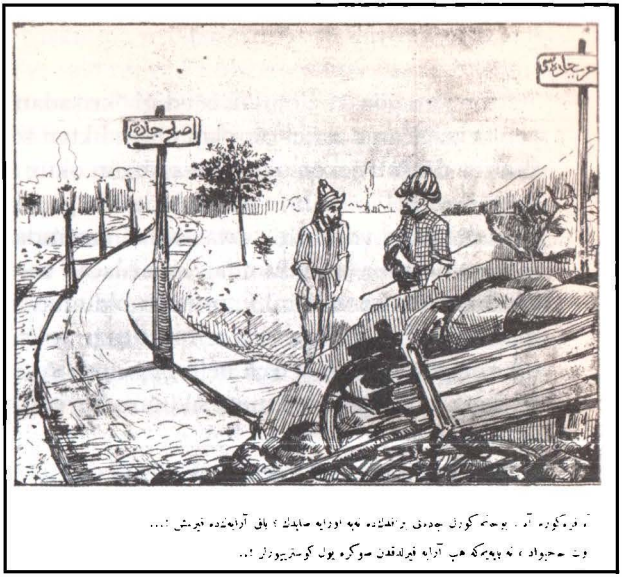

Resim 64. *Karagöz*, 3 Aralık 1912, s. 1.

3 Aralık 1912'de Osmanlı devleti ve Balkan Birliği arasında silahları bırakma anlaşması yapıldı. Bu tarihe kadar Babıâli, Yanya (Janina), İşkodra (Skutari) ve Edirne şehirleri dışında, Balkarlar'da sahip olduğu bütün toprakları kaybetmişti. Dört gün sonra, 7 Aralık tarihli *Karagöz*'de yayınlanan bir karikatürde durumun bilançosu ortaya dökülmektedir (Resim 64).

Resmin sol tarafında lambalarla çevrelenmiş düzgün bir yol ufuklara doğru uzanmaktadır. Bir yol levhasından burasının "Sulh Caddesi" olduğu anlaşılıyor. Resmin sağ tarafında görülen moloz yığınının kenarına ise, üzerinde ilerlenebilecek bir yola hiç de benzemediği halde, "Harb Caddesi" adını taşıyan bir levha dikilmiş. Karagöz, ağır yüklerle dolu öküz arabasını bu yola doğru sürmüş ve arabanın dingilini kırmış. Bunu gören Hacivad, Karagöz'ü eleştirmektedir:

- Ah Karagözüm, ah! Bu canım güzel caddeyi bıraktın da niye oraya saptın? Bak araban da kırılmış!..

- Evvet Hacivad, ne yapayım ki hep araba kırıldıktan sonra yol gösteriyorlar!.. (İmzasız)

Karagöz'ün iletmek istediği "kıssadan hisse"yi şu cümle ile özetleyebiliriz: "Zarar verici bir olay yaşandıktan sonra doğru çözüm bulunur." Burada dikkati çeken olgu, Karagöz'ün öküz arabasının sürücüsü rolünde gösterilmesi ve yolunu izlerken artık geçmişe karışmış olan bir karar anında "barış yolu" ile "savaş yolu" arasında seçim yapabilme olanağına sahip bulunmasıdır. Bundan çıkarılacak sonuç, "dingilin kırılması" olayından bizzat kendisinin sorumlu olduğudur. Ancak burada Karagöz'ün tüm Osmanlı devletini mi temsil ettiği, yoksa sadece halktan bir kişi olarak mı gösterildiği açıkça belli değildir. 1912 Haziran'ında dergide çıkan ve daha yukarda incelemeye aldığım bir karikatürde Balkan Savaşı, ufukta beliren ve kötü havayı haber veren kara bulutlar şeklinde gösterilmişti.[544] O dönemde Osmanlı devletinin kaçınılmaz bir gelişmenin kurbanı olduğu görüşü henüz egemendi.

Bu iki karikatürün temsil ettikleri farklı görüşlerin genelin fikri sanmak yanlış olur. Balkan sorununda Osmanlıların oynadıkları rol hakkındaki görüşlerin artık tamamen değişmiş olduğu ileri sürülemez. Başka bir ifadeyle: Osmanlıların siyasi gelişmelerin kurbanı olarak değil de sorumlulukta payı olan devlet olarak gösterilmesi yaygın bir tutum değildir. Aksine, sık sık birbirinden farklı görüşlerin açıklanması, derginin yazı kurulunun sabit bir programı olamadığını, metinlerin ve karikatürlerin çoğunlukla o anda öne çıkan konuları hedeflediğini belgelemektedir. Yukarıda incelenen karikatürde Karagöz'ün, araba kırıldıktan sonra tehlikeye karşı uyarılmış olmaktan yakınması bunu açıkça göstermektedir. Çünkü, aslında 1912'nin Eylül ve Ekim aylarında Balkanlar'da çıkacak bir savaşın tehlikelerine karşı uyaran ve Osmanlı hükümetine ihmal ettiği reformları gerçekleştirmesini hatırlatan gene *Karagöz*'dü.

1913 yılının başlarında Bulgarların Osmanlı devletinden Edirne'yi istemeleri Londra'da yapılan barış görüşmelerinin en zor çözümlenen sorunlarından biriydi. Edirne 14. yüzyılın ortasından 15. yüzyılın ortasına kadar hemen hemen yüz yıl boyunca Osmanlı devletinin payitahtıydı. Bu nedenle şehrin savunulması Osmanlı kamuoyunda bir onur meselesi haline gelmişti. İstanbul'daki hükümetin Bulgarların isteğini kabul etmesi halkın gözün-

de bütün itibarını yitirmesi anlamına gelecekti. Nitekim Edirne sorunu 23 Ocak 1913'te İTC'nin Babıâli baskınına vesile oldu. Miralay Enver'in yönettiği bir grup silahlı kişi Babıâli'ye saldırdı ve Sadrazam Kâmil Paşa ile kabinesini istifaya zorladı. Yeni hükümetin başına Mahmud Şevket Paşa getirildi.

Bu hükümet değişikliğine *Karagöz* acaba nasıl bir tepki gösterdi? 25 Ocak 1913 tarihli derginin Muhavere sütununda Karagöz ve Hacivad Babıâli baskını hakkında konuşurlar.[545] Bu sohbet sırasında yeni kabineden neler bekledikleri açıkça ifade edilmemektedir. Söyleşinin konusu daha çok, istifa ettirilen Kâmil Paşa ile bir hesaplaşmadır. Ancak derginin 1912 Ağustos'unda İTC'ye yönelttiği eleştiriler göz önünde tutulursa, şimdi Kâmil Paşa'ya karşı girişilen darbeyi olumlu karşılaması, hatta bundan memnuniyet duyduğunu belirtmesi şaşırtıcıdır.[546] Devrik sadrazama yöneltilen suçlamaların en ağırını Karagöz'ün şu cümlesi içermektedir:

> Malum ya, Kâmil Paşa kabinesi bihakkın meşrutiyet kabinesi değildi. Bunu daima birbirimize söyler ve muhaverelerimizde yazardık.[547]

Acaba *Karagöz* 23 Ocak 1913'ten önceki haftalarda da gerçekten Kâmil Paşa'ya karşı eleştirilerini dile getirmiş miydi? Bu iddia pek de gerçeklere uygun değildir. 1913 yılı Ocak ayının başlangıcında dergide zaman zaman hükümete karşı oldukça müphem bir eleştiriye rastlanır. Örneğin 11 Ocak 1913'te Kâmil Paşa ve bakanları bir kar fırtınasında yollarını bulmaya çalışan kuşlar gibi gösterilerek,[548] sadrazamın içinde bulunduğu zor durumun üstesinden gelemediği anlatılmak istenmiştir. Ama hükümetin başına daha başarılı olabilecek birinin getirilmesi isteği açıklanmamış, tipinin dinmesi, yani çevredeki siyasi koşulların yakında düzelmesi umudu vurgulanmıştır. Dergi bundan birkaç gün sonra, 15 Ocak'ta, Dahili sütununda çıkan, istifa söylentisine karşı Kâmil Paşa'yı savunmuş ve sadrazamın, memleketin selametiyle yakından ilgilendiğini, Londra'ya gönderilen temsilcilere, Osmanlı devletinin onurunu korumaları bağlamında ayrıntılı talimat verdiğini vurgulamıştır.[549] Kâmil Paşa kabinesinin anayasa esaslarına riayet etmediği yönündeki ithamı ise *Karagöz* ilk kez 25 Ocak tarihinde Muhavere sütununda dile getirmiştir.

Karagöz yazarları, okurlarının Kâmil Paşa'yı açıkça yeren yazıları hatırlamakta güçlük çekeceklerini düşünmüş olacaklar ki, 25 Ocak 1913 ta-

rihli derginin Muhavere sütununda, bir evvelki dergide, yani 22 Ocak'ta aynı sütunda yayınlanan makaleye atıf yapılmaktadır. Bu yazıda, yaptıklarından pişmanlık duyan bir günahkâr tavrı takınan Karagöz, bundan sonra siyaset konularına karışmayacağına söz verir.[55] Hacivad'ın ona güncel durum hakkındaki görüşlerini açıklaması için yaptığı ısrarlar fayda etmez. Böylece Hacivad, olağanüstü hal (örfi idare) durumunun hâlâ kaldırılmamasından kimin sorumlu olduğu sorusuna da bir yanıt alamaz. 25 Ocak tarihli derginin Muhavere sütununda Karagöz, kendi tutumunu sonradan açıklamak zorunluğunu duyarak, sansür ve baskı korkusuyla susmayı yeğlediğini itiraf eder ve yayınlanan metinde bu duruma işaret ettiğini belirtir.

Babıâli baskınından önce çıkan yazılarla, sonraki yazılar arasındaki uyumsuzluk, bu dergide Balkan Savaşlarından önce de zaman zaman ufak belirtiler halinde rastlanan bir özelliği yeniden açığa çıkarır. *Karagöz,* işbaşında olan hükümeti eleştirirken çekingendir, ama kabine iktidardan düşürüldüğünde, büyük bir gayretkeşlikle suçlamalarda bulunur. Belki de *Karagöz,* diğer dergilerden daha uzun ömürlü olabilmesini bu tutumuna borçludur.

İTC'nin darbesinden yaklaşık bir ay sonra dergide "Eğer bu hükümet değişikliği daha önce gerçekleşseydi, memleket için hayırlı olurdu" anlamında sözler sarf edilerek yeni sadrazam Mahmud Şevket Paşa'nın duruma ege-

Resim 65. *Karagöz*, sayı 494, 26 Şubat 1913, s. 1.

men oluşu övülür. 26 Şubat 1913 tarihli bir karikatürde Hacivad ve Karagöz, bir sirk sahnesinde Balkan hükümdarlarının kafalarını top gibi havaya atıp tutarak marifet gösteren Mahmud Şevket Paşa'yı seyrederler (Resim 65).

Hacivad - Aman Karagöz ne kadar iyi top oynuyor.
Karagöz - Eğer, Hacivad, bu oyuna altı ay evvel bu adam başlamış olsaydı, bu gün daha idmanlı olur ve şübhesiz daha iyi oynardı. (İmzasız)

Savaşın başlamasından sonra *Karagöz*'de Balkan sorunu konusunda yayınlanan yazı ve karikatürler vasatın üzerine çıkamamıştır. Hepsi de taraf tutar, yani belli bir tezi savunur ve pek azı gerçek bir mizah içerir. *Karagöz* kötü durumları ya da alışılagelmişin dışına çıkan olayları patavatsızca göz önüne serer. Böylece mizahın en önemli özelliklerinden biri olan, norm ve norm dışı olgular arasındaki zıtlığı bazı üslup araçları kullanarak, dolaylı yollardan aktarma koşulu tam anlamıyla yerine getirilmiş olmaz. Derginin kalitesinin düşmesinde kuşkusuz savaşın da payı vardır.

Dergideki yazı ve karikatürler arasında, yanlış davranışları veya yanlış gelişmeleri etkili bir biçimde gözler önüne seren ve okuru bazı sorunlar üzerinde daha büyük bir dikkatle düşünmeye sevk eden çarpıcı yazı ve karikatürlere de rastlanmaktadır. Örnek olarak 4 Şubat 1913 tarihli derginin Muhavere sütununda Karagöz ve Hacivad arasında geçen ve Edirne sorunuyla ulusal onur arasındaki ilişkiyi irdeleyen bir konuşmayı aktarmak yerinde olur.[551]

Millet nasıl yaşar?
Karagöz - Gel bakalım, Hacivad, yine muharebe kokuları başladı. Gerek şark ve gerek garp efkâr-ı umumiyesi harp ve sulh efkârları içinde çırpınıyor. Acaba netice ne olacak?
Hacivad - Ben, bilirsin ki eskiden beri sulh taraftarıyım. Fakat haysiyet-i milliye kırılmamak şartiyle...
Karagöz - Hacivad Çelebi, sen benim kusuruma bakma, malum ya ben mektep, medrese görmüş adam değilim. Gerçi biraz kalem yalamış isek de ne kadar olsa yine cahil sayılırız. Sen mektepten mezunsun, birçok kütüb-i siyasiye ve içtimaiye okudun. Şu halde

rica ederim bana anlat: Haysiyet-i milliye ne demektir?... Nasıl husule gelir? Nasıl kırılır? Kırılmaması için çare nedir?...

Hacivad - Aman Karagözcüğüm, bu sual nereden hatırına geldi?

Karagöz - Bunun hatırına gelmesi falan yok. Her gün gazeteler boyuna bundan bahsediyorlar. Ezcümle eski kabine haysiyet-i milliyeyi kurtarmak için çalıştığını söylemiş ve Edirne ile Adalar'ın muhafazası buna isnat eylemişti. Ben senin gibi alim değilim. Ben adeta "millet"im. İşte eski kabinenin bu suretle vaki olan beyanatını duyduğum zaman haysiyet-i milliye sözüne kendi kendime mana verdim: Dedim ki haysiyet-i milliye tabii bir porselen vazo değildir ki top güllesiyle kırılsın gitsin. Böyle olmayınca Edirne meselesini düşündüm. Edirne haysiyet-i milliye için muhafaza olunuyormuş... Acayip şey, baştan başa istilâ olunan koca Rumeli haysiyet-i milliyeyi kesretmiyor da acaba yalnız Edirne mi kesrediyor... Bu cihete de bir türlü aklım ermedi.

Hacivad - Ah Karagöz, ah! Eski kabinenin hatası büyüktür. Edirne'yi haysiyet-i milliye meselesi şekline kendi soktu, halka öyle bildirdi. Sonra da muhafaza edemeyeceğini anladı. Yani kendi eliyle kendi kuyusunu kazdı.

Bu noktada Karagöz ve Hacivad konu değiştirirler. Hükümet değişikliğinin sebepleri üzerine fikir yürütür, fakat bizzat olayın kendisi hakkında bir değerlendirme yapmazlar; sadece dilin bazı özellikleri konusunda tartışırlar. Sonra gene eski konularına dönerler:

[...]

Karagöz - [...] Hakikatan neydi mevzuumuz?

Hacivad - Haysiyet-i milliye, kuzum!...

Karagöz - Sahih, sahih... Az kaldı ben bile unutacaktım. Haydi söyle bakalım, anlat bana şu haysiyet-i milliye ne demektir? Hep birden ayaklandık, haysiyet-i milliyeyi kurtaracağız diye bar bar bağırıyoruz. Bu haysiyet-i milliye nedir? Neresidir? Acaba onu esir mi ettiler?

Hacivad - Aman Karagöz, biraz daha sapıtırsan yenir mi yenmez mi diyeceksin. Ayol haysiyet-i milliye bir insan mı ki esir olsun?

Karagöz - Ya nedir? Söyle bakalım...

Hacivad - Şimdi sen haysiyet-i milliyenin ne demek olduğunu bilmiyor musun?...

Karagöz - Allah Allah!... Bilmiyorum yahu, hem yalnız ben değil milletin ekseriyeti bilmiyor... Kafamı kızdırma... Şimdi bila istisna hiç kimse bilmiyor deyip işin içinden çıkacağım...

Hacivad - Öyle ise ben de bilmiyorum.

Karagöz - Hah şöyle, doğrusunu söyle! Ve öğren ki haysiyet bilmediği şeyi biliyor gibi görünmekle değil bilmediğini itiraf etmekle muhafaza olunur. Kezalik insan yapabileceğini yapmalı, yapamayacağını hiç de yapmağa teşebbüs etmemelidir. Bu işi yapamam demek de bir küçüklük olsa bile yaparım diye başlayıp da mahcup oturmaktaki zillete nazaran pek ehemmiyetsiz kalır....

Hacivad - Aman Karagöz. Sen haysiyet-i milliyenin ne demek olduğunu pekâlâ biliyor imişsin...

Karagöz - Tabii bilirim.

Hacivad - O halde neden bana soruyordun?

Karagöz - Seni imtihan ediyordum.

Hacivad - Aman azizim, ben cehlimi mutarifim [itiraf ederim], haydi bari sen anlat da bütün bilmeyenlerle beraber ben de öğreneyim.

Karagöz - Bir kısmını anlattım. Tabii anlayan anlamıştır ki haysiyet-i milliye ne Edirne'dedir ne de başka yerde. Galibiyet insanlar için olduğu gibi mağlubiyet de insanlar içindir. Bir devlet mağlup olmakla haysiyetsiz olmaz. Fakat neticeyi kestiremeyerek hareket eder ve cahilane işler yaparsa sonu şüphesiz fena olur. İşte haysiyet denilen şey de buradadır. İyi düşünmeli, taşınmalı ona göre hareket etmeli. Yirmi beş otuz bin kişilik bir kuvvet elinde iken şehir teslim edenlere taraftar olamayız. Lakin itibari bir iddia üzerine Cengiz gibi, Timurlenk[552] gibi insan kafalarından kuleler inşasını da makul görenlerden değiliz. İyi düşünelim. İlim, bilgi üzerine hareket edelim. Vatan evlatları hep bir araya toplansın. Aynı fikr-i vatanperverane arkasında koşsun, ölümü istihkar ederek hayata merbutiyetimizi [bağlılığımızı] isbat edelim. İşte ancak o zaman yaşarız, bütün yaşayan milletler yaşamışlar, tehli-

ke zamanlarını böyle geçirmişlerdir. Biz de milletiz, kavanin-i içtimaiye [toplumsal yasalar] haricine çıkacak değiliz. İçtimaiyat bir bahr-i cuşandır [sosyoloji coşkun bir denizdir]. Nasıl bazı ecsam [cisimler] bir takım meziyat-ı teşkiliyesiyle [yapısal özellikleri nedeniyle] batmaktan kendini muhafaza eder ve suyun yüzünde durursa milletler de kendilerine mahsus bir takım meziyatlarla muhafaza-ı mevcudiyet ederler. Biz ancak bu kabil meziyetlerimize güvenelim ve müstakimane [doğrulukla] hareket etmeği haysiyetten addedelim ki galip gelirsek de mağlup olursak da yine haysiyetimiz baki kalsın. Değilse bir takım hayali hudutlarla tarif ve tavsif olunan haysiyet, talihimiz yaver olmazsa da maazallah teala [Allah korusun] o hudutların haricinde kalırsa sonra millet bütün bütün haysiyetsiz kalır...

Hacivad - [Gözyaşlarını silerek] Yeter Karagöz, beni müteessir ettin. Bak gözyaşlarım nasıl akıyor...

Karagöz - [O da mendiliyle gözyaşlarını siler] Bunlar birkaç gün sonraki meserrete işarettir Hacivad! ... Gelecek muhaveremizde inşallah hayırlı haberlerle bütün vatandaşları sevindirir ve güldürürüz...

Bu metinde bir grup vatandaşın saçma konuşmaları ve riyakârlıkları yerilmektedir. Konuşmanın başında Karagöz kendini ve Hacivad'ı karakterize edip üzerlerine aldıkları rolleri belirler. Karagöz, Hacivad'a "Çelebi" diye hitab eder ki, bu unvan çeşitli anlamlara gelmektedir. Gölge tiyatrosunda çelebi tiplemesi, kendini beğenmiş, ukala bir tipi temsil eder. Burada ise ilim irfan sahibi bir kişi için kullanılan hitap şekli yerine geçmektedir; çünkü Karagöz, Hacivad'ın okumuş bir insan olduğunu ve gerek siyasi gerekse toplumsal sorunlarla yakından ilgilendiğini belirtir.[55] Demek ki Hacivad ülkenin üst düzey entelektüellerini temsil etmektedir. Karagöz ise okula bile gitmemiş olan basit bir halk adamıdır.

Şimdi de Karagöz, kendinden daha bilgili olan Hacivad'tan sık sık üzerinde düşünülmeksizin kullanılan "haysiyet-i milli" kavramını açıklamasını ister. Bu kez okur da anlar ki, Hacivad bile bütün diğer insanlar gibi, "milli haysiyet" kavramı üzerinde hiç düşünmemiştir; çünkü Karagöz'ün sorularına kaçamak cevaplar verir ve kavramın içeriği hakkında gözünün önüne bir şeyler getiremediğini bir türlü itiraf etmez. Karagöz'e gö-

re, Hacivad bu tutumuyla haysiyetsiz bir davranış sergilemektedir, çünkü haysiyet ve samimiyet birbirine sıkı sıkıya bağlı erdemlerdir.

5 Şubat 1913 tarihli *Karagöz* dergisinin Muhavere sütununda Hacivad'ın temsil etmekte olduğu insanların "çok bilmişlik" taslamaları ve yüksekten atma tavırları esprili bir biçimde gözler önüne serilmektedir. Buna mukabil Karagöz'ün haysiyet kavramı hakkındaki bakış açısı üstünkörüdür. Gene de bu açıklamalarını belgelemek için ileri sürdüğü felsefi düşünceler şaşırtıcıdır. Haysiyet kavramının zafer veya yenilgiye bağlı olmadığı fikri, akla yakın gelmektedir ve kuşkusuz, okuru da ikna etmiştir. Ancak Karagöz'ün Osmanlı devletinin varlığını sürdüreceğine dair inancını Darwinci bir kökenden gelen fikirlerle desteklemesi dikkat çekicidir. Zira o, cisimlerin ve ulusların varlıklarını sürdürmelerinin, kendilerine özgü "meziyet"lerine, yani üstün niteliklerine bağlı olduğuna işaret etmektedir. Ancak Karagöz, önc sürdüğü bu fikirden hareket ederek sosyaldarvinci bir toplum tablosu çizmez. Oysa Birinci Dünya Savaşı öncesinde bu tutum yadırganmazdı. Karagöz daima dürüst davranmayı, yaşamını sürdürme mücadelesi sırasında bile ahlak kurallarından ayrılmamayı şart koşmaktadır.

Muhavere sütununda açıklanan düşüncelerin izlediği ilginç yol, yazarının kim olduğuna dair bazı ipuçları vermektedir. Bence bu satırlar, o dönemde *Karagöz*'ün başyazarı olan Baha Tevfik'in ya da onun yakın çevresindeki kişilerden birinin, örneğin Ahmet Nebil veya Memduh Süleyman'ın kaleminden çıkmış olabilir. Nitekim Baha Tevfik'in, ölümünden birkaç ay önce, Ocak 1914'te tamamlamış olduğu ve ölümünden sonra, 1916'da yayınlanan *Felsefe-i Ferd* (Birey Felsefesi) adlı yapıtında, burada açıkladığımız Muhavere sütunundakine benzer fikirlere rastlanmaktadır. Yazar, *Felsefe-i Ferd*'de de esprili bir biçimde milliyet kavramıyla ilgili kelime kalıplarının içeriğini açıklamaya çalışmaktadır.[554] Ayrıca da Baha Tevfik, –büyük oranda Herbert Spencer'in (1820-1903) eserlerine dayanan– toplumun evrimci gelişmesine dair teorisini savunur ve bu süreçte ayrı ayrı her bireyin ahlakındaki düzelmenin ne kadar büyük bir rol oynadığını vurgular.[555]

Söz konusu metinlerin birbirinden çok farklı okurlara hitap ettikleri göz önünde bulundurulursa, 5 Şubat 1913 tarihli Muhavere ile *Felsefe-i Ferd*'i, kullanılan dil bakımından da kıyaslamak yerinde olur. Öyle görünüyor ki amaçlanan, Baha Tevfik'in felsefi eserlerinde çok yüksek bir düzey-

de açıkladığı fikirlerin Hacivad ve Karagöz tarafından halkın anlayabileceği düzeye indirgenip aktarılmasıydı.

Başyazar Baha Tevfik'in iletmek amacında olduğu fikirlerle hiç bağdaşmayan bazı görüşlerin aynı derginin başka bir yerinde açıklanması, kuşkusuz yadırganacak bir olaydır. Bunu bir örnekle belirgin bir biçimde göstermek mümkündür. Daha önce de *Karagöz*'ün Balkanlar'daki yenilgilere tepki olarak Osmanlı'nın şanlı geçmişini ve geleneksel Osmanlı değerlerini anımsattığına işaret etmiştim. Oysa Baha Tevfik bu tutumu *Felsefe-i Ferd*'de kınamaktadır;[55][6] kitabında, geçmişte faydalı olan bazı "sıfat" ve "meziyet"lerin, olumsuz sonuçları da beraberinde getirmeleri sebebiyle, artık modern dünyada yerleri olmadığını yazmıştır. Baha Tevfik göçebeliği ve buna bağlı davranış biçimlerini, "akıncılık" adı altında sürdürülen ve düşman topraklarını sürekli talan edip yağmalamaktan ibaret olan geleneksel Osmanlı usulü savaşma tarzını yermektedir.

Dergide çıkan çeşitli yazı ve karikatürlerdeki bu büyük karşıtlığın nasıl açıklanabileceğine şimdilik kesin bir yanıt verilemez. Bir yazarın, yapıtlarında karşıtlıkları ortaya atması belli bir ölçüde kabul edilebilir. Ama *Karagöz*'de aşırıya varan fikir uyumsuzlukları göze çarpmaktadır. Birbirine zıt fikirleri içeren bu makaleler kuşkusuz farklı kişiler tarafından yazılmıştır. Ancak başyazar konumunda olan Baha Tevfik'in, derginin genel tasarımına neden belli bir yön vermediği ya da vermek istemediği açıklanamamaktadır.

Resim 66. *Karagöz*, sayı 520, 28 Mayıs 1913, s. 4.

Şimdi gene Balkan Savaşı olaylarına dönelim. Londra'da yapılan barış görüşmeleri bir sonuç vermeyince, 1913 yılı Ocak ayının başında savaşan taraflar yeniden çatışmalara giriştiler Fakat yeni Osmanlı hükü-

meti umut edildiği gibi olaylarda olumlu bir gelişme sağlayamadı. 26 Mart 1913 tarihinde Bulgar orduları Edirne'yi işgal etti.

Bunun üzerine *Karagöz*'de düşmanların vahşi ve insanlık dışı davranışlarını sergileyen karikatürlerin sayısı arttı. 28 Mayıs 1913 tarihli dergide Bulgarlar, Müslümanları din değiştirmeye zorlamakla itham edildiler. Bir karikatürde Bulgar askerleri tarafından etrafı çevrilmiş çarşaflı, peçeli iki kadın görülmektedir (Resim 66). Küçük bir çocuk korku içinde kadınlardan birinin bacağına sarılmıştır. Bir subay, tabancasıyla kadınları tehdit eder ve: "Ya Hıristiyan olursun yahud öldürürüm" der. Geri planda Hacivad'la birlikte duran Karagöz bu sahneyi şöyle yorumlar:

> De gidi medeniyet de... Biz bu hareketi altıyüz sene evvel bile yapmamıştık. Bulgar komşularımız yirminci asırda yapıyorlar...
> (İmzasız)

Bu karikatürde hasımla aradaki fark, basitleştirilmiş bir şemaya oturtulmuştur. Daha önce de üzerinde durduğumuz iki motif burada yeniden ortaya çıkmaktadır. Bir yandan Osmanlı'nın geçmişi övülmekte, diğer yandan düşmanın vahşetini sergileyen bir klişe kullanılmaktadır. 23 Ağustos 1913 tarihli derginin Hasb-ı Hal sütununda çıkan bir yazıda bu çok daha açık görülmektedir.[557]

> Bugün Bulgarlarla hâlâ harp halindeyiz demektir. Bu vahşi ve deni kavmin hakkımızda reva gördükleri mezalim de malum-ı âlemdir. Yakmadıkları köy, yıkmadıkları cami, kesmedikleri kadın ve çocuk, şehit etmedikleri esir mi kaldı?...
>
> Hal böyle iken İstanbul içinde binlerce Bulgar sütçü hâlâ kalpaklarını yanlarının üzerine yıkmış bir tavr-ı mağrurane ile işlerine devam ediyorlar ve hiç bir Türk'ten zerre kadar fena bir muamele görmiyorlar. İşte yalnız bu mukayese Osmanlı kavm-i necibinin hissiyat-ı ulviyesini bütün cihan-ı medeniyete göstermeğe ve isbat etmeğe kâfidir.
>
> Bir zamanlar Bulgarlar kendi zulümlerini örtmek için bizim de onlara zulüm etmekte olduğumuzu söylüyorlar. Ve Avrupa gazetelerine bu kabil şeyler yazıyorlardı.

Halbuki bilahara bunların hep sahte ve uydurma olduğu anlaşıldı. Cihan-ı medeniyet denilen Avrupa'nın hiç bir kısmında muharip iki devletin tebaaları diğerinin memleketinde oturamaz. Alman ve Fransız muharebesinde[558] Fransa toprağında bir tek Alman olmadığı gibi Almanya'da da bir tek Fransız yoktu. Şayet bulunsaydı halk onu bila tereddüt parça parça edecekti.

İşte Avrupa'nın o hali ve bizim bugünkü halimiz göz önüne getirilecek olursa anlaşılır ki Osmanlı kavminin sütü, o sütü bozuk Bulgar sütçülerinin sütünden çok sağlamdır.

Biz işte böyle adaletperverliğimizle iftihar ediyoruz. Bakalım zalimler neleriyle iftihar edecekler?...

Bundan önceki örnekte de olduğu gibi, metindeki gerçekçilik oranı hakkında fikir yürütmek gereksizdir. 1870-1871 yıllarında, Almanya ile Fransa arasındaki savaş sırasında Fransa topraklarında Almanların ve tersine Almanya topraklarında Fransızların yaşayıp yaşamadığı sorusu da ikinci derecede önem taşır. Asıl önemli olan, Karagöz'ün bu iddialarla neyi amaçladığının açıklığa kavuşturulmasıdır. Bu metin siyah ve beyaz, adaletli ve adaletsiz arasındaki sınırı güçlendirmekte ve daha belirgin kılmaktadır. *Karagöz* burada Osmanlıların erdemlerini yalnız Balkan Savaşı'ndaki düşmanların değil, genel olarak tüm Avrupa devletlerinin ahlaksızlıklarıyla karşı karşıya getirmektedir. Böylece sadece düşmanlara kıyasla nispi değil mutlak bir ahlak üstünlüğü telkin edilmektedir. Bu da milliyetçi değer kalıplarını daha sağlam bir zemine oturtmak sürecinde atılan yeni bir adımdır.

Şunu da tekrar belirtmek isterim ki, bu gelişme –çok ince de olsa– Osmanlı ideolojisi peçesi arkasında sürdürülmüştür. Karagöz görünürde gene meşrutiyete ve "adem-i merkeziyetçi" bir devlet yönetimine güvendiğini açıklar. Örneğin 11 Aralık 1912 tarihli derginin Hasb-ı Hal sütununda, son dört yılda yapılan "mezalim"in meşrutiyet idaresinden ileri geldiğinin sanıldığını, ama aslında bunun doğru olmadığını ileri sürmektedir.[559] Karagöz, Balkan Savaşı'nın Osmanlı devletine yeniden meşrutiyet idaresinin getirilmesinin bir sonucu olduğunu düşünmenin yanlış olduğunu savunur. Dergiye göre burada iki farklı olay gelişmiştir. 18 Ağustos 1913 tarihli Muhavere sütununda Osmanlı devleti idaresinde kalan eyaletlere artık merkezden bağımsız bir yönetimin getirilmesi önerilmektedir.[560] Bu dönemde Edirne

ve Trakya'daki bazı yörelerin dışında Balkan eyaletleri Osmanlı devletinden kopmuş olduğuna göre, Arabistan'daki topraklar kastedilmektedir.

Sonuç olarak, saptamalarımızı toparlamak gerekirse, *Karagöz* dergisinin Balkan savaşları sırasındaki politik ve ideolojik içeriği hakkında neler söylenebilir? Benim görüşüme göre, en çok göze çarpan özellik, dergide fikir ve görüş birliği yansıtan bir konseptin bulunmamasıdır. Metinler ve karikatürler birbirinden çok farklı, hatta zıt eğilimleri yansıtmaktadır. Bu yazıların ve karikatürlerin sahipleri de birbirleriyle bağlantı kurmamakta ve açık bir tartışmaya girmemektedirler.

Metinlerin ve çizimlerin büyük bir kısmında Balkanlar'da uğranan hezimet sonrasında bir yandan Osmanlı'nın şanlı geçmişini anımsatan, diğer yandan Balkan halklarının vahşetini sergileyen resimler söz konusudur. Daha Balkan Savaşlarının başlangıcında ortaya çıkan bu eğilim, bundan sonra da devam etmektedir. Giderek bütün halkların eşit haklarla bir arada yaşadıkları bir Osmanlı devleti imajı zayıflamakta ve milliyetçi fikirler zaman içinde daha belirgin bir biçimde yüzeye çıkmaktadır. Ancak az sayıda da olsa bazı makalelerde milliyetçi görüşleri içeren kavramların eleştirel bir gözle irdelendiği de dikkati çeker. Baha Tevfik'in *Felsefe-i Ferd* adlı felsefi eseri ile yaptığım karşılaştırmaların sonucunda bu gibi yazıların derginin başyazarı Baha Tevfik'in kaleminden çıktığı kanısına ulaştım.

Saptadığımız bu olgular bağlamında, Baha Tevfik'in felsefi yazılarında Türkler arasında yaygınlaşan milliyetçi akımlara karşı aldığı kesin reddedici tavrın, *Karagöz* dergisinin içeriği üzerinde ne gibi bir etki yarattığı ya da başyazarın diğer yazar ve çizerler üzerinde kendi görüşleri doğrultusunda neden daha güçlü bir baskı uygulamadığı soruları akla gelebilir. Dergideki yazılar imzasız yayınlandıklarından, bizce bilinen çeşitli yazarların tutumlarının ne olduğunu saptamak veya belki de aralarındaki fikir çatışmalarını yeniden sahneye koymak çok zordur.

Yeni Arnavutluk Devleti.

Birinci Balkan Savaşı sırasında Arnavutların yaşamakta olduğu bölgelerin büyük bir kısmı Balkan Birliği devletleri tarafından işgal edilmişti. Bunun üzerine Arnavutlar, Balkan Birliği'nce ele geçirilmemiş ve kuşatılmamış tek büyükçe şehir olan Valona'da bir ulusal kongre topladılar.[61] 1912 Kasım'ının sonunda da bağımsız bir Arnavut devleti kurduklarını ilan

Resim 67. *Karagöz*, sayı 478, 1 Ocak 1913, s. 1.

ederek geçici bir hükümet oluşturdular. Bundan yaklaşık bir ay sonra Balkan Birliği ülkeleri ve Avrupa devletleri de Londra Barış Konferansı'nda bağımsız bir Arnavut devletinin kurulması konusunda anlaşmaya vardılar. Bu anlaşmanın oluşmasında, Sırbistan ve Karadağ devletlerinin bölgede yayılmasını sınırlandırmak isteyen Avusturya-Macaristan'ın baskısı önemli bir rol oynamıştır.[562]

1912'ye kadar sürekli huzursuzluk çıkardıkları halde, hep Osmanlı devletinin sadık bir tebaası sayılan Arnavutların Osmanlı devletinden ayrılmalarını *Karagöz* dergisi acaba nasıl karşılamıştır? 1 Ocak 1913 tarihli sayıda çıkan bir karikatürde, kendilerine doğru gelen iri yarı bir Arnavutu Sırp Kralı Petar'in ters ve Karadağ Kralı Nikola'nın korkulu bakışlarla inceledikleri görülmektedir (Resim 67).[563] Gerçekten de Arnavutun ürkütücü bir tavrı vardır. Onunla birlikte sahneye çıkmış olan Karagöz, Petar ve Nikola'ya şu sözleri söylemektedir:

> Yeni komşunuzu takdim ile şerefyaabım! Fakat ne o? İşmizazat-ı vechiyeniz [yüz ifadeniz] pek de memnun olmadığınızı gösteriyor. Komşu böyle kabul edilir ya!(İmzasız).

Sırbistan ve Karadağ devletlerinin, ele geçirdikleri bütün toprakları muhafaza edemeyip, bağımsız bir Arnavut devletinin kurulmasına göz yummak zorunda kalmalarından ötürü endişe ve kızgınlık duymalarından *Karagöz* memnun olmuş görünmektedir. Ayrıca da bu iki devleti temsil eden kişilerin olumsuz tutumlarından, yeni kurulan devletle aralarındaki kom-

Resim 68. *Karagöz*, sayı 517, 17 Mayıs 1913, s. 1.

şuluk ilişkilerinin gerginliklerle yürütüleceği anlaşılmaktadır. Oysa resimde güçlü bir savaşçı tarafından temsil edilen Arnavut devletine *Karagöz*'ün sempati duymakta olduğu izlenimi uyanmaktadır. Herhalde bunun nedeni, Osmanlı devletinin düşmanları olan Sırbistan ve Karadağ'ın aynı zamanda bağımsız Arnavut devletinin de hasımları olduğu ve böylece aynı sorunları paylaştıkları kanısıdır. Sırbistan ve Karadağ hükümdarlarının düşman imajını temsil etmesi zaten *Karagöz* okuru için alışılagelmiş bir durumdur. Arnavutların, Osmanlılarla aynı çıkarları paylaşan sadık taraftarlar olarak kabul edilmesi de geçmişteki duyguların henüz pek değişmediğini göstermektedir.

Orta yerinde Arnavut tahtının bulunduğu iki karikatür, bundan sonraki bir buçuk yıl süresince *Karagöz*'de sergilenen Arnavutluk imajında bir değişikliğin oluştuğunu ortaya koymaktadır. 17 Mayıs 1913 tarihli dergideki karikatürde Avusturya İmparatoru Franz Joseph, Arnavutluk tahtını koz helvasıyla kaplamaktadır (Resim 68). Tahtın yanında duran İtalya Kralı Victor Emmanuel de besbelli Franz Joseph'in yaptıklarını takdirle karşılamaktadır. Avusturya imparatorunun arkasında duran Karagöz ile aralarında şöyle bir konuşma geçiyor:

Karagöz - Bu ne? Böyle koz helvasından sandalya olur mu?
İtalya ve Avusturya - Bu bir sandalya değil, bir tahttır.
Karagöz - Çok güzel, lakin korkarım ki bu helvadan taht size pek tatlı gelir de yarı yarıya yiyiverirsiniz!.. (İmzasız)

Karikatürdeki koz helvası, Londra Barış Konferansı'nda Avusturya-Macaristan ve İtalya hükümetlerinin baskısıyla Arnavut Prensliği'ne verilen güzel ve değerli toprakları temsil etmektedir. Karagöz'ün tahminine göre bu iki devlet böyle bir düzenlemeyi kendi çıkarları için yaptırmışlardır ve er ya da geç Arnavutluk topraklarını kendi ülkelerine katmayı planlamaktadırlar. Arnavutluk devletine önemli bölgelerin bırakılmasını bu nedenle sağlamışlardır. Karagöz'ün bu bakış açısı o dönemde fazla dikkat çekici değildir ve biz de üzerinde durmayacağız. Önemli olan sadece, Arnavutluk tahtının koz helvasıyla donatılması ve böylece Arnavutluk hakkında olumlu ve cazip bir imaj yaratılmasıdır.

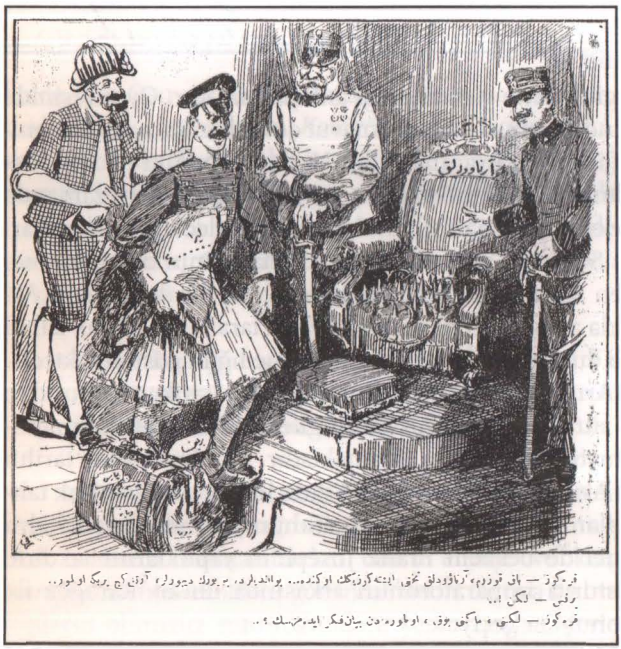

Resim 69. *Karagöz*, sayı 598, 3 Mart 1914, s. 1.

Bundan bir yıl sonra ise Arnavutluk tahtı çok farklı gösterilmektedir. 3 Mart 1914 tarihli dergideki karikatürde Franz Joseph ve İtalya Kralı Victor Emmanuel'in, Arnavutluk'u yönetmekle görevlendirilen Alman Prensi Wilhelm von Wied'i Arnavutluk tahtına oturmaya teşvik ettikleri görülüyor (Resim 69).[564] Ancak bu taht evvelce olduğu gibi tatlı bir malzemeyle döşenmiş değildir; tam tersine, sivri dikenlerle kaplanmıştır.

Karagöz - Bak kuzum, Arnavutluk tahtı işte gözünün önünde... Bu efendiler de buyurun diyorlar, artık geç, yerine otur...
Prens - Lakin!...
Karagöz - Lakini, makini yok, oturmadan beyan-ı fikir edemezsin?..
(İmzasız)

Prens von Wied, üzerindeki Alman üniformasının altındaki "efzun" giysisi içinde gülünç bir görüntü oluşturmaktadır. Donuk bakışlarından ve şaşkın bir ifadeyle gülümsemesinden anlaşılıyor ki, bu rahatsız tahta oturmasının nedeni, zekâsının kısıtlı olmasıdır. Kolunun altına sıkıştırmış olduğu ve içinde 4 milyon Osmanlı Lirası bulunan ince yastık da onu ciddi yaralar almaktan koruyamayacaktır.[565] Arnavutluk artık pek çok namzet tarafından arzulanan bir prenslik değildir, zaman içinde sorunlu bir ülke haline gelmiştir.

Bu karikatürün çizeri hakkında da birkaç söz söylemeden geçemeyeceğim. Çizimin üslubu *Karagöz*'de çıkan diğer karikatürlerden tamamen farklıdır. Ayrıca Karagöz figürünün sonradan başka biri tarafından (büyük bir olasılıkla Mehmet Baha eliyle) resme ilave edildiği göze çarpmaktadır. Demek oluyor ki, bu karikatür Avrupa basınından alınmıştır. Resmin üslubundan, orijinalinin İngiliz mizah dergilerinden *Punch*'ın en önemli çizeri Bernard Partridge'in eseri olduğunu tahmin etmekteyim.[566] Bu durumda ortaya şöyle bir soru atılabilir: Acaba bu karikatür, Batı'da yaygın olan bakış açısını mı aktarmaktadır, yoksa tamamen *Karagöz*'ün görüşünü mü yansıtmaktadır? Bunu açıklığa kavuşturmak için *Karagöz*'ün önde gelen karikatüristi Mehmet Baha'nın yeni kurulan Arnavutluk prensliğini buna benzer biçimde resmettiğini iki ayrı örnekle göstereceğim.

27 Eylül 1913 tarihli dergide çıkan karikatürde bir Arnavut, Bulgaristan Kralı Ferdinand, Sırbistan Kralı Petar, Yunanistan Kralı I. Kons-

حاجيواد — آمان قره‌گوز ، بوكيمك حالي نه ؟..
قره‌گوز — بوكا بالقان كيسي درلركه سياست دكزنده يوزر .
حاجيواد — لكن بو سياست دكزي نه‌قدر فورطنه‌لي ؟..
قره‌گوز — هرطرفده دكل، چوق پرده‌سا كندوره لكن ماكيدونيا سمتنده‌مدهش فورطنه ايسيور. باق بلكه‌لري قريلمش، ايپلري قوپمش ... هله ايچنده‌كيلرك تماماً باشلري دونمش !..
حاجيواد — باش طرفده‌كي آرناؤود اولمي دكلي ؟.
قره‌گوز — هله او بو ايشلرك يكده عجميسي اولديغندن فضله اولارق كوكلي‌ده بولانمش !..

Resim 70. *Karagöz*, sayı 560, 27 Eylül 1913, s. 1.

tantin (1913-1917)[567] ve Karadağ Kralı Nikola ile birlikte bir yelkenli geminin içinde gösterilmektedir (Resim 70).[568] Denizin dalgalı olması yüzünden gemidekilerin beşi de ayakta zor durmakta ve bir yerlere tutunmaktadırlar. Gemi artık denetimleri altında değildir. Özellikle Arnavutun durumu hepsinden daha kötüdür. Geminin bordasına abanmış, denize kusmaktadır. Sahilde duran Karagöz ve Hacivad durumu şöyle yorumlamaktadırlar:

Hacivad - Aman Karagöz, bu geminin hali ne?...
Karagöz - Buna Balkan gemisi derler ki siyaset denizinde yüzer.
Hacivad - Lakin bu siyaset denizi ne kadar fırtınalı?..
Karagöz - Her tarafta değil, çok yerde sakindir, lakin Makedonya semtinde müdhiş fırtına yapıyor. Bak yelkenleri kırılmış, ipleri kopmuş... Hele içindekilerin tamamen başları dönmüş!...
Hacivad - Baş taraftaki Arnavut olmalı, değil mi?
Karagöz - Hele o bu işlerin pek de acemisi olduğundan fazla olarak gönlü de bulanmış!..

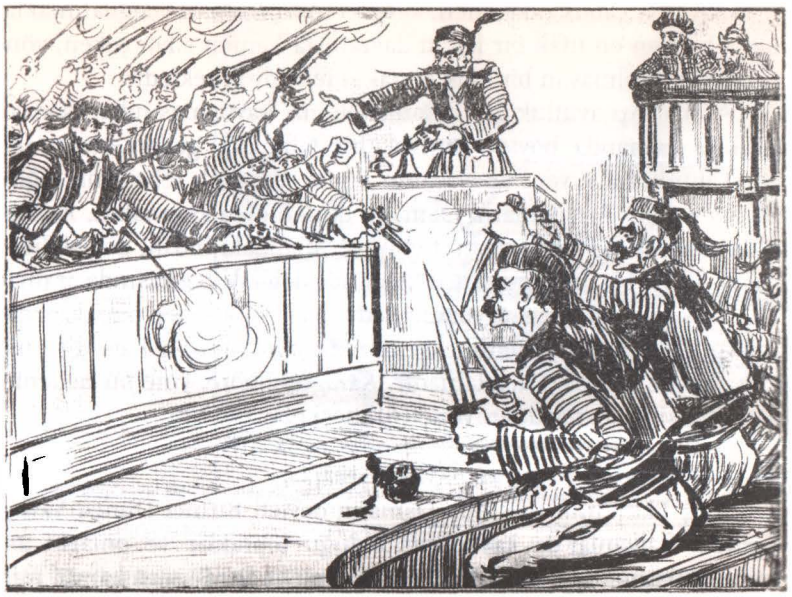

Resim 71. *Karagöz*, sayı 600, 11 Mart 1914, s. 1.

Burada dikkati çeken, dergide Arnavutların artık Balkanlar'daki bağımsız Hıristiyan halkların karşıtı olarak olumlu bir imajı temsil etmedikleridir. Arnavut, 1911 yılı Haziran'ında çıkan *Karagöz*'de gösterildiği gibi, kendisini güvenli bir sahile götüren Osmanlı gemisinde oturmuyor, diğer Balkan halklarıyla aynı gemide bulunuyor.[569] Onlardan tek farkı acemiliğidir. İçinde bulunduğu yeni ve güç koşullar onu böyle acınacak bir duruma düşürmüştür.

Kısa bir süre sonra artık Arnavutlara karşı acıma duygusundan da eser kalmaz. 11 Mart 1914 tarihli dergide çıkan bir karikatür, Arnavutluk parlamentosundan bir sahneyi göstermektedir (Resim 71).[570] Milletvekillerinden bazıları öfkeli bir tavırla kamalarını çekmiş, bazıları ise tabancalarıyla rasgele havaya ateş etmektedir. Karagöz ve Hacivad'ın bu duruma getirdikleri açıklama şudur: Arnavutların âdeti, oylama sırasında fikirlerini

belirtmek için el kaldırmak yerine havaya ateş etmektir. Demek oluyor ki artık Arnavutlar çabuk öfkelenen, kavgacı insanlar olarak algılanmakta, işlerine gelmeyen en ufak bir karşıt davranışta hemen silah çeken, yönetilmesi mümkün olmayan bir halk olarak nitelendirilmektedir.

Acaba Arnavutluk'un bağımsızlığına kavuşmasından sonra bu kadar kısa zamanda böyle olumsuz bir tablonun gelişmesinin sebebi nedir? Tahminimce, yeni anayasanın bütün Osmanlı tebaasına sağladığı özgürlüğe karşın Arnavutların Osmanlı devletinden kopmaları, *Karagöz*'ü hayal kırıklığına uğratmış ve bu toplum hakkındaki fikrini değişikliğe uğratmıştır. Böyle bir durumda suçu kendinde değil de başkasında aramak ve eğer Osmanlılar Arnavutları yönetemedilerse, buna sebep olarak Arnavutları göstermek, onları yönetilmesi mümkün olmayan bir halk diye nitelemek kuşkusuz kolay bir açıklamadır. *Karagöz*'e göre, yine bu nedenle bir Alman prensinin Arnavutları yönetebilmesi olanaksızdır.

Osmanlı Devletinin 1914'te Savaşa Girmesi

1914 Ekim'inin sonunda Osmanlı devleti Birinci Dünya Savaşı'na girdiğinde, Balkanlar'da kaybetmiş olduğu topraklar ve onların askeri yönetimi hükümet için artık bir önem taşımıyordu. Bunun kanıtı, mihver devletlerinin savaşı kazanması halinde Osmanlı devletinin elde etmek istediği bölgeler hakkında 6 Ağustos 1914'te Alman müttefiklerine verdiği gizli bir notadır. Osmanlı bu belgede Doğu Anadolu ve Kafkasya bölgesindeki sınırlarda yapılacak bazı düzeltmeler dışında sadece Ege adalarının geri verilmesini istemekteydi. 1912 ve 1913 yıllarında kaybedilmiş olan Avrupa'daki topraklardan hiç söz edilmemekteydi.[571]

Karagöz, 1914'ün Temmuz ve Ağustos aylarında da Balkanlar'daki olayları ilgiyle izledi. Sadece konulara yaklaşım biçimi değişmişti. Bundan böyle, sorunları ve gelişmeleri daha sakin bir tavırla, adeta olayların içinde olmayan, dışarıdan izleyen biri gibi irdeliyordu.

Karagöz, bir zamanlar Osmanlılara karşı savaşmış olan devletlerin içine düştükleri zor durumu "Oh olsun onlara" dermişcesine memnuniyetle karşılamaya devam etmekteydi. Avusturya-Macaristan devleti Sırbistan'a bir ultimatom göndererek Sarayevo suikastinin aydınlatılmasında işbirliği yapmazsa savaş ilan edeceğini bildirdikten dört gün sonra *Karagöz*'de yayınlanan bir karikatür bu olayı konu edinmiştir (Resim 72).

Resim 72. *Karagöz*, sayı 640, 27 Temmuz 1914, s. 1.

Karikatürde Sırp Kralı Petro ve Yunan Kralı Konstantin panik halinde bir fırtınadan kaçarken görülmektedirler. Yıldırımların çaktığı kara bulutların arasından bakan Franz Joseph'in ağzından mermiler fırlamaktadır. Petro elinde parça parça olmuş bir şemsiye tutmakta ve Konstantin'e şöyle seslenmektedir:

> Petro - Aman Kirye Konstantiyos çabuk olunuz, hiç olmazsa şemsiye altına giriniz! Pek müdhiş dolu yağmuru geliyor...
> Karagöz - Kah kah kah kah! Amanın! Amanın! Nereye kaçıyorsunuz çorbacılar?[572] Bu fırtına bildiğiniz fırtınalardan değil... Nerede olsa size yetişir bulur... (İmzasız).

Karagöz bu karikatürde dışarıdan bir yorumcu durumundadır. Bu iki Balkan hükümdarının köşeye sıkıştırılmış olmasından memnun olduğu, fakat bundan kendisinin etkilenmediği anlaşılmaktadır.

Burada Yunan kralının da Avusturyalıların mermilerinden kaçarken gösterilmiş olmasının nedenini açıklamak gerekiyor. Tahminime göre, *Karagöz* 1913 Haziran'ında Sırbistan ile Yunanistan arasında yapıl-

قره‌گوز — وای، قوجه آوجی: راست گله: برکتلی اولسون: سنی بویله سرچه آوله‌ده هیچ گورمه‌مشدم.
آوجی — براز جانم صیقلمشدی‌ده شویله بر دولاشایم دیدم. مع هذا بوگون ایی بر-ورك آوی یاپیورز. خیلی آرقه‌لدی.
دعوت ایتدم، هپسی گلیجکلر. سن‌ده گلرمیسك؟
قره‌گوز — والله‌ی بیلدم، بکده تنم یوق. هله سز بر اورگونك‌ده گورهیم، وقتم اولورسه بن‌ده گلیرم، ذاتاً شوراده‌یم
یرم بلك یاقین..

Resim 73. *Karagöz*, sayı 650, 19 Ağustos 1914, s. 4.

mış olan bir savunma anlaşmasını gözünde fazla büyütmüş olmalı. Aslında 1914 Temmuz'unda Yunanistan, Sırbistan'ın yandaşı olarak Avusturya-Macaristan'a karşı savaşa girmeye hiç de niyetli değildi.[573]

19 Ağustos 1914'te, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından yaklaşık üç hafta sonra *Karagöz* bu sorun karşısındaki tutumuna bir karikatürle açıklık getirdi (Resim 73). Karagöz, av köpeği ve tüfeğiyle yola çıkmış olan Franz Joseph ile karşılaşır. Franz Joseph, omzuna asmış olduğu bir çantada avladıklarını taşımaktadır. Bunlar Sırbistan Kralı Petro ve gözleri faltaşı gibi açılmış olan Karadağ Hükümdarı Nikola'dır. Karagöz Franz Joseph'le şöyle konuşur:

Karagöz - Vay koca avcı! Rast gele! Bereketli olsun! Seni böyle serçe avında hiç görmemiştim.

Avcı - Biraz canım sıkılmıştı da şöyle bir dolaşayım dedim.

Maahaza bu gün iyi bir sürek avı yapıyoruz. Hayli arkadaşı davet ettim, hepsi gelecekler. Sen de gelmez misin?

Karagöz - Vallahi bilmem, pek de niyetim yok. Hele siz bir ürkütün de göreyim, vaktim olursa ben de gelirim, zaten şuradayım, yerim pek yakın... (İmzasız)

Karagöz bu karikatürde "koca avcı" diye hitap edip avladıklarının "serçe" olduğunu söyleyerek, Franz Joseph'le alay etmektedir. Karagöz'e göre, Sırbistan ve Karadağ, avlanılmaya değmezler bile. Karikatürist, Avusturya-Macaristan ile Sırbistan arasındaki savaşın daha birkaç gün önce çıkmış olduğunu ve Avusturya-Macarısıan'ın henüz bir zafer kazanmadığını hiç önemsememektedir.[574] Asıl önemli olan, Franz Joseph'in, o gün büyük bir sürek avının başlayacağını Karagöz'e haber vermesidir. Ancak, davet etmiş olduğu bütün dostların bu sürek avına katılacağını açıklaması gerçekleri yansıtmamaktadır, çünkü o tarihe kadar Avusturya-Macaristan devletinin "davetini" sadece Almanya kabul etmiş ve Rusya'ya savaş ilan etmiştir. İtalya ise müttefiki Avusturya'ya yardım etmek niyetinde değildir ve 3 Ağustos 1914'te, tarafsız kalacağını açıklamıştır.[575] Derginin bundan önceki sayısında Karagöz'ün İtalya kralına hangi tarafı tutacağına dair karar vermesini söylemesi, Osmanlı okurunun bu sorunun farkında olduğunu gösterir.[576] Demek ki Franz Joseph'in sözünü ettiği "sürek avına katılacak arkadaşların", yani Rusya, Fransa ve İngiltere'ye karşı girişilen savaştaki yandaşlarının sayısı hakkında kesin bir açıklamada bulunmamasının, okurlarca bir kinaye olarak algılanması amaçlanmıştır.

Burada Franz Joseph'in davetine Karagöz'ün verdiği yanıt dikkat çekicidir. Karagöz aslında ava katılmaya, –yani savaşa girmeye– niyetli olmadığını açıklamaktadır. Ama gene de Franz Joseph'e, hele avı bir başlatmasını, vakti olursa kendisinin de katılacağını, çünkü zaten yakınlarda olduğunu söyler. Bu, Osmanlı devletinin Avusturya ile Rusya arasında Balkanlar'da çıkan çatışmalara evvelce fazlasıyla karışmış olmasından ötürü, tarafsızlığını koruyamayacağından endişelendiği anlamına gelmektedir. Gene de yeniden bir savaşa girmeye hiç de hevesli olmadığı tavrından bellidir.

Karagöz'ün Balkanlar'da sürmekte olan savaşı nasıl değerlendirdiği 9 Ekim 1914'te yayınlanan bir karikatürden anlaşılmaktadır (Resim 74).[577] Karikatürde Avrupa devletleri bir halatın iki ucunu yakalamış, ken-

قره‌کوز — ها غیرت ! تام بیزکی اوزرندەسکز .. بر آز دها ! بر آز دها ! .

Resim 74.
Karagöz, sayı 671, 9 Ekim 1914, s. 4.

dilerine doğru çekiyorlar. Bir yanda Rusya, Fransa ve İngiltere'yi temsil eden üç sıska tip, öbür tarafta ise Almanya ve Avusturya-Macaristan devletlerinin adaleli hükümdarları görülmektedir. Halatın ortasında, yere çizilmiş bir çizginin üzerinde "Balkan" yazısılı bir bez asılıdır. Hakemlik yapmak üzere bir kenarda duran Karagöz, bu beze bakarak hangi tarafın daha güçlü olduğuna karar verebilecektir. O, bu görevini yerine getirirken tamamen tarafsızlığını korumakta ve her iki uçtakilere de "Ha gayret! Tam çizgi üzerindesiniz... Biraz daha! Biraz daha!" diye seslenmektedir (İmzasız). Buna karşın oğlu Afacan hiç de tarafsız davranmamakta, Almanya ve Avusturya'yı gayrete davet etmektedir.

Derginin aslında Karagöz'ün iddia ettiği gibi tarafsız olmadığı, mihver devletlerinin güçlü adamlar, müttefik devletlerin ise çelimsiz kişiler tarafından temsil edilmelerinden bellidir. 1914 yılının Mart ayında *Karagöz* bir kez daha buna benzeyen, –daha o dönemlerde İtalya'nın da içinde bulunduğu– üçlü birlik ile müttefikler arasında halat çekişme yarışını gösteren bir karikatür yayınlamıştı (Resim 75).[578] O zaman altı kişi-

قره‌گوز — ها غیرت ها ، اینسنه شیمدی ایچه کرکیمندیکز بحالم کیم قازانه‌جق ؟ . . یوقدر زوره یولیه طایامزده
قوپارسه دوشن طرفك یردها قالق ایچون چونی زمانه محتاج اولاجق آکلاشیلیور . یونی بیلکده اویله حرکت ایدك ! . .

Resim 75.
Karagöz, sayı 602, 18 Mart 1914, s. 1.

den oluşan her iki taraftaki kişilerin vücut yapıları birbirine denk gösterilmişti. Oysa 1914 Ağustos'unun başından itibaren *Karagöz*'ün giderek daha çok Alman İmparatorluğu ve Avusturya-Macaristan tarafını tuttuğu, o devletlerin elde ettikleri askeri başarıları –ya da başarı sayılan aşamaları– büyük bir coşku içinde alkışladığı dikkati çekmektedir.[579] 9 Ekim tarihli karikatürde Karagöz'ün sergilediği "sözde" tarafsız tutumun, Osmanlı devletinin resmi tarafsızlığını mı, yoksa bir kısım Osmanlı halkının kararsızlığını mı sembolize ettiği konusunda çeşitli fikirler yürütülebilir. Afacan'ın ise hangi tarafı tuttuğu çok daha açıktır. "Genç" Afacan büyük bir olasılıkla "Jön Türkler" arasında göze çarpan Alman taraftarlığını temsil etmektedir. Gerçi bütün Jön Türklerin ve İTC tarafdarlarının Alman İmparatorluğu'nu tuttukları söylenemezse de, en azından Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın çevresindekilerin tutumu buydu.[580]

Şimdi yeniden "Balkan" konusuna dönelim. Karikatürün ön planında Avrupa devletleri arasındaki güç mücadelesi görülmektedir. Artık Balkanlar onların kavgalarının nedeni değildir, sadece dışardan bakan kişiye Avrupa devletleri arasındaki mücadele hakkında fikir yürütme

Resim 76. *Karagöz*, sayı 680, 1 Kasım 1914, s. 1.

olanağını tanıyabilecek bir objedir. Balkanlar herkesin kendine mal etmek istediği bir peynir kalıbı ile sembolize edilmemekte, halat çekişmesinde hangi tarafın üstün geldiğini Karagöz'ün anlayabilmesine olanak tanıyan bir bez parçası biçiminde gösterilmektedir. Bu gerçeğe göre *Karagöz*'ün giderek gözlerini Balkanlar'dan başka ülkelere çevirmesini olağan karşılamak gerekir.

Osmanlı devletinin 29 Ekim 1914'te savaşa girmesi üzerine, derginin tepkisini dile getiren 1 Kasım 1914 tarihli sayıdaki karikatür de bu durumu belirtmektedir (Resim 76). Bu karikatürde Karagöz gözlerini açmış, bir mısır koçanını büyük bir iştahla kemirmektedir. Hacivad ona şu sözlerle sataşır:

> Hacivad - Çok açgözlüsün Karagöz! Daha geçen gün mideni bozup üç gün hasta yattın. Hâlâ mısır yemekten vazgeçmiyorsun.
> Karagöz - Ne yapayım Hacivad? Ben de biliyorum. Amma mübareği çok seviyorum. Hastalansam da, ölsem de yine yiyeceğim vesselam. (İmzasız)

Osmanlıların savaşa girmesinden hemen sonra çıkan ilk sayıda Hacivad'ın Karagöz'ü açgözlülükle suçlaması ne anlama geliyor? Acaba Karagöz'ün kısa süre önce Balkan Savaşlarıyla midesini bozmuş olduğu anımsatılarak, şimdi de Mısır'ı gövdesine indirip yeniden aynı hatayı işlememesi için uyarılması mı amaçlanıyor? Zira "mısır" aynı zamanda bir ülke adıdır. 1914 yılı sonbaharının başlangıcında bu sözcükle gerçekten bu adı taşıyan ülkenin kastedildiğini, 1914 Eylül ayı başında yayınlanan bir karikatür ortaya koymaktadır. Bu karikatürde Karagöz bir İngilizi oburlukla suçlamakta ve hem mısırı hem de hindistan cevizini yerse midesini bozacağını söylemektedir.[581] Mısır ve hindistan cevizi gibi egzotik ürünlerden söz edilmesi, Britanya'nın Hindistan ve Mısır üzerinde egemenlik kurma niyetine işaret etmektedir.[582]

Oysa şimdi de mısırı fazla kaçırmakla suçlanan kişi Karagöz'dür. Hacivad bu durumdan hiç de memnun değildir ve onu itidale teşvik eder. Ama Karagöz, Hacivad'ın kendisine oburluğundan doğacak tehlikeleri anımsatmasına aldırmaz. Burada gene Karagöz ve Hacivad'ın tamamen zıt görüşleri temsil ettiklerine tanık oluyoruz. Hacivad mantıklı sözlerle Karagöz'ü iknaya çalışırken, o tamamen içgüdüleri doğrultusunda davranmaktadır. Çizer kişi acaba bununla ne anlatmak istemiştir?

Ben şu tezi ortaya atıyorum: Karikatürist büyük bir olasılıkla Hacivad'ın kişiliğine bürünerek, Karagöz'ün temsil etmekte olduğu halkın zihniyetini eleştirici bir gözle irdelemektedir. Bu eleştirinin güncel yaşamdan alınma bir sahnenin içine yerleştirilmesiyle de, yorumlara açık bir alan yaratılmıştır. Böylece dergi bozgunculukla itham edilmekten kendini kurtarabilmektedir. Hacivad Osmanlı devletinin savaşa girmesini sakıncalı bulmakla beraber, bunu açıkça ifade etmemektedir.

Karagöz –ya da Hacivad demek daha mı doğru olur?– savaşa girmekle ilgili tereddütlerini çok çabuk unuttu. 3 Kasım 1914 tarihli derginin baş sayfasında Karagöz, oğlu Afacan ve Hacivad, yanmakta olan Sivastopol şehri açıklarında bir sandalda oturmaktadırlar (Resim 77).[583] Denizin yüzeyinde batırılmış olan Rus filosunun tüten bacaları görünmektedir. Sandalda oturan üç kişi "Sivastopol önünde yatan gemiler [...]" sözleriyle başlayan geleneksel Osmanlı türküsünü söylemektedirler ve Hacivad da artık buna yüksek sesle katılmaktan geri kalmamaktadır.

1914 Kasım'ının sonunda Osmanlı devleti, Sivastopol, Novorossiysk ve Odessa liman kentlerini bombardıman ederek savaşa girdi. Karikatürün

Resim 77. *Karagöz*, sayı 681, 3 Kasım 1914, s. 1.

önde gelen konusu bu olaydır. Belki de o dönemin okurlarına 1855'teki Kırım Savaşı sırasında kazanılan zaferin hatırlatılması da amaçlanmıştır, ama bunu kesin olarak söyleyemeyiz. Karikatürde Rus filosunun batırılmış olduğunun gösterilmesi, *Karagöz*'ün savaşın gelişmesini iyimserlikle izlediğinin belirtisidir. Bu karikatür, dergide 1914 Kasım'ı ile 1915 Şubat'ı arasında basılan karikatürlerin çoğunu temsil eden bir örnek olarak kabul edilebilir.[584]

1914 yılı boyunca Balkan sorunu *Karagöz* için giderek önemini kaybeder ve artık üzerinde durulmaktan kaçınılan ikincil konulardan biri haline gelir. Balkan savaşındaki eski düşman devlet Sırbistan'ın 23 Temmuz 1914 tarihinde Avusturya-Macaristan tarafından köşeye sıkıştırılmasını dergi memnuniyetle karşıladıysa da, hemen sonra Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması ve Osmanlılar için de savaşa girme tehlikesinin belirmesi, tereddütlü, düşünceli bir hava yaratmıştır. Örneğin Avusturya-Macaristan İmparatoru Franz Joseph'in sürek avı davetine karşı Karagöz çekimser davranır ve ava katılmaya niyetli olmadığını açıklar. Ama Osmanlıların bu çatışmalardan uzak durabilmelerinin çok zor olacağı daha o zamandan bellidir.

Derginin, Osmanlıların savaşa girmelerinden sonra çıkan sayısında yayınlanan bir karikatürden, bu olayın endişeyle karşılandığı sezilmektedir. Balkan Savaşı'nın başlangıcında olduğu gibi, bu karikatürde de Karagöz'ün savaşı coşkuyla karşılaması Hacivad tarafından eleştirilir. Bana göre Hacivad'ın bu tavrı, Osmanlı halkı arasında savaşı coşkulu duygularla onaylayanlara karşı derginin eleştirisini temsil etmektedir. Fakat 1914 Kasım'ında derginin tutumunda iki yıl önce Balkan Savaşı'nın ilk haftalarındakine benzeyen bir gelişme gözlenir. Savaşın başlamasından birkaç gün sonra bütün kuşkular bir tarafa bırakılmış ve dergi artık sadece zaferden emin bir hava içeren yazılar ve karikatürler yayınlamaya başlamıştır. Bundan böyle *Karagöz* daha çok Arap eyaletlerinde ve Kafkasya cephesindeki savaşlara dikkatini yöneltir.

Yedinci Bölüm

SON DEĞERLENDİRME

Karagöz, *Kalem* ve *Cem* dergileri, görünümleri, yazar ve karikatüristleri birbirinden çok farklı olmasına rağmen, Jön Türk devriminden sonraki ilk dönemlerde, bu hareketin liberal çizgisine ve daha ileriki zamanda da İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı oluşan liberal muhalefete yakın bir tutum sergilemişlerdir. Karagöz'de Balkan Savaşları sırasında gelişen ulusal tipleme kalıplarına uygun görüşler, daha önce egemen olan Osmanlı devleti idealini, yani çeşitli halk topluluklarının eşit haklara sahip olarak, birlikte ve yan yana yaşadıkları bir devlet sistemi fikrini giderek zayıflatmaya başlamıştır. 1912'nin Kasım ayı başına denk gelen bu dönemde *Kalem* ve *Cem* artık yayınlanmıyordu. Bu nedenle Karagöz ile aralarında bir kıyaslama yapılamaz. Fakat *Karagöz*'ün izlediği gelişim çizgisi genelde başka kaynak türlerinde de saptanabilmektedir. Kısacası, Balkan Savaşlarının sürdüğü zaman dilimi içerisinde Osmanlı ulusu kavramının yerini Türk milliyetçiliği fikri almıştır.[585]

Söz konusu dergileri tam olarak değerlendirebilmek için, yansıttıkları bakış açıları arasındaki farklılıkları belirlemek ve 1908-1914 arasındaki altı yıl boyunca izledikleri gelişmeyi göz önünde bulundurmak gerekmektedir. İncelediğim üç mizah dergisinin her birini birkaç cümle ile karakterize ederek bu gelişmeyi özetlemeye çalışacağım.

Kalem dergisinde, değişik kökenlerden çok sayıda yazar ve karikatüristin yapıtları yayınlanmıştır. Bunların arasında Osmanlı uyruklu Müslümanlar ve Rumlar bulunduğu gibi, İstanbul'da yaşamakta olan Avrupalılar da vardı. Belki de bu çeşitli kadro yüzündendir ki, dergide oldukça erken bir tarihte Osmanlı hükümetinin çokuluslu politikasına eleştirel gözle bakılmaya başlanmıştır. Temmuz 1908'de anayasanın yeniden devreye girmesiyle, dergide çıkan yazı ve karikatürlerde eski yönetime uzak duran ve Jön Türk devriminin idealleri olan özgürlük, eşitlik, kardeşlik fikirlerini savunan bir tutum ön plana çıkmaktadır. *Kalem*, bu idealleri bir ölçüt olarak kullanmış ve bundan böyle yönetimi ele alan hükümetleri de bu kıstasa göre değerlendirmiştir. 1908-1909 kışında Kâmil Paşa kabinesinin Bosna-Hersek'in

Avusturya-Macaristan tarafından ilhakını tanıması gündeme geldiğinde, dergi bu olayı "normlara uygun olmadığı" görüşüyle kınamıştır. 1910-1911 yıllarında dergide hep Balkanlar'daki milliyetçilik çatışmaları konusu işlenmiştir. Belli bir çerçevenin dışına taşmamak koşuluyla, yazarlar ve karikatüristler farklı bakış açılarını sergilemekte özgürdüler. Girit sorunu, Makedonya'daki kiliseler çatışması ve Arnavutluk eyaletlerinde çıkan huzursuzluklar hakkında çizilen karikatürlerin yorumlanmasında bu açıkça ortaya çıkmaktadır. Genelde hükümetin merkezileşme politikasını yeren ve başarısızlıklarını göz önüne çıkaran karikatürler çoğunluğu oluşturmaktadır.

Kalem'le kıyaslandığında *Cem* dergisinde çalışanların sayısı çok azdı; hatta dergideki yazı ve karikatürlerin sadece iki kişinin kaleminden çıktığı, bunlardan birinin, derginin yayıncısı ve karikatüristi Cemil Cem, diğerinin ise yazar Refik Halit [Karay] olduğu tahmin edilebilir. Makalelerin ve çizimlerin genelde birbirine uyumlu bir eğilim sergilemeleri ve derginin politik görüşünün açıkca belli bir çizgiyi izlemesi büyük bir olasılıkla bu nedene dayanmaktadır. Nitekim derginin İTC ile onun liberal muhalefeti arasındaki cepheleşmenin kesinleşmesinden sonra yayınlanmaya başlaması da bunun bir göstergesidir. 1910 yılı sonunda bir mizah yazarı ya da çizeri için, İstanbul'un politik ortamında izleyeceği yolu saptamanın, 1908 yılı sonunda, Jön Türk devrimini izleyen aylardakinden çok daha kolay olduğu kuşkusuzdur.

Cem'de Balkan krizi hakkında çıkan yazı ve karikatürlerin sayısı çok azdır. *Karagöz* ve *Kalem* ile kıyaslandığında bu çok göze çarpar. Ancak dikkati çeken olgu, bu az sayıda yazı ve çizimin İTC hükümetinin iç politikasına ve merkezileşme çabalarına, diğer dergilerde rastlanmayan bir açıklıkla karşı çıkmasıdır. Bunun dışında *Cem*'in Girit sorunu ile ilgili tutumuna da dikkat çekmek isterim. 1910 yılının Aralık ayında çıkan dergide Refik Halit, Osmanlı kamuoyunun savunduğu Girit üzerindeki mülkiyet haklarını, akıl dışı bularak eleştirmiştir. Buna benzer görüşlere ne *Kalem*'de ne de *Karagöz*'de rastlıyoruz. Birinci Balkan Savaşı'nın başlangıcında *Cem*'de de, tıpkı *Karagöz* ve *Kalem*'de olduğu gibi, Balkan Birliği devletlerini düşman olarak gösteren klişeleşmiş resimler geniş bir yer tutmaya başlamıştır. Fakat iki haftadan az bir zaman sonra Osmanlıların yenilgilerine dair haberler geldiğinde, Cemil Cem dergisinin yayınına son vermiştir. Bundan çıkarılabilecek anlam, Cemil Cem'in o dönemdeki koşullarda nitelikli bir mizah dergisi çıkarmanın zorluğunu kavramış olmasıdır.

Araştırma konusu olan zaman dilimi içerisinde çıkan üç dergiden *Karagöz*, bütün bu süre zarfında yayınına ara vermeyen tek dergidir. Bu nedenle de *Karagöz*'ün, Ağustos 1908-Şubat 1915 arasındaki o olaylı yıllarda, değişen çehrelerle karşımıza çıkmasına şaşmamak gerekir. İlk bakışta dergide çalışan kişilerin nispeten homojen olduğu kanısı uyanmaktadır, çünkü *Karagöz*'ün yazarları ve çizerleri tümüyle Osmanlı devletinin Müslüman kökenli tebaasındandı. Fakat yakından incelendiğinde, yazılarda, karikatürlere oranla daha farklı bakış açılarının dile getirildiği dikkati çekmektedir. Ancak *Karagöz*'deki yazıların isimsiz yayınlanmış olmaları ve bir makalenin yazarına dair nadiren bazı ipuçlarına rastlanması, yazarın saptanmasında sorunlar yaratmaktadır.

Karagöz'de çalışanların, izledikleri çizgi bakımından büyük bir kararsızlık içinde olduklarını çeşitli kaynaklardan öğreniyoruz. Benim izlenimime göre, 1912 Temmuz'unda başyazarın değişmesi, dergiyi önemli ölçüde etkilemiştir. Jön Türk devriminden sonra *Karagöz* kendini eski yönetim ve yeni Osmanlı toplumu arasında kesin bir sınır çizmekle görevli addetti; ancak bu tutumu, *Kalem*'in aksine, Kâmil Paşa kabinesine eleştiriler yöneltmekten sakınmasına yol açtı. Özellikle Bosna krizi sırasında buna tanık oluyoruz. *Karagöz* gerçi Şubat 1909'da Osmanlılarla Avusturyalılar arasında varılan anlaşmayı zararlı bulmuşsa da, bu anlaşmanın yapılmasındaki sorumluluğu tamamen Avusturya-Macaristan devletine yüklemiştir. Kâmil Paşa'nın görüşmeler sırasında oynadığı rolden hiç söz etmez.

Dergi bunu izleyen yıllarda, 1912 yılı Temmuz'una kadar Balkanlar'daki milliyetçilik çatışmalarının önemini küçümseme eğilimi gösterir. Hükümetin bir soruna çare bulduğu izlenimi uyandığında, o konuyu işlemeye başlar. Bu tutum özellikle Arnavutluk sorunu sırasında kendini belli etmektedir. Böylece mevcut gerilimler önemsiz gibi gösterilmektedir. *Kalem* ve *Cem*'in tutumu ise çok farklıdır. Her iki dergi de, bu durumda hükümetin aldığı önlemlerin köklü bir çözüm getirmediğini açıklamaya çalışmışlardır.

Temmuz 1912'de *Karagöz*'ün tutumunda, daha önce de açıkladığımız gibi, gözle görülür bir değişim gözlenmektedir. Bu olgu başlıca iki önemli faktörden kaynaklanır. Birinci faktör, Halaskâr Zabitan'ın darbesi sonucunda İTC hükümetinin devrilmesiyle, iç politikanın oturtulduğu çerçevenin değişmiş olan koşullarıdır. İkinci faktör ise, başyazar Baha Tevfik'in kendisinden önce bu konumda olan kişilerden farklı olarak, *Karagöz* için

yaptığı çalışmaların dışında, politikayla iç içe olmasıdır. Bundan böyle İTC'nin merkezileşme politikası, dergide şimdiye kadar hiç görülmemiş bir şiddetle kınanmakta, ayrıca da eyaletlere özerk bir yönetim getirilmesi üzerinde durulmaktadır. 1912 yılının yaz aylarında öne çıkan konulardan biri de, Osmanlılar için fazla sakıncalı olmayacak tavizler vererek Balkan Birliği ile yaşanan gerilimleri azaltmaktır. 1912 Ekim'inde Birinci Balkan Savaşı başladığında, *Karagöz*, savaşın kesinlikle engellenmesi gerektiğini, savaş sonuçlarının Osmanlı devleti için büyük bir yıkım olacağını sık sık vurgular.

Ekim 1912'de savaşın çıkması, *Karagöz* üzerinde önemli etkiler yaratmıştır. Yukarıda da belirtmiş olduğum üzere, bu tarihten sonra dergide Balkan halkları hakkında gelişmiş olan stereotipik düşman imajları giderek daha çok yer alır. Osmanlılar yenilgiye uğrayınca, *Karagöz* Osmanlıların şanlı geçmişini anımsatmaya yönelmiş ve zaman içinde bu anımsama, Osmanlı kimliğini belirleyen öğe olarak tanıtılmıştır. Fakat bu tutum, Jön Türk devriminden sonra Osmanlı tebaasından olan çeşitli halklar arasında bir dayanışma oluşturma çabalarını tehlikeye atmaktaydı; çünkü bütün bu halk toplulukları, Müslüman Türklerin şanlı geçmişleri hakkındaki gururlarını paylaşamazlardı. *Karagöz*'de bu gelişmeyi eleştirel bir gözle irdeleyen ve büyük bir olasılıkla Baha Tevfik'in etkisiyle yazılmış olan makaleler nadiren yayınlanmıştır. Fakat başyazarın derginin içeriğine belli bir yön vermekte neden daha etkili olamadığı sorusuna bir yanıt bulunamamaktadır. Dergideki makalelerin ve karikatürlerin çoğu Baha Tevfik'in felsefi yapıtlarında savunduğu görüşlerin tam tersini yansıtmaktadır.

Balkan Savaşları süresince *Karagöz*'de milliyetçi fikirler içeren kalıpların giderek daha yaygınlaşmasına karşın, zaman zaman yüksek kaliteli mizah yazılarına ve karikatürlere de rastlanır. Derginde geleneksel gölge oyunundan devralınmış olan Muhavere tarzındaki yazın biçiminin, birbirine zıt fikirleri çarpıştırmak için kullanılması ilgi çekicidir. Karagöz ve Hacivad, diyalogları sırasında her zaman aynı rolü üstlenmezler. Bazen *advocatus diaboli* (şeytanın avukatı) rolünü Hacivad üstlenir, bazen de Karagöz; yani doğru ve inandırıcı savları kimin ortaya atacağı önceden belli değildir. Böylece her iki kişinin devamlı aynı rolü temsil ettiği kesin olarak söylenemez. Okur her seferinde yeniden kurgulanmış bir metinle karşılaşmanın heyecanını tadar. Metinlere mizah havasını kazandıran, Karagöz'ün genelde saldırgan karakterine rağmen sergilediği şakacı tavırdır.

Notlar

Önsöz

1 Türkçülük ideolojisi belli çevrelerde uzun süreden beri yayılmıştı. Balkan Savaşı, Türkçülüğün geniş halk kesiminde yerleşmiş olan Osmanlılık kavramının yerini almasının başlangıç noktasıdır. Bu dönüşüm birdenbire olmamış, gelişmesi 20'li yıllara kadar sürmüştür. Bu konuyla ilgili olarak bkz. Georgeon 1988, s. 34, Adanır 1988, s. 19 ve Adanır 1995, s. 14-16.

2 *Cem*'i çıkaran kişi, kendi işini kurmadan önce uzun süre *Kalem*'de çalışmıştır. Bkz. Üçüncü Bölüm.

Birinci Bölüm

3 *Karagöz*, 31 Mart 1910 tarihine kadar (*Karagöz* 179, 18 Mart 1326) eğlence gazetesi adını taşıyordu, sonradan mizah gazetesi diye adlandırıldı. Bkz. Kaynakça.

4 *Kalem ve Cem*'in sayfa düzeni için bkz. bölüm 3. 3 ve 3. 4.

5 Koszyk ve Pruys 1970, s. 391. "Dergi-mecmua" kavramının geniş kapsamlı tanımlamasıyla ilgili bir tartışma yazısı için bkz. *Handbuch der Publizistik* (Yayıncılık El Kitabı) 1968-1969, s. 373, 383.

6 Koszyk ve Pruys 1970, s. 393.

7 Her üç alıntı için bkz. Schwind 1988, s. 19.

8 Test 1991, s. 8,

9 Schwind 1988, s. 23; ayrıca bkz. Test 1991, s. 12.

10 Schwind 1988, s. 63-69 ve Test 1991, s. 15-19.

11 Schwind 1988, s. 69-78 ve Test 1991, s. 27-36.

12 Schwind 1988, s. 86-228

13 Schwind 1988, s. 147. Test 1991, s. 19-27; ayrıca mizahın vazgeçilmez özellikleri olan *aggression* ve *judgement-play* ve *laughter* arasında bir ayrım yapmaktadır.

14 Steuerwald 1972, s. 644 *mizah* ve *Redhouse Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük* 1992, s. 782, *mizah* sözcüğü karşılıkları.

15 *Türkçe Sözlük* 1988, c. 2, s. 1031'de *mizah*; c. 1, s. 581'de *gülmece* ve *TDEA*, c. 6, s. 383-388'de *mizah* sözcükleri karşılığı. Ş[emseddin] Sami 1317, s. 1330'da mizah sözcüğünü sadece şaka, latife ve eğlence sinonimleri ile açıklamıştır.

16 Lane 1955-1956, s. 2711 ve Ammann 1993, s. 30-38.

17 *Hicv* kelimesinin anlamı için bkz. *TDEA*, c. 4, s. 223-224'te *hiciv* sözcüğü karşılığı; *Türkçe Sözlük* 1988, c. 1, s. 643'te hiciv sözcüğü karşılığı ve Ş[emseddin] Sami 1317, s. 1506'da; Steuerwald 1972, s. 389'da hiciv sözcüğü ve *Redhouse Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük* 1992, s. 482'de hiciv kelimesi "satire" diye çevrilmiştir.

18 *TDEA* da aynı görüşü paylaşmaktadır, c. 6, s. 385.

19 Tanzimat döneminin mizah dergileri kendilerini eğlence gazetesi ya da "eğlence ve udhukeye [gülünecek şeylere] dair gazete" diye tanımlıyorlardı. Mizah gazetesi terimi yayıncıları tarafın-

dan bir kez bile kullanılmamıştır; bkz. Çeviker'in 1986'da kataloglaştırılan dergiler için kullandığı tanımlama, s. 117-135. Eğlenmek fiili sadece hoşça vakit geçirmek anlamına gelmez, biriyle eğlenmek aynı zamanda alay etmek, şaka yapmak anlamında da kullanılır. Ancak bu fiilden türetilen bir isim olan "eğlence", ikinci anlamda nadiren kullanılır.

20 Georgeon 1986, Şeni ve Georgeon 1992, Şeni 1992 ve Brummet 1995.

21 Çeviker 1986, 1988 ve 1991.

22 Kocabaşoğlu 1987, Pamukciyan 1987, Toros 1984, Toros 1990 da bunlara dahildir.

23 Georgeon 1986, Şeni ve Georgeon 1992 ve Şeni 1992. Georgeon 1992, Birinci Dünya Savaşından sonraki dönemi ele almıştır.

24 Brummet 1990 ve 1995.

25 Bkz. örneğin Yücebaş 1959 veya Şahin 1994.

26 12 Kasım 1908 tarihli *Kalem* 11, s. 15. Arseven 1993, s. 105'te, baskı sayısının 20.000 olduğundan söz edilmektedir.

27 Dumont ve Georgeon 1989, s. 584. 1908 Genç Türkler devriminden önce *İkdam* sadece 15.000 ve *Sabah* da sadece 12.000 adet basılmıştır, bkz. Georgeon 1989, s. 556.

28 Böyle mektupların gerçekten yazılıp yazılmadığı saptanamadığından, dikkate alınmayabilirler. Yalnızca *Karagöz*'ün ilk yayınlandığı yılda, zaman zaman okuyucu mektupları basılmıştır. Oysa *Kalem* ve *Cem*'de buna rastlanmamaktadır. 17 Ağustos 1908 tarihli *Karagöz*'ün 3. sayısında 3. ve 4. sayfaların kurgulanmış olduğu kesindir. *Karagöz*'ün 14 Aralık 1908 tarihli 41. sayısında sayfa 4, 5 Nisan 1909 tarihli 73. sayısında sayfa 4, 1 Temmuz 1909 tarihli 97. sayısında sayfa 4 ve yine *Karagöz*'ün 5 Temmuz 1909 tarihli 98. sayısındaki sayfa 4'teki yazıların ise gerçek olma ihtimali kuvvetlidir.

29 29 Ekim 1908 tarihli *Kalem* 9 , s. 11 ve 3 Aralık 1908 tarihli *Kalem* 14, s. 10.

30 Bkz. s. 100-101 ve s. 124 (bu kitapta).

31 Buna dair ve ayrıca bu bakımdan vasatın üstünde olduğu pek de söylenemeyen *Cem* dergisine ait daha ayrıntılı bilgiler kitabın üçüncü bölümünde bulunmaktadır.

32 Brummet 1995.

33 Brummet 1995, s. 433-434. Bu tez Brummet 1989, s. 40'ta da aynen savunulmaktadır. Her iki makalede de Brummet, Galâl Âl-i Ahmad'ın 1962'de çıkan *Garbzadagi* adlı yapıtındaki paralelliğe işaret etmektedir. Bkz. Brummet 1989, s. 40 ve Brummet 1995, s. 459, dipnot 65. Ancak 1908-1914 arasındaki Osmanlı mizahı ile 60'lı yılların İran mizahı arasında ideolojik bir bağlantı olduğunu kabul etmek, o dönemlerdeki politik koşulların oluşturduğu farklı ortamlar nedeniyle akla yakın değildir ve daha ayrıntılı bir açıklama gerektirir.

34 Brummet 1995, s. 456, dipnot 18, besbelli Parisli sanatçıların *Kalem* üzerindeki etkilerini küçümsemektedir ve bunun sonucu olarak da mizah basınında Batı'nın "kültür sömürgeciliği"nin ve geleneksel Osmanlı değerlerinin yitirilmesinin kınandığını belgelemek için kullandığı karikatürlerin, vaktiyle Paris'te çıkan *L'Assiette au Beurre* dergisinin çizerleri tarafından yapıldığını göz ardı etmektedir. (Bu sanatçılar hakkında bilgi için bkz. s. 80 vd.) Bu karikatürlerin eğilimleri Brummet tarafından doğru yorumlanmış olsa dahi, hiç değilse çizerlerinin Osmanlı uyruğundan olmadıklarını belirtmek gerekirdi. Böylece söz konusu karikatürlerin Pierre Loti'nin tutumunu örnek alan bir Şarkiyatçılık, yani Doğu ülkeleri taraftarlığı sergiledik-

lerine hükmetmek gerekir ki, *Kalem* başka bir vesileyle buna karşı şiddetli bir polemiğe girişmiştir (10 Eylül 1908, tarihli *Kalem* 2 , s. 9-10: "*Les regrets de Loti*").

35 Bkz. s. 150 (bu kitapta).

İkinci Bölüm

36 Günümüzde Bulgaristan'ın kuzeydoğusunda bulunan bir kent.

37 Anderson 1966, s. xi-xii ve Matuz 1985, s. 202-203.

38 Anderson 1966, s. 8-9, Matuz 1985, s. 209, Hösch 1988, s. 116-117 ve Mantran 1989, s. 425. Bu planlara "Yunan Projesi" adı verilmesinin sebebi, Rusya devletine bağlı "Sekundogenitur" durumunda yeni bir Bizans devleti kurulmasının amaçlanmasıydı.

39 *Millet* sistemi hakkında bilgi için bkz. Ursinus 1989, çeşitli yerlerde.

40 Balkanlar'daki bağımsızlık hareketlerinin başlaması hakkında bilgi için bkz. Hösch 1988, s. 141–49 ve 164-170 ve Anderson 1966, s. 48-52.

41 Anderson 1966, s. 268-274, Adanır 1979, s. 116-133 ve Hösch 1988, s. 180-181.

42 Pec (Osmanlıca İpek) Kosova'da, Karadağ sınırında bulunan bir kent.

43 Ochrid (Osmanlıca Ohri, günümüzde Ohrid) Manastır (günümüzdeki adı Bitola) kentinin batısında, Ohri gölünün kıyısında bulunan bir şehir.

44 Hösch 1988, s. 97-98 ve Veinstein 1989, s. 339.

45 Vidin (Osmanlıca Vidin) Günümüzde Bulgaristan'ın kuzeybatısında bulunan bir kent.

46 Tarnowo (Osmanlıca Tırnova, günümüzde Veliko Tarnovo) Günümüzde Bulgaristan'ın kuzeydoğusunda bulunan bir kent.

47 Dakin 1972, s. 121-122 ve Adanır 1979, s. 42-72.

48 İstanbul Boğazı'nın Avrupa yakasında bir semt.

49 Adanır 1979, s. 73, Matuz 1985, s. 231 ve Owen 1992, çeşitli yerlerde.

50 Adanır 1979, s. 63-64, Matuz 1985, s. 230 ve Dumont 1989, s. 508.

51 Adanır 1979, s. 72-75. Osmanlı devleti buna rağmen 1875 yılında borcunu ödeyemeyeceğini bildirmek zorunda kaldı.

52 Bu notaya Avusturya-Macaristan devletinin dışişleri bakanı Gyula Andrássy'nin adı verilmiştir. (Görev süresi: 1871- 1879) Bkz. Hösch 1988, s. 315.

53 Crampton 1983, s. 19-20 ve Dumont 1989, s. 513.

54 Anderson 1966, s. 184-193 ve Dumont 1989, s. 515-519.

55 San Stefano (Osmanlıca Ayastefanos) günümüzde Yeşilköy ismiyle bilinmektedir.

56 Ayastefanos Barış Antlaşması'nın koşullarından biri de, Karadağ'a ait toprakların üç katına çıkarılması ve özerk bir Bulgaristan prensliğinin kurulmasıydı. Bu prenslik günümüz Bulgaristan'ına ait toprakların dışında Makedonya'nın da büyük bir bölümünü kapsayacaktı. Bkz. Anderson 1966, s. 203-204.

57 Bkz. Kitapta s. 20'deki harita. Bu haritada gösterilen devlet sınırları Ağustos 1908'e kadar değişmemiştir.

58 Anderson 1966, s. 205-219 ve Dumont 1989, s. 515-522.

59 Milan Obrenovic 1882'den beri kral unvanını taşımaktaydı. Bkz. Hösch 1988, s. 328.

60 Georgeon 1989, s. 528-533 ve Zürcher 1984, s. 10-11.

61 Sina Akşin'e göre, Abdülaziz'in tahttan indirilmesine neden olan ve 1876 anayasasını hazırlayan, Avrupa'daki muhalif politikacılara da Jön Türkler denilmektedir. Osmanlıca-Türkçe konuşma dilinde ise "Genç Türkler" (Jön Türkler) deyimi 1889 yılında Abdülhamid'e karşı girişilen hareketi hazırlayanlar için kullanılır. Bkz. Sina Akşin, "Jön Türkler", *TCTA*, c. 3, s. 832.

62 Genç Türkler tarafından Paris'te yayınlanan *Meşveret* gazetesinin yasaklanması için Abdülhamid tarafından Fransa hükümetine yapılan başvurulardan bir netice alınamamıştır, Hanioğlu 1982, s. 284.

63 Ahmad 1969, s. 1-11

64 Quataert 1993a, s. 43, Dumont ve Georgeon 1989, s. 577, Anadolu'dan gönderilen birliklerin de isyancılara katıldıklarını bildirir.

65 Ahmad 1969, s. 2-3 ve Quataert 1993a, s. 43, örnek olarak subay Niyazi Bey'in anılarını referans göstermektedirler. Reval'daki buluşmanın isyanın çıkmasına neden olduğuna dair Genç Türklerin iddialarına, örneğin Anderson 1966, s. 273 ve Hanioğlu 1982, s. 299'da katılmaktadırlar.

66 Genç Türkler devrimini başlatan neden ve buna bağlı olarak bu devrimin karakteri hakkında bkz. Quataert 1993a, çeşitli yerlerde.

67 Topuz 1973, s. 105 ve Dumont ve Georgeon 1989, s. 585. Bu dergilerin çoğunun ömrü kısa olmuştur. Bunu izleyen yıllarda, Birinci Dünya Savaşı'na kadar sayıları 45 ile 130 arasında değişir.

68 Padişah, anayasadan evvel öngörüldüğü gibi, yalnızca sadrazamı ve şeyhülislamı değil, harbiye ve bahriye nazırlarını da atamak iznine sahip olabileceği bir düzenleme yapmak istiyordu. Said Paşa bu fermanı itirazsız kabul etti. Fakat Genç Türklerden olan subaylar, böyle bir düzenlemeyle padişahın ordu üzerindeki etkisinin çok artacağından endişelendiler ve Sait Paşa'nın çekilmesini istediler.

69 Ahmad 1969, s. 27-28, Dumont ve Georgeon 1989, s. 580-581, Tunaya 1984, s. 144 ve Tunaya 1989, s. 163-164. Mebusların her biri mutlaka bir parti üyesi değildi; çoğu kez sadece belli bir partiye eğilimli olan kişilerdi. Bu nedenle kesin bir çoğunluktan söz edilemez. Zaman içinde mebuslardan bazılarının İTC'den muhalif partiye geçtiklerine sık sık rastlanmıştır.

70 Crampton 1983, s. 307-312. Bulgar hükümetinin endişelerinden biri de henüz resmen Osmanlılara ait olan Doğu Rumeli'nin Meclis-i Mebusan seçimine katılması olasılığıydı.

71 Alexander İzvolski 1906'dan 1910'a kadar Rus dışişleri bakanıydı.

72 Aloys Lexa Graf von Aehrenthal 1906'dan 1912'ye kadar Avusturya-Macaristan devletinin dışişleri bakanıydı.

73 Kâmil Paşa'nın, harbiye nazırına askeri önlem almanın mümkün olup olmadığına dair yöneltiği soruya ret cevabı verilmiştir, bkz. Ahmad 1969, s. 24-25.

74 Avusturya-Macaristan mallarına karşı yapılan boykot hakkında bkz. Quataert 1983, s. 121-145 ve Emiroğlu 1994, çeşitli yerlerde.

75 Quartaert 1983, s. 121-125.

76 2,5 milyon Osmanlı Lirası, takriben 46,1 milyon Goldmark'a tekabül eder. (1 Osmanlı Lirası=7,2 g altın=18,5 Goldmark)

77 Crampton 1983, s. 313-314.

78 Schöllgen 1984, s. 264-266 ve Hölzle 1978, s. 56-64.

79 Bu olay mali tarihe göre adlandırılmıştır. 31 Mart 1325 Gregoryen takvime göre 13 Nisan 1909'a tekabül eder.

80 Sina Akşin, *TCTA*'da, c. 5, s. 1423-1425, "siyasal partiler" konusuyla ilgili açıklamada Abdülhamid'in olaydaki rolünü böyle yorumlamaktadır.

81 Akşin, 1994, s. 229-260.

82 23 Temmuz 1912'de sıkıyönetim kaldırıldı ve 6 Ağustos 1912'de yeniden ilan edildi, bkz. Tunaya 1989, s. 267-270 ve Ahmad 1969, s. 109.

83 Ahmad 1969, s. 40-45, Dumont ve Georgeon 1989, s. 581-584 ve *DBİA*, c. 6, s. 184-188'de Necdet Sakaoğlu: "Otuz Bir Mart Olayı".

84 Dakin, s. 178.

85 1908-1912 arasında yaşanan Girit sorunu hakkında bkz. Dakin 1972, s. 178-179 ve 190-191.

86 Bunlar Yunan-Ortodoks, Bulgar-Ortodoks ve 1879'dan itibaren İstanbul'daki Yunan-Ortodoks patriğinden bağımsız olan Sırp-Ortodoks kiliseleridir.

87 Dakin 1972, s. 166-175, Adanır 1979, s. 116-133, Crampton 1983, s. 229-238 ve 271-286 ve Hösch 1988, s. 181.

88 Dakin 1972, s. 175 ve Adanır 1979, s. 248-249, Crampton 1983, s. 321-322 ve Adanır 1979, s. 247-252. Dakin'e göre çarpışmalar Ekim 1908'de yeniden başladı, Crampton'a göre ise 1910'da başladı.

89 Adanır 1979, s. 221.

90 *Düstur* 1330, c. 2, s. 431-433.

91 Bu birlik, kurulduğu şehrin ismine izafeten Prizren Birliği (Prizren Ligası) adını da alır. Prizren 1912 yılına kadar Kosova vilayetinin güneybatısındaki aynı adı taşıyan sancağın yönetim merkeziydi.

92 Bartl 1968, s. 115-129 ve Bartl 1995, s. 94-110

93 Adanır 1979, s. 98-99 ve Landau 1990, s. 38-49.

94 Skutari, (Osmanlıca adı İşkodra, günümüzdeki adı Shkoder), bugünkü Arnavutluk'un kuzeyindeki bir vilayetin başkentiydi. Doğusunda başkenti Üsküp (bugünkü adı Skopje) olan Kosova vilayeti ve güneydoğusunda başkentinin adı da Manastır (bugünkü adı Bitola) olan Manastır vilayeti bulunur. Başkentinin de adı Yanya olan (günümüzdeki adı Ioannina) Yanya vilayeti, bugünkü Yunanistan'ın kuzeyindeki ve Arnavutluk'un güneyindeki bazı bölgeleri içine almaktaydı.

95 Bartl, 1968, s. 153-166 ve Bartl 1995, s. 110-114 ve 121-123.

96 Saloniki (Osmanlıca Selanik, bugünkü adı Thessaloniki) Makedonya'nın Ege kıyıları eyaletinin başkentidir.

97 Fransa ve Almanya arasında varılan Marokko (Fas) anlaşmasının müzakereleri Temmuz 1911'de başlamıştır. 4 Kasım 1911'de bu anlaşma imzalanmıştır. Fischer 1969, s. 117-137.

98 *Hürriyet ve İtilaf, Osmanlı Ahrar Fırkası* ile resmen hiçbir bağlantısı olmamasına rağmen, onun devamı sayılmaktadır.

99 Ahmad 1969, s. 99-100 ve Tunaya 1984, s. 6 ve s. 263-285.

100 Ahmad'a göre Paris'e veya Tunaya'ya göre Londra'ya sefir olarak gönderilen mebus Rif'at Paşa'nın yerine birini seçmek gerekiyordu. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na bağlı hiç tanınmayan bir adayın kazanması, olağanüstü bir durum olarak nitelendirildi, bkz. Ahmad 1969, s. 100 ve Tunaya 1989, s. 164.

101 Ahmad 1969, s. 101-106 ve Tunaya 1989, s. 164-165. Ahmad'a göre, 284 mebus seçilmiştir. Bkz. Ahmad 1969, s. 104.

102 Tunaya 1984, s. 313-336.

103 Bkz. Ahmad 1969, s. 106-107 ve Dumont ve Georgeon 1989, s. 602. Ahmad 1969, s. 110 ve Dumont ve Georgeon'a göre, (1989, s. 602) meclis 5 Ağustos 1912'de lağvedildi; Tunaya'ya göre (1989, s. 169) (Julian takvimine göre) 4 Temmuz 1912'de, yani (Gregoryen takvime göre) 17 Temmuz 1912'de lağvedildi.

104 Ahmad 1969, s. 108-109 ve Tunaya 1989, s. 105-118. Ahmad'a göre (1969, s. 108) Ahmed Muhtar Paşa (1839-1918) kendini parti politikalarına kaptırmayan bir kişi olarak tanınmaktaydı. Buna mukabil Tunaya (1989, s. 107) onun İTC'ye karşı düşmanlığının diğer kabine üyelerine kıyasla daha az şiddetli olduğunu ya da daha somut bir ifadeyle, Ahmed Muhtar Paşa kabinesinden olup Şura-yı Devlet'e başkanlık eden Kâmil Paşa'nın düşmanlığına kıyasla daha mülayim olduğunu öne sürer.

105 Dalkın 1972, s. 191-195, Hösch 1988, s. 183, Dumont ve Georgeon 1989, s. 604-606.

106 Özerklik istemleri 1910-1911 yıllarındakinin aynıydı. Arnavutça'nın okullarda ve yönetimde resmi dil olarak serbestçe kullanılması, askerlik görevinin Arnavut eyaletlerinde yerine getirilmesi başlıca koşullardı.

107 Bartl 1968, s. 179-183 ve Bartl 1995, s. 131-133. Ahmed Muhtar Paşa sadece İbrahim Hakkı Paşa ve Sait Paşa'nın kabinesinin üyelerine karşı dava açma ve Arnavutluk'ta el konan silahları geri verme istemlerini reddetti.

108 Fischer 1969, s. 218-219, Dakin 1972, s. 195, Artuç 1988, s. 77-96, Dumont ve Georgeon 1989, s. 604-607 veTunaya 1989, s. 460-462. Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasına neden olan olayların her yerde geçerli sayılabilecek kronolojik sıralamasını yapmak çok zordur, çünkü adı geçen kişilerin kayda değer buldukları olaylar ve tarihler birbirinden farklıdır. Bu da olayların değerlendirmesini çok zorlaştırır. Artuç 1988, s. 95-97, Babıâli'nin 16 Ekim 1912'de Sırbistan ve Bulgaristan'a savaş ilan ettiğini, aynı zamanda da Girit Adası'nı Yunanistan'a terk etmeye hazır olduğunu varsaymaktadır. Artuç'un tahminine göre, Ahmed Muhtar Paşa hükümetinin bu yolla Balkan Birliği'ni dağıtabileceği umuluyordu. Bu durumdan sadece Artuç söz etmektedir.

109 Günümüzdeki Arnavutluk'un güneyinde bulunan bir kent.

110 Hüseyin Nâzım Paşa (1848-1913) 17 Temmuz 1912'de Osmanlı devletinin harbiye nazırı olmuştu, bkz. Ahmad 1969, s. 109, 175.

111 Ahmad 1969, s. 114-120, Artuç 1988, s. 244-251, Dumont ve Georgeon 1989, s. 608-609 ve Tunaya 1989, s. 422-427.

112 Mehmet Said Halim Paşa (1863-1921) Mısır hükümdarı Muhammed'Ali'nin (iktidar dönemi 1805-1848) torunuydu ve 1888'den beri Osmanlı yönetiminde Şura-yı Devlet üyesiydi, Ahmad 1969, s. 171.

113 Meriç Nehri günümüzde Türkiye ve Yunanistan arasında sınır teşkil etmektedir.

114 Anderson 1966, s. 292-300, Hösch 1988, s. 183-184 ve Dumont ve Georgeon 1989, s. 610-611.

115 Prens Wilhelm von Wied (1876'dan 1945'e kadar yaşamıştır) hakkında bkz Bartl, 1995, s. 289-290.

116 Löhr 1992, s. 140-331 ve Bartl 1995, s. 137-143, 157-160 ve 177-181.

117 Fischer 1969, s. 682-694 ve Hölzle 1978, s. 56-64.
118 Anderson 1966, s. 310-314 ve Trumpener 1968, s. 15.
119 Trumpener 1968, s. 16 ve 366.
120 Trumpener 1968, s. 28 ve Jaeschke 1941, s. 10-11.

Üçüncü Bölüm

121 Çeviker 1986, s. 33
122 *Terakki* adlı mizah dergisi muhtemelen 1871'e kadar yayınlandı, bkz. Çeviker 1986, s. 119.
123 Çeviker 1986, s. 87-10 ve s. 119-122.
124 Bu konuda bkz. And 1963/64, s. 39 ve And 1985, s. 298-299.
125 Parlamentodaki tartışma Latin harfleriyle Çeviker 1986, s. 79-86'da mevcuttur.
126 Çeviker 1986, s. 269-298. Genel olarak Genç Türkler basını hakkında bkz. Hanioğlu 1982, çeşitli yerlerde.
127 21 Temmuz 1326 tarihli *Karagöz* 215, s. 3
128 Çeviker 1988, s. 158-204. Bu dönemde sadece *Cem, Cadaloz, Gıdık* ve *Köylü* adlı mizah dergileri 6-8 ay arası bir süre boyunca yayınlanabilmişlerdir.
129 Çeviker'e göre (1988, s. 136) *Karagöz* dergisi 1950'li yıllara kadar, Bayrak'a göre (1994, s. 76) ise, 1951'e kadar yayınını sürdürmüştür ["Karagöz c) ve d)"]. And 1985, s. 297, 1961 yılında çıkan *Karagöz* adlı bir mizah dergisinin baş sayfasını görüntülemiştir. Bu dergi 1908-1951 yılları arasında aynı adla çıkan derginin geleneğini sürdürme iddiasındadır. Ama ben bu dergiyi çıkaran kişi ve yayın süresi hakkında hiç,bir bilgi edinemediğim için, iki derginin isimleri dışında başka ortak yanları olup olmadığını saptayamadım. Ramazan boyunca *Karagöz* haftada 3-4 kez yayınlanırdı. Derginin çıktığı günler 1327 yılı ramazanına kadar –Eylül-Ekim 1909'da– pazartesi ve perşembe, sonra cumartesi ve çarşambaydı. Zaman zaman da bazı sayıların birkaç gün gecikmeyle yayınlandığı olmuştur.
130 Çapanoğlu 1970, s. 55, Kocabaşoğlu 1987, s. 34 ve Orhan Koloğlu, *DBİA*, c. 4, s. 448'de "Karagöz" konusu.
131 Bu ve bundan sonra sunulan bilgiler, tarafımdan incelenen Ağustos 1908-Şubat 1915 arasındaki süreyi kapsar.
132 Para değeri hakkında bir fikir vermek üzere şunu bildirelim: 1908'de günlük gazete 10 para, ekmek 40 veya 50 paraydı. Bkz. Quataert 1993 b, s. 56.
133 Karagöz gölge oyunu için bkz. Ritter 1924, s. 1-14, And 1985, s. 271-336 ve P. N. Boratav'ın genel bir bakış sağlayan özeti: "Karagöz". El 2'de: c. 4, s. 601-603.
134 Şeyh Küşteri, efsaneye göre Karagöz gölge tiyatrosunun yaratıcısıdır. Sahne yerini tutan perdeye onun adına izafeten "Küşteri Meydanı" denir, bkz. Ritter 1924, s. 5 ve Cevdet Kudret 1968-1970, c. 1, s. 13.
135 Birinci sayfanın tümü bir karikatür tarafından işgal edilirse, Muhavere ikinci sayfadan başlar.
136 Bu duruma örnek olarak birçok dergi meyanında, 15 Eylül 1328 tarihli *Karagöz* 457, s. 2'de: "Meslek Mes'elesi" gösterilebilir.
137 Örneğin, 30 Mart 1329 tarihli *Karagöz* 507, s. 2: "Bir Rü'ya"; 8 Mayıs 1329 tarihli *Karagöz* 518, s. 2: "Şalgam Hoca'nın Rü'yası"; 29 Kânun II 1329 tarihli *Karagöz* 592: "Karagöz'ün Yeni Bir Rü'yası"

138 23 Kânun II 1328 tarihli *Karagöz* 488, s. 1: "Muhavere. Millet nasıl yaşar."

139 Bkz. örneğin 23 Haziran 1328 tarihli *Karagöz* 424, s. 2 veya 3 Teşrin II 1328 tarihli *Karagöz* 465, s. 2.

140 1 Haziran 1329 tarihli *Karagöz* 525, s. 1: "Merhûm Mahmud Şevket Paşa Hazretleri. Bahriye Mülâzim-i Evveli ve Sadaret Yaveri Merhûm İbrahim Bey."

141 *Karagöz* 525, s. 2: "Muhavere. Karagöz'ün gözyaşları".

142 5 Ağustos 1329 tarihli *Karagöz* 546, s. 2: "İdare-i Memleket" veya 3 Nisan 1329 tarihli *Karagöz* 508, s. 2: "Karagöz'ün hazinesi".

143 Bkz. Bu kitapta s. 132'nin alt satırlarında.

144 Yalnızca günlük gazetelerden değil, nadiren de olsa, haftalık dergilerden de alıntılar yapılır ve yorumlanır.

145 *Dalkavuk* için bkz. Çeviker 1988, s. 147.

146 *Boşboğaz ile Güllâbi* dergisini Hüseyin Rahmi [Gürpınar] çıkarmıştır, bkz. Çeviker 1988, s. 135.

147 14 Aralık 1908 tarihli *Karagöz* 41, s. 4: "Dalkavuk gazetesinden".

148 Metinlerin altına *Karagöz* imzası atılarak sözler ona mal edilir.

149 15 Şubat 1327 tarihli *Karagöz* 387, 29 Şubat 1327 tarihli *Karagöz* 391 ve 3 Mart 1327 tarihli *Karagöz* 392. Bu metinlerin altına "Karagöz'e vekâleten Hacivad" diye imza konurdu.

150 29 Nisan 1909 tarihli *Karagöz* 79, s. 2: "Taraf-ı Meşihat-ı Celile'den Verilen Fetva-yı Şerife Suretidir" ve " Meclis-i Umumiye-i Milli Kararnamesi" Fetvanın metni tam olarak Osman Nuri 1327, s. 1195-1196'daki metnin aynıdır.

151 14 Ocak 1909 tarihli *Karagöz* 50 ve 3 Mayıs 1909 tarihli *Karagöz* 80, her sayıda iki karikatür yayınlama usulü uygulamaya geçirilmiştir.

152 İmzalı metinler, Ali Fuat ve Mahmut Nedim tarafından yazılmış olan editör notlarıdır.

153 Çapanoğlu 1970, s. 54

154 Çapanoğlu 1970, s. 53-55

155 Mahmut Sadık (1864-1930) tanınmış bir gazeteciydi, bkz. *TDEA* c. 6, s. 117. Ahmet Rasim'e göre, Mahmut Sadık 1914-1918 yılları arasında *Karagöz*'ün başyazarıydı, bkz. Ahmet Rasim, "Matbuat Tarihine Dair. Karagöz 15 Yaşında!", *Vakit* gazetesi 1533, 18 Mart 1922; Çapanoğlu 1970, s. 59'da basılmıştır. Mahmut Sadık'ın Birinci Dünya Savaşı başlangıcında öldüğü ve onun ölümünden sonra yerine Aka Gündüz'ün *Karagöz* dergisinde başyazarlığa getirildiği konusunda Çapanoğlu 1970, s. 54'te verilen bilgiler yanlıştır. Kocabaşoğlu 1987, s. 35'de basılı olan, 7 Teşrin II/1339 tarihli ve 1632 sayılı *Karagöz* dergisinin birinci sayfasından anlaşılacağı üzere, Mahmut Sadık 1923 yılının II. Teşrinde derginin yazı heyetinde görevliydi. Mahmut Sadık'ın *Karagöz*'de fiilen başyazar olduğu dönemin araştırılması gerekir. Kesin olan, 1915 ilkbaharından önce henüz bu konumda olmadığıdır.

156 Çapanoğlu 1970 , s. 54.

157 8 Ağustos 1328 tarihli *Karagöz* 438 ve 27 Teşrin I 1328 tarihli *Karagöz* 463.

158 Bkz. Çeviker 1988, s. 22, 100, 138, 159 vd., 168 ve 195. O aynı zamanda Mamud Nedim'in *Falaka* dergisine de yazı hazırlıyordu. *Falaka* hakkında bkz. s. 63.

159 Bkz. Çeviker 1988, s. 136-137 [fotoğraflı] , 182, 199 ve *TCTA* c. 1, s. 128. Ahmet Nebil isminin Baha Tevfik'in bir takma adı olduğu varsayımını (bkz. Ülken 1994, s. 234, not 250) doğrulayamayacağım. Çünkü Baha Tevfik'in yazmış olduğu kitaplardan bazılarının birinci sayfasına

gerçek ismi ile birlikte takma adının da yazılmış olması düşünülemez. Böyle bir durumda takma ad, işlevini kaybetmiş olur. Ancak tek bir yazar tarafından yazılmış olan bir eserin birkaç kişi tarafından yazıldığı izlenimi uyandırılmak isteniyorsa, bu yol seçilebilir. Ama bunu varsaymak için de hiçbir neden yoktur.

160 Baha Tevfik, Ahmet Nebil ve Memduh Süleyman'ın yapıtlarına ait bir bibliyografya Baha Tevfik 1992, s. 29-30'da bulunmaktadır.

161 Çapanoğlu 1970, s. 54.

162 S. 55 ile karşılaştırınız.

163 Ritter 1953, s. 3 ve s. 17'de Hacivad'ın oğlunun adı Sivrikos olarak geçer. Karagöz'ün oğlunun adından gölge tiyatrosunda hiç söz edilmemektedir.

164 "Pekgöz", bilindiği üzere, "insanın gözünün içine bakan" veya "gözü pek" yani korkusuz anlamına gelir.

165 29 Teşrin I 1330 tarihli *Karagöz* 675'ten 24 Teşrin II 1330 tarihli *Karagöz* 696'a kadar. Neyzen Tevfik [Kolaylı] (1879- 1953) biyografisi için bkz. *TDEA*, c. 5, s. 384-386 (s. v). "Kolaylı, Tevfik (Neyzen) ve Özkırımlı 1982, c. 3, s. 195 "Neyzen Tevfik (Kolaylı)".

166 5 Teşrin II 1330 tarihli *Karagöz* 688'den benim incelediğim dönemin sonuna kadar. (6 Şubat 1330 tarihli *Karagöz* 728).

167 Birinci isim Arap harfllerinden "ayn" ile gösterilerek kısaltılmıştır. Bu, ilintili yayınlarda genelde "A" olarak yazıdır. Fakat "ayn" harfi Ali veya Abdullah gibi A harfi ile başlayan isimlerden başka, Ömer, Osman vb isimlerde de kullanılır.

168 Adı geçen kişiler "sorumlu müdür" konumunda şu tarihlerde bulunmuşlardır: [Ali Fuad (müdir-i mes'ul unvanını almadan) Ağustos 1908-Ağustos 1909]; Mustafa Halil: Ağustos 1909-Ocak 1910; Ali Haydar (sonraki başyazar) Ocak 1910-Şubat 1911; A. Sami: Mart 1911-Kasım 1911; Ali Haydar: Kasım 1911-Şubat 1913; Baha Tevfik (ayrıca başyazarlık konumuna da getirilmiştir): Mart 1913-Temmuz 1913; İsmail Neşat: Temmuz 1913-Eylül 1914; Memduh Süleyman: Eylül 1914-en azından benim incelediğim dönemin sonuna kadar [Şubat 1915].

169 Çapanoğlu 1970, s. 59, not 2, Çapanoğlu 1970, s. 61 ve Çeviker 1988, s. 168.

170 *Genç Kalemler*, c. 1, no. 4, tarih yok [muhtemelen 1911], bkz. Arai 1992, s. 101.

171 Baha Tevfik, *Felsefe-i Ferd*. İstanbul 1332, s. 88-94 ve Memduh Süleyman: *Darvinizm*, Darvin [Darwin] mesleğinin ihtiva ettiği hakikatlar ve hatalar. İstanbul 1329. (Birinci sayfasında ve önsözünde açıklandığı üzere, Eduard Hartmann'ın Almanca orijinal eserinden yapılan Fransızca çevirinin kısaltılmış olarak aktarılan metnidir.)

172 Ahmet Emin 1968, s. 99.

173 17 Ağustos 1908 tarihli *Karagöz* 3'ten 3 Eylül 1908 tarihli *Karagöz* 8'e kadar. Bkz Çapanoğlu 1970, s. 53.

174 Bu iki ayrı imzanın birbirine karıştırılması ihtimaline Çeviker 1986, s. 109-114'te işaret etmektedir. Buna karşın Brummet 1995, s. 436'da, İstanbul'da adlarını vermeyen pek çok karikatüristin çeşitli dergiler için karikatürler ürettikleri "cartoon ateliers" bulunduğu ileri sürülmektedir. Örneğin Soresco firması ve İttihat ve Terakki Atelyesi. Ancak her iki işyerinde de sadece hazır karikatürlerden zinkografi yöntemiyle baskı klişeleri üretilmekteydi. Bkz. 5 Ağustos 1909 tarihli *Kalem* 47, s. 15 ve 23 Eylül 1909 tarihli *Kalem* 54, s. 15'te Soresco firmasının ilanları.

175 Çeviker 1988, s. 124'te, 17 Ağustos 1908 tarihli *Karagöz* 3, s. 4'te. Bir karikatürün üstündeki kısaltmayı Ali Fuat'ın imzası olarak teşhis etmiştir. Diğer karikatürlerin hangi çizerlere ait olabileceğine dair tahminler bana aittir.

176 Örneğin Temmuz 1911'de yeniden bir karikatürüne rastlıyoruz: 13 Temmuz 1327 tarihli *Karagöz* 321, s. 4.

177 Çeviker 1988, s. 116-117, 132-133 ve 163. Mehmet Fazlı hem Arap harfleriyle imzasını atıyordu (18 Şubat 1909 tarihli *Karagöz* 60, s. 4) hem de isminin baş harflerini Latin alfabesine göre "M. F." şeklinde yazıyordu (6 Mayıs 1909 tarihli *Karagöz* 81, s. 1).

178 24 Mayıs 1909 tarihli *Karagöz* 86'dan, 3 Haziran 1909 tarihli *Karagöz* 89'a kadar. Çeviker 1988'de bundan söz edilmemektedir.

179 21 Eylül 1309 tarihli [yanlışlıkla 1325 yerine bu tarih yazılmıştır] *Karagöz* 127, 24 Eylül 1309 [yanlışlıkla 1325 yerine yazılmıştır] *Karagöz* 128 ve 3 Teşrin I/1325 tarihli Karagöz 132. Çeviker 1988 bundan da bahsetmemektedir. Necmettin, *Kalem* için de karikatür çizmiştir.

180 9 Mart 1327 tarihli *Karagöz* 285'den 7 Mayıs 1327 tarihli *Karagöz* 302'ye kadar.

181 Çeviker 1988, s. 121.

182 Örneğin 1 Teşrin II 1325 tarihli *Karagöz* 131, s. 1

183 Ali Fuat'ın biyografisi için bkz. Çeviker 1986, s. 112-113, Çeviker 1988, s. 124-125 ve Çeviker 1991, s. 72-73.

184 Bu üç dergi ile ilgili bilgi için bkz. Çeviker 1986, s. 129-131 ve 133.

185 Çeviker 1986, s. 112

186 Çapanoğlu 1970, s. 53'e göre, Ali Fuat mutlakiyet devrinde de, yani 1908'den önce Bahriye Matbaası'nın müdürüydü. Çeviker 1988, s. 124-125'te Ali Fuat'ın bahriye matbaasında çalıştığı süre hakkında bilgi verilmemektedir.

187 Çeviker 1986, s. 112.

188 Çeviker 1991, s. 73.

189 Dündar Akünal, "Jön Türk Gazeteleri" , *TCTA*, c. 3, s. 850-856.

190 13 Ağustos 1908 tarihli *Karagöz* 2'den 5 Kasım 1908 tarihli *Karagöz* 30'a kadar. Bu kitaptaki s. 60 ile karşılaştırınız.

191 19 Mayıs 1326 tarihli *Karagöz 197*, s. 4 ve 13 Temmuz 1327 tarihli *Karagöz* 321, *s*. 4.

192 Çeviker 1991, s. 73'de Ali Fuat'ın ölümü hakkında 28 Ağustos 1919 tarihli *İkdam* 8100 gazetesinde çıkan bir makalenin transkripsyonu vardır.

193 Çapanoğlu 1970, s. 53. Çemberlitaş İstanbul'un bir semtidir.

194 9 Mart 1909 tarihli *Karagöz* 65'den 2 Nisan 1327 tarihli *Karagöz* 292'ye kadar. S. 4'teki not ile karşılaştırınız.

195 10 Ağustos 1908 tarihli *Karagöz* 1'den 13 Temmuz 1327 tarihli *Karagöz* 321'e kadar. 20 Ağustos'tan 3 Eylül 1908'e kadar Hüseyin Cemalettin adlı bir kişi kendisine vekâlet etmiştir.

196 Her iki dergi hakkında bilgi için bkz. Çeviker 1988, s. 157 ve 195, Bayrak 1994, s. 66 ve Çapanoğlu 1970, s. 44-52.

197 15 Mart 1909 tarihli *Karagöz* 67, s. 4

198 Duman 1986, s. 176-177, Bayrak 1994, s. 66 ve *Eski Harfli Türkçe Süreli Yayınlar Kataloğu* 1987, s 116' da verilen bilgiye göre, *İncili Çavuş* dergisi 32. sayıya kadar yayınlanmıştır. Ancak derginin son sayıları İstanbul ve Ankara'daki kütüphanelerin hiçbirinde bulunmamaktadır.

199 27 Mart 1326 tarihli *Karagöz* 182, s. 2 ve 3 Nisan 1326 tarihli *Karagöz* 184, s. 2: *"Falaka"*

200 16 Temmuz 1327 tarihli *Karagöz* 322, s. 2: "İhar-ı mahsus" notunun altında Ali Fuat'ın imzası vardır.

201 Çeviker 1988, s. 195, başlıktaki "Numara 1-322" kaydından, *Falaka* dergisinin daha önce başka bir isim altında yayınlandığı sonucu çıkarılmaktadır. Bu notu ilave etmekle, Mahnud Nedim'in herhangi tanınmamış bir dergiyi değil *Karagöz*'ü kastettiğini varsayıyorum, çünkü bundan birkaç gün önce *Karagöz*'ün yazarlar kurulundan ayrılmış bulunuyordu.

202 10 Ağustos 1327 tarihli *Karagöz* 329'dan, 13 Haziran 1328 tarihli *Karagöz* 421'e kadar.

203 5 Teşrin II 1327 tarihli *Karagöz 358*'den 13 Şubat 1328 tarihli *Karagöz* 494'e kadar.

204 Çapanoğlu 1970, s. 54.

205 Bayrak 1994, s. 5

206 Baha Tevfik'in biyografisi için bkz. Çeviker 1988, s. 89, *TDEA*, c. 1, s. 286-287, Çankaya 1968-1971, c. 3, s. 1116-1120 ve Özkırımlı 1982, c. 1, s. 179-180, Subhi Edhem, "Baha Tevfik", *Serbest Fikir*'de 3-15, 15 Mayıs 1330 s. 1-4 ve Baha Tevfik için yazılan önsöz, 1992, s. 23-24. Subhi Edhem 1330, s. 2'de, kısa süre önce vefat etmiş olan Baha Tevfik için yayınlanan anma yazısında, doğum tarihini farklı olarak Nisan 1884 diye bildirilmiştir.

207 Subhi Edhem'e göre (1330, s. 2). Baha Tevfik'in babası kırtasiye malzemeleri ticareti yapmaktaydı.

208 Çankaya 1968-1971, c. 3, s. 1116.

209 Ülken 1994, s. 233-246 ve Ekrem Işın, "Osmanlı Materyalizmi", *TCTA*, c. 2, s. 363-370.

210 Baha Tevfik, *Felsefe-i Ferd*, İstanbul, 1332 [1916]. Bu kitap 1992'de Burhan Şaylı tarafından "yeni Türkçe"ye çevrilerek yayınlanmıştır. Baha Tevfik, *Birey Felsefesi* (Anarşizmin Osmanlıcası- 1), çev. ve Yay. Burhan Şaylı, İstanbul 1992.

211 Baha Tevfik, *Yıkılan Esaslar* başlığı altında anarşizm konusunda geniş kapsamlı bir yazı kaleme almak amacındaydı. Bkz. Baha Tevfik 1332, s. 120. Fakat vakitsiz ölümü sebepiyle bu planını gerçekleştirememiştir.

212 Tunaya 1984, s. 247.

213 Dergiler için bkz. Çeviker 1988, s. 166, 178 ve 199.

214 4 Temmuz 1328 tarihli *Karagöz* 427'den, 7 Mayıs 1330 tarihli Karagöz 620'ye kadar.

215 Bayrak 1994, s. 40 ve 168. Duman 1986, s. 471.

216 Orada ne zaman ders verdiği hakkında Çeviker 1988, s. 89, *TDEA*, c. 1, s. 286-287 ya da Özkırımlı 1982, c. 1, s. 179-180'de bilgi verilmemektedir. Fakat Subhi Edhem 1330, s. 2'de, Mayıs 1914 tarihindeki vefatına kadar öğretmenliğe devam ettiğini belirtmektedir.

217 Subhi Edhem 1330, s. 2 . Ayrıca bkz. 10 Mayıs 1330 tarihli *Karagöz* 621, s. 2'de yayınlanan anma yazısı. Çeviker 1988, s. 89'da ölüm tarihi yanlış olarak 1916 diye bildirilmektedir.

218 Enis Avni en geç 1912'den beri yazılarında Aka Gündüz takma adını kullanmıştır. Bu, Arai tarafından 1992, s. 100-109'da derlenmiş olan, *Genç Kalemler*'deki yazıların içeriklerine genel bakıştan anlaşılmaktadır. Kendisinin *Karagöz* dergisindeki makaleleri de Aka Gündüz imzasıyla yayınlanmıştır.

219 Aka Gündüz'ün biyografisi için bkz. Çeviker 1991, s. 75-78, Akyüz 1964/1965, s. 592, *TDEA*, c. 1, s. 83-84, Özkırımlı 1982, c. 1, s. 68-69.

220 Sürgüne gönderildiği tarih hakkında ne yazık ki bilgi edinemedim.

221 *Milli Edebiyat*'ın yazarları sade ve halka yakın bir yazı tarzı benimsemeye çaba göstermişlerdir. Bkz. Akyüz 1964/1965, s. 573- 600.

222 24 Teşrin II/1330'tarihli *Karagöz* 696'dan 20 Kânun I/1330 tarihli *Karagöz* 707'ye kadar.

223 29 Teşrin I/1330 tarihli Karagöz 685, s. 2: "Yıkalım hem ta ...temelden yıkalım."

224 *Alay* için bkz. Çeviker 1991, s. 147-148. Ercüment Ekrem [Talû] için bkz. Çeviker 1991, s. 78-81.

225 Halit Naci'nin biyografisi için bkz. Çeviker 1988, s. 114-115.

226 Bu çini imalathanesi günümüzde hâlâ Yıldız Parkı içinde faaliyetini sürdürmektedir. İmalat 1895 tarihinde başlamıştır. Bkz. Önder Küçükerman, "Yıldız Çini Fabrikası", *DBİA*, c. 7, s. 515-516 ve Çelik 1986, s. 132.

227 28 Teşrin I/1325 tarihli *Karagöz* 139'dan 12 Mart 1328 tarihli *Karagöz 286*'ya kadar. İlk çizimi Mayıs 1909'da yayınlanmıştır: *Karagöz 83*, 13 Mayıs 1909, s. 4.

228 Bkz. Çeviker 1988, s. 162, 167, 168, 169, 195, 201-202.

229 Bunların hangi dergiler olduğunu tespit edemedim

230 Mehmet Baha biyografisi için bkz. Çeviker 1988, s. 115.

231 Çeviker'e göre (1988, s. 115), Mehmet Baha, Bahriye Matbaası'nda çalışmıştır. Çeviker, yeni terimlere uygun olarak Deniz Matbaası demektedir. Bahriye Matbaası'ndaki çalışması Mehmet Baha'nın askeri kariyeri ile bağdaşmaktadır. Büyük bir olasılıkla *Karagöz* dergisinin yayınlayıcısı olan Ali Fuat ile de burada karşılaşmıştır.

232 Kendi imzasını taşıyan ilk karikatür, 18 Ocak 1909 tarihli *Karagöz* 51, s. 4'te yayınlanmıştır. Ancak daha önce de imzasız olarak birkaç karikatürü basılmıştır. Onun yaptığına kesinlikle emin olduğum ilk karikatür, 30 Kasım 1908 tarihli *Karagöz* 37, s. 4'te çıkmıştır.

233 Çeviker 1988, s. 412.

234 11 Mayıs 1327 tarihli *Karagöz* 303'ten, 6 Şubat 1330 tarihli *Karagöz* 728'e kadar. Bu süre içinde yayınlanan karikatürlerin ancak pek azında imza görülür. Fakat karikatürlerin çizimlerindeki özgün üsluptan, bunların yüzde doksanının Mehmet Baha'ya ait olduğu anlaşılmaktadır.

235 14 Mart 1928 tarihli *Karagöz* 2086, s. 2: "Ressamlarımızdan Baha Bey'in Ziyaı".

236 *Kalem*, özür olarak işçilerin Paskalya Bayramı dolayısıyla çalışmak istemediklerini ileri sürmüştür; bkz. 22 Nisan 1909 tarihli *Kalem* 33, s. 3.

237 *Yeni Kalem* için bkz. Bayrak 1994, s. 160 ve Oral (yılı belirtilmemiştir) b, s. 295. Orhan Seyfi [Orhon] için bkz. Akyüz 1964 / 1965, s. 582.

238 20 Ekim 1927 tarihli *Yeni Kalem* 3, s. 14.

239 Bkz. *Periodical in Turkish and Turkic Languages* 1993, s. 46 ve Bayrak 1994 s. 75. 11 Eylül 1930'dan 26 Kasım 1930'a kadar 12 sayı çıkmıştır.

240 Kısa bir süre için –16 Eylül 1900 tarihli *Kalem* 53'ten, 21 Ekim 1909 tarihli *Kalem* 58'e kadar– karikatürler Osmanlıca, Fransızca ve Arapça olmak üzere üç dilde yayınlandı. Buna karşın hiçbir zaman Arapça makale yayınlanmamıştır.

241 *Kalem* 1 ve *Kalem* 7 sayıları arasında derginin kapsamı 8 sayfadan 16 sayfaya çıkarılmıştır.

242 Bir ekmeğin fiyatı 40-50 para arasındadır. Bir günlük gazete ise 10 paradır. Bkz. Quataert 1993 b, s. 56.

243 3 Eylül 1908 tarihli *Kalem* 1'den , 29 Ekim 1908 tarihli *Kalem* 9'a kadar.

244 "Le Chamelier" takma adı için bkz. s. 57 (bu kitapta).

245 "Bredaines" sözcüğünün anlamını saptayamadım.

246 Catacloum, Beyoğlu / Galatasaray'da bir gece kulübüydü. Bkz. s. 78 (bu kitapta).

247 Bu iki yarışma için bkz. s. 100-101 ve 124

248 Bu konuyla ilgili olarak bkz. Arseven 1993, s. 102 – 106.

249 Ben burada Fransızca baş sayfanın o dönemdeki yazıya aktarımını veriyorum, çünkü Arap harfleriyle yazılı olan künyenin sesli harfleri kesin olarak saptanamamaktadır.

250 Dahhak (Ad- Dahhâk), İran efsanelerinde adı geçen gaddar Zuhak adlı kişinin Arapça adıdır. Bkz. EI 2, c. 4, s. 775 "Kâwah" sözcüğü karşılığı. Bkz. bir sonraki dipnot.

251 İsfahanlı efsanevi demirci ustası. Efsaneye göre (Sasaniler döneminde) gaddar Zuhak'a karşı isyan çıkararak onu tahtından indirmiş ve gerçek hükümdar Faridun'un tahta geçmesini sağlamıştır. Bkz. El 2, c. 4, s. 775, "Kâwah" sözcüğü karşılığı.

252 Bkz. *TDEA*, c. 6, s. 385 "Mizah" sözcüğü karşılığı ve Arseven 1993, s. 51 ve 105. Cenab Şahabeddin (1870-1934) biyografisi için bkz. Akyüz 1964 -1965 , s. 518-521, EI 2 c. 2, s. 439 –440, "Djanâb Shihâb a-Din" sözü karşılığı; Hüseyin Suat [Yalçın] (1867-1942) için bkz. *TCTA*, c. 2, s. 426 ve Akyüz 1964-1965, s. 521-522.

253 Gazeteci Mahmut Sadık (1864-1930) için bkz. *TDEA*, c. 6, s. 117 ve Özkırımlı 1982, c. 3, s. 802. *TDEA*'da aynı yerde Mahmut Sadık'ın "Mırnav" takma adı ile yazılar yayınladığı belirtilmektedir.

254 Refik Halit [Karay] için bkz. s. 70-71, altta (bu kitapta).

255 Refik Halit'in takma adı olan "Kirpi" için bkz. Yücebaş 1959, s. 9.

256 Yazarların biyografileri için bkz. Celâl Sahir [Erozan] (1883-1935) *TCTA*, c. 2, s. 426 ve Akyüz 1964/1965, s. 525-526: Ahmet Rasim (1864-1932) EI 2, c. 1, s. 293-294. "Ahmad Râsim" adı karşılığı ve *DBİA*, c. 1, s. 130- 131 Mithat Cemal [Kuntay] (1885-1956); Özkırımlı 1982, c. 3, s. 776 ve Akyüz 1964 / 1965, s. 581; Süleyman Nazif (1869 –1927), Özkırımlı 1982, c. 4, s. 1055 ve Akyüz 1964 / 1965, s. 523- 525.

257 Her iki grup da Osmanlı edebiyatına bir yenilik getirmek çabasındaydılar ve bunun için de özellikle Fransız edebi yapıtlarını örnek alıyorlardı. Edebi tartışmalarını *Servet-i Fünun* dergisinde forum halinde sürdürmüşlerdir. Bkz. Akyüz 1964 / 1965, s. 465- 573.

258 22 Ekim 1908 tarihli *Kalem* 8, s. 2-3: "Nasıl Oldu?"

259 Arseven 1993, s. 51 ve 105.

260 8 Nisan 1909 tarihli *Kalem* 32, s. 15: "*A nos lecteurs*".

261 Karş. 15 Aralık 1910 tarihli *Cem* 6, s. 13: "Grosspierre" imzalı "Déclics de Kodak". Bu metnin yazarı Henri Yan'ın, gece kulübünün program broşüründe "Le Chamelier" (deveci) takma adını kullanması ile alay etmektedir. Bu adı kullanmakla yanında pansiyoner olarak barındırmakta olduğu revü dansçılarını küçük düşürdüğü görüşündedir.

262 3 Eylül 1908 tarihli *Kalem* 1'den 15 Ekim 1908 tarihli *Kalem* 7'ye kadar.

263 3 Eylül 1908 tarihli *Kalem* 1, 10 Eylül 1908 tarihli *Kalem* 2 ve 4 Mart 1909 tarihli *Kalem* 17.

264 Ressam ve karikatürist Ali Sami [Boyar] (bkz. Çeviker 1988, s. 113-114). Fotoğrafçı Ali Sami [Aközer] (bkz. Engin Çizgen, *Fotoğrafçı Ali Sami 1866-1936*, İstanbul 1989, s. 155) ve A. Sami, *Karagöz, Geveze, Yeni Geveze* ve *Perde* adlarını taşıyan mizah dergilerinin başyazarı. Bkz. not 169 s. 51 (bu kitapta).

265 17 Şubat 1910 tarihli *Kalem* 74'ten 19 Mayıs 1910 tarihli *Kalem* 87'ye kadar. *Kalem* 88, 11 Ağustos 1910'da çıkmıştır.

266 Bir çeşit tatlı.

267 Tıpkı *Karagöz*'de olduğu gibi *Kalem*'de de karikatürlerin üzerinde klişeleri üreten firmaların isimlerine rastlanmaktadır. Söz konusu firmalar Soresco ve M. Ütüciyan'dır. Bkz. s. 53 (bu kitapta).

268 3 Ekim 1910 tarihli *Kalem* 100'den 29 Haziran 1911 tarihli *Kalem* 130'a kadar.

269 8 Ekim 1908 tarihli *Kalem* 6'dan 24 Aralık 1908 tarihli *Kalem* 17'ye kadar.

270 Damat Fahir Bey *Kalem* için 11 karikatür çizmiştir; kişiliği hakkında bkz. Çeviker 1988, s. 117-120. Damat Fahir Bey'in kişiliği hakkında bilgi edinmek için eşi Şadiye'nin otobiyografisinden faydalanılmıştır: Osmanoğlu, Şadiye-Sultan Abdülhamid'in kızı: *Hayatımın Acı ve Tatlı Günleri*, İstanbul 1966. [Çeviker 1988, s. 431'den alıntı].

271 Necmettin'in *Kalem*'de 6 karikatürü basılmıştır: 13 Ekim 1910 tarihli *Kalem* 97'den 27 Ekim 1910 tarihli *Kalem* 99'a kadar ve 24 Kasım 1910 tarihli *Kalem* 103'de. Yine Necmettin'in üç karikatürü de *Karagöz* dergisinin 127, 128 ve 132 numaralı sayılarında çıkmıştır. Bkz. bu kitapta s. 52.

272 "Lal" adı muhtemelen "Celal" ismini ima etmek için kullanılmıştır.

273 Arseven 1993, s. 105. Sözü edilen karikatür 10 Eylül 1908 tarihli *Kalem* 2, s. 1'de çıkmıştır.

274 Arseven 1993, kitabın sonundaki numarasız tablolar.

275 Aşağıda kayıtlı biyografiler Çeviker 1988, s. 83-87'den alınmıştır. Çeviker 1988, s. 83'e göre Salah Cimcoz'un büyükbabası, Eylül 1731-Mart 1732 arasında sadrazam olan Topal Osman Paşa'nın soyundan gelen İbrahim Paşa idi.

276 Sadece 15 Nisan 1909 tarihinde bir sayı çıkmamıştır. Bkz. s. 56 (bu kitapta).

277 III. Sultan Selim'in başarısızlığa uğrayan reform hareketleri hakkında bkz. s. 19 (bu kitapta).

278 Eyice 1972, s. 180.

279 Çapanoğlu 1970, s. 35 ve Tuncay 1967, s. 45- 47.

280 Çapanoğlu 1970, s. 35. Benzer bilgiler tarih belirtilmeden Çeviker 1988, s. 88'de bulunmaktadır. Orada 15 Ocak 1936 tarihli *Yedigün* dergisinde (yıl 3, c. 6, sayı 147 s. 10) çıkan Hüseyin Cahit Yalçın'ın, "Tanıdıklarım" adında bir makalesi de basılmıştır.

281 Celâl Esat [Arseven]'in biyografisi için nispeten daha çok kaynak bulunmaktadır. Verdiğim bilgiler daha çok Çeviker 1988, s. 8'den ve Eyice 1972'deki muhtelif sayfalardan edinilmiştir. Bunun dışında Celâl Esat'ın 1955'de *Yeni İstanbul* gazetesinde ve 1960'ta *Dünya* dergisinde yayınlanan anıları da önemli bilgiler vermektedir. Her iki metin de 1993 yılında *Sanat ve Siyaset Hatıralarım* adı altında yeniden basılmıştır. (Arseven 1993).

282 Ahmet Esat Paşa 1873'te ve 1875'de sadrazam olmuştur, bkz. İnal 1964, s. 415-435.

283 Bkz. Arseven 1993, s. 39 ve 105.

284 Yüzbaşı ve binbaşı arasında bir rütbe.

285 Eyice 1972, s. 196 ve Arseven 1993, s. 17.

286 Eyice 1972, s. 176, Arseven 1993, s. 51 ve Arseven 1989a s. 15, not 17.

287 Celâl Esat bizzat "kaçış"tan (firar ?) bahseder, bkz. Arseven 1993, s. 102-104.

288 Arseven 1993, s. 108- 109.

289 Söz konusu olan çizimlerin konusu 13 Nisan 1909 olaylarıdır. Arseven 1993, s. 59 ve devamı 113 vd.

290 Eyice 1972, s. 176.

291 Kadıköy İstanbul Boğazı'nın Anadolu yakasında olup İstanbul vilayetine bağlıdır. Günümüzde İstanbul'un bir ilçesidir.

292 Arseven 1993, s. 127-135.

293 Arseven 1993, s. 66, s. 144-145 ve tablo 7.

294 Arseven 1993, s. 22 vd.

295 Karadeniz Bölgesi'nde aynı adı taşıyan idari bölgenin başkenti.

296 Benbanaste 1988, s. 61, Groc ve Çağlar 1985, s. 168, no. 49 ve Silvyo Ovadya, "Yahudi Basını", *DBİA* c. 7, s. 399.

297 Groc ve Çağlar 1985 s. 178, No. 501. *Travail* adında bir derginin varlığına ve Lucien Sciuto'nun bu derginin yayınlayıcısı olduğuna dair bilgiyi bir tek RMM , no. 8 , s. 113 vermektedir.

298 Benbanaste 1988, s. 287.

299 8 Nisan 1909 tarihli Kalem 32, s. 15: "A nos lecteurs". Grog ve Çağlar 1985, İstanbul'da 1909'da *L'Indépendant*. adında bir gazete veya derginin yayınlandığından söz etmemektedir. Grog ve Çağlar 1985, s. 114, No. 233 burada söz konusu olamaz, çünkü İkinci Balkan Savaşı sırasında kısa bir süre için Batı Trakya'da kurulmuş olan bağımsız Türk devletinin resmi organıdır.

300 25 Şubat 1909 tarihli *Kalem* 26'dan 17 Haziran 1909 tarihli *Kalem* 40'a kadar olan dergilerde kabarenin ilanları basılmıştır. Henri Yan ve "Catacloum" için bkz. Üsdiken 1995, s. 33-34 ve Metin And, "Kataklum", *DBİA*, c. 4, s. 488- 489.

301 Bkz. s. 70.

302 İzzet Ziya'nın biyografisi için bkz. Çeviker 1988, s. 112 ve Çeviker 1991, s. 96-99.

303 Ne yazık ki babasının konumu hakkında somut bilgiler edinemedim. Bkz. Çeviker 1991, s. 96.

304 Çeviker 1991, s. 96'ya göre İzzet Ziya padişahın başkâtibi (mabeyn başkâtibi) idi, fakat bunu doğrulayan bir kanıt yoktur. Belki de İzzet Holo Paşa ile karıştırılmıştır. Fakat bu kişi dahi sadece ikinci kâtip (kâtib-i sani) idi. 1891 ile 1909 yılları arasında –yani benim araştırmam için söz konusu olan zaman diliminde- başkâtip Tahsin Paşa idi. Bkz. Osman Nuri 1327, c. 2, s. 509 ve Shaw & Shaw 1977, s. 214. Bu sonuncu kaynak ise İzzet Holo Paşa ile Ahmet İzzet Paşa'yı karıştırmaktadır. Oysa bu da Abdülhamid'in ikinci kâtibi olamaz, bkz. İnal 1964, s. 1974-1981.

305 Çeviker 1988, s. 164.

306 Sedat Nuri'nin biyografisi için bkz. Çeviker 1988, s. 107-110 ve Çeviker 1991, s. 99-101.

307 Çeviker 1988, s. 107 ve Gövsa (yılı belirsiz) s. 14.

308 Çeviker 1988, s. 107 ve Gövsa (yılı belirsiz) s. 288.

309 Sedat Nuri'nin bir karikatürü 17 Aralık 1908 tarihli *Kalem* 16, s. 5'te basılmıştır.

310 Çeviker 1991, s. 142 – 143.

311 Çift İsim d'Ostoya-Sochinsky için bkz. Dixmier 1974 s. 327 ve Osterwalder 1992, s. 875. Georges ön adından sadece Osterwalder 1992 , s. 875'te söz edilmektedir.

312 Arseven 1993, s. 54.

313 Derginin adı olan *L'Assiette au Beurre*, ("Tereyağı Tabağı") özellikle 20. yüzyılın başında çok kullanılan bir deyim olup "bol gelir getiren meşgale" veya "yararlı kaynak" anlamına gelmektedir. Bu dergi Nisan 1901'den Aralık 1912'ye kadar 16 sayfa halinde haftalık olarak yayınlanmıştır. D'Ostoya *L'Assiette au Beurre*'ün 33 sayısını tek başına düzenlemiş ve bundan sonraki 43 sayıya da katkıda bulunmuştur, bkz. Dixmier 1974, s. 15-37.

314 D'Ostoya'nın biyografisi için bkz. Dixmier 1974, s. 327-328 ve Osterwalder 1992, s. 875. Dixmier, aynı kaynakta d'Ostoya'nın Polonyalı soylu bir aileden geldiği bildirilmektedir. Osterwalder, aynı yerde d'Ostoya'nın doğum yerinin Okoclavech ve doğum tarihinin 1875 olduğunu kaydeder ve Rus kökenli bir Fransız olduğunu ileri sürer. Arseven 1993, s. 54'te ise d'Ostoya'nın Çek asıllı olduğu bildirilmektedir.

315 Arseven 1993, s. 54.

316 Renkli baş sayfaları olan çok sayıda mizah dergisi bulunmamaktadır. Örnek olarak *Davul* isimli mizah dergisi ya da *Karagöz* dergisinin birkaç renkli baş sayfası gösterilebilir. *Karagöz* 1908-1914 arasında ancak beş defa renkli baş sayfa ile yayınlanmıştır: 10 Temmuz 1325 tarihli *Karagöz* 103, 19 Ağustos 1325 tarihli *Karagöz* [özel sayı], 10 Temmuz 1326 tarihli *Karagöz* 212, 11 Ağustos 1326 tarihli *Karagöz* 221 ve 9 Temmuz 1327 tarihli *Karagöz* 320.

317 Arseven 1993, s. 105.

318 22 Temmuz 1909 tarihli 45 sayılı *Kalem*'den 18 Şubat 1325 tarihli (Gregoryen tarihe göre değil) 76 sayılı *Kalem*'e kadar.

319 Dixmier 1974, s. 369. Placek, Ağustos 1907 ile Aralık 1910 arasında çıkan 7 tane *L'Assiette au Beurre* dergisine katkıda bulunmuştur.

320 5 Ocak 1911 tarihli *Kalem* 107'den 15 Haziran 1911 tarihli Kalem 129'a kadar.

321 Dixmier 1974, s. 369. Söz konusu dergi 5 Eylül 1901 tarihli *L'Assiette au Beurre*, 23'tür.

322 Rigopoulos, *Cici* ve *Latife* dergileri için de karikatürler çizmiştir. Bkz. Çeviker 1988, s. 192 ve 194. Ayrıca 1912 yılında yayınlanan Yunanca *Emerologion Satan* (Yunan harfleriyle yazı) adlı almanak için de baş sayfanın çizimini yapmıştır. Bkz. Üsdiken 1995, s. 32. Burada baş sayfa yorumsuz olarak görüntülenmiştir.

323 Çeviker 1988, s. 127, 142 ve başka sayfalar.

324 Papatrehas *Gıdık* ve *Gecekuşu* dergilerinde de çalışmıştır, bkz. Çeviker 1988, s. 172 ve 200.

325 10 Şubat 1910 tarihli *Kalem* 73, s. 6.

326 *Embros* için bkz. Canner 1995.

327 Derginin Osmanlıca bölümünün başlığında Arap harfleriyle Cemil Cem adının birbiriyle kaynaştırılmasından oluşan (...) simgesi ve Latin harfleriyle "Djem" yazısı bulunur. Fransızca bölümü ise "DJEM" başlığını taşır.

328 Cem, eski, efsanevi İran Şahı Cemşid'in kısaltılmış şeklidir. Bu hükümdar, memleketini uzun süren yağmalanmalardan sonra kurtarmış ve yeniden gelişmesini sağlamıştır. Bu figür klasik İran ve Osmanlı edebiyatında önemli bir rol oynar. Ancak ben *Cem* dergisinde bu kişiye atıflara hiç rastlamadım. Cemşid için bkz. *EI* 2 c. 2, s. 438-39. "Djamshid" sözcüğü karşılığı olarak.

329 12 Ağustos 1912 tarihli *Cem* 33, s. 2'den: "Kariat ve Karine: 'Cem' Bir Sene Kadar Evvel İhtiyar-ı Ta'tile Mecbur Oldu."

330 Çeviker 1988, s. 176.

331 Kandemir, Feridun, "Üstad Cem", 19.02.1936 tarihli *Yedigün* dergisi c. 6, no. 154, s. 20-25. Bu yazı Yücebaş 1959, s. 6-8 , Çeviker 1988 , s. 102-107'de basılmıştır.

332 Mehmet Tal'at (1874-1921) İTC üyesi olup Ağustos 1909 başından 10 Şubat 1910'a kadar İçişleri Bakanlığı görevinde bulunmuştur. Ahmad s. 53, 86 ve 179-180.

333 Bölüm 6. 1.

334 10 Ağustos 1912 tarihli *Cem* 33'ten 19 Ekim 1912 tarihli *Cem* 43'e kadar.

335 Yücebaş 1959, s. 6-7 ve Çeviker 1988, s. 104.

336 Bkz. *Periodicals in Turkish and Turkic Languages* 1993, s. 21. Sözü edilen 49 sayı, 15 Kânun I 1927'den 2 Mayıs 1929'a kadar yayınlanmıştır. Oral (yılı belli değil), s. 269'da hatalı olarak 28 Ekim 1927-2 Mayıs 1929 yazılıdır. Bayrak 1994, s. 21 *Cem* hakkında verdiği bilgilerde sık sık hataya düşmüştür.

337 16 sayfaya ek olarak.

338 Sütunların *"Tel est Graf"* ("Telegraf") veya *"Paul Itik & Tranjair"* ("Dış Politika") gibi takma adlarla imzalanmış olması bu dergi için tipik bir olaydır. Takma adlar hakkında kitabın 87. sayfasına bakınız.

339 Rigopoulos için bkz. s. 82; Sedat Süleyman Simavi için bkz. Çeviker 1988, s. 122-123 ve Çeviker 1991, s. 99-103.

340 Sayı 2'den sayı 29'a kadar (Ekim 1910-Haziran 1911) baş sayfada sermuharrir (başyazar) olarak adı geçmektedir. Fakat daha sonra da *Cem*'in başyazarlığını sürdürdüğü pek çok belirtiden anlaşılmaktadır. Bkz. Refik Halit tarafından Cemil Cem için 1950'de yazılan anma yazısı: Yücebaş 1959, s. 9-10.

341 Yücebaş 1959, s. 9 ve Çapanoğlu 1970, s. 36.

342 Çeviker 1988, s. 174'te "Dürenda" olarak okunmasını tavsiye etmektedir.

343 17 Ağustos 1912 tarihli *Cem* 34 s. 6.

344 22 Aralık 1910 tarihli *Cem* 7, s. 3'de Haftalık Lâf-ı Güzaf sütununda ve 5 Şubat 1911 tarihli *Cem* 9 s. 3-4'de Hafta-i Tagazzül başlığı altında.

345 22 Haziran 1911 tarihli *Cem* 30'dan 8 Temmuz 1911 tarihli *Cem* 32'ye kadar: [*Cem* 30, *Cem* 31 ve 32 dergilerinde "İlk Devre-i Hürriyet Gazetacılık Komedisi". Hüseyin Rahmi [Gürpınar] (1854-1944) için bkz. Akyüz 1964/1965, s. 556-558. Kendisi Ağustos 1908'den Aralık 1908'e kadar *Boşboğaz ile Güllâbi* adlı mizah dergisini çıkartmıştır. Çeviker 1988, s. 133-135.

346 *"Gros Pierre"* , büyük taş veya büyük Pier anlamına gelmektedir. Ama aynı zamanda *"Grand-Père"* yani büyükbaba sözcüğünü de ima etmektedir.

347 Cemil Cem'in yaşam öyküsü için bkz. Çeviker 1988, s. 101-102, Toros 1984, s. 32-35 ve Toros 1990, s. 30-33. Çapanoğlu 1970, s. 34-35'teki bilgiler güvenilir değildir, çünkü Cemil Cem'i *Kalem* dergisinin kurucusu olarak tanıtmaktadır ki bu yanlıştır.

348 Toros 1984, s. 33.

349 Bulunduğu görevler için konsolos yardımcılığı ve kançılarya ifadeleri kullanılmıştır.Çeviker 1988, s. 101 ve Toros 1984, s. 33 'de bulunduğu görevlerin orijinal isimleri kullanılmıştır.

350 Yücebaş 1959, s. 6 ve Çeviker 1988, s. 103.

351 22 Ekim 1908 tarihli *Kalem* 8'den 23 Eylül 1909 tarihli *Kalem* 54'e kadar her hafta bu dergide Cem'in birçok karikatürü yayınlanmıştır.

352 Söz konusu olan, 15 Aralık 1927 tarihli 1 numaralı derginin baş sayfasıdır. Buradaki resimde sokak köpekleri bir adamın elbiselerini parçalamaktadır. Resmin başlığı şöyledir: "Ah vergisiz bir memleket olsa". Temyiz mahkemesi bir buçuk yıl sonra kendisini beraat ettirmiştir. Bkz. Toros 1990, s. 32.

353 Refik Halit [Karay] biyografisi için bkz. Çeviker 1991, s. 82-85. Tdea, c. 5, s. 192-194 ve Özkırımlı 1982, c. 3, s. 729-730; edebi eserleri için bkz. Akyüz 1964/1965, s. 564, 570, 590-592 ve Spies 1963, s. 359. Özellikle *EI* 2, c. 4 s. 635-634'te Fahir İz'in düzenlediği "Karay, Refik Khâlid" maddesi geniş bilgiler içermektedir.

354 Fecr-i Âti için bkz. dipnot 257, s. 72.

355 Bu dönemde henüz parti üyesi değildi.

356 Karadeniz bölgesinde bir sancağın başşehri.

357 1853'te American Board of Commissioner for Foreign Mission tarafından kurulmuş olan bu okul bu gün Boğaziçi Üniversitesi adını almıştır. Bkz. Uygur Kocabaşoğlu, "Amerikan Okulları", *TCTA*, c. 2, s. 495-500.

358 Çeviker 1988, s. 17-21' de 1908 ile 1918 arasında çıkan diğer mizah dergilerinin çoğunun bu iki gruptan birine girdiğine işaret edilmektedir.

Dördüncü Bölüm

359 Örneğin 22 Ekim 1908 tarihli *Kalem* 8, s. 12: Nargile içen bir ihtiyar ile üzerinde "meşrutiyet" yazılı küçük bir hurma ağacını sulayan oğlan arasında şu konuşma geçiyor:
"- Hey gidi yavrum hey. Emeğine de mi acımıyorsun. Diktiğin o hurma ağacı yetmiş senede meyve verir. Siz vaktiyle benim yaşımda dikmiş olsaydınız, şimdi meyvesini birlikte yerdik. Fakat inşallah sizin yaşınıza gelirsem, oğullarımla beraber yeriz."
Bu karikatürdeki "nargile" simgesi ayrıca üzerindeki "atalet / apathie" yazısı ile daha da açık olarak belirtilmiştir. Nargilenin belli bir simge olarak kullanıldığı pek çok karikatürden birini daha anmadan geçemeyeceğim: *Kalem* 8, s. 5'teki karikatürde, bir mahallenin muhtarı, seçmen listeleri düzenlemek görevinin, rahatça nargile içmesine engel olduğundan yakınmaktadır.

360 3 Eylül-1 Ekim 1908 tarihleri arasındaki sürede (sayı 1-5) *Kalem* dergisinde çıkan karikatürlerin çoğu "yeni kazanılan özgürlük (hürriyet)" veya "eski yönetimin *(ancien régime)* sonu" konusunu ele almışlardır.

361 Bkz. Ahmad 1969, s. 2 -3, Hanioğlu 1982, s. 299 ve Quataert 1993a, s. 43.

362 15 Ekim 1908 tarihli *Kalem* 7, s. 11: "Ferdinand - Aaaaooooo, Bükülen Bulgaristan gülleleri yaşasın Balkan şarabı. Edvar – Bu camı ödemeli yoksa !!", İmza: "Ion".

363 Tevfik Paşa 22 Temmuz 1908'den 14 Şubat 1909'a kadar hariciye vekilydi. Bkz. *Salname-i Servet-i Fünun* 1326, s. 127-130. Kâmil Paşa için bkz. s. 30.

364 Karikatürdeki "1293'ü hatırlayınız" yazısındaki Osmanlıca tarih (mali yıl) Fransızca "1877'yi hatırlayınız" yazısındaki tarihe kıyasla daha doğrudur. 1293 mali yılı 11 Mart 1878'e kadar devam etmiş, oysa savaş 3 Mart 1878'de Ayastefanos Barış Antlaşması ile sona ermiştir.

365 Bu olay da 1877 yılına değilse bile 1293 mali yılına denk gelir.

366 Bkz. bu bölümde "Bulgaristan'ın Bağımsızlık İlanı."

367 29 Ekim 1908 tarihli *Kalem* 9. s. 11: "Aylık resim müsabakası". Her ay bir anket yapılacağı ilan edildiyse de bu gerçekleştirilmemiştir.

368 *Kalem* bu bilgileri ilan veren müşterilerine iletmiştir, bkz. 15 Ekim 1908 tarihli *Kalem* 7, s. 15.

369 5 Mayıs 1910 tarihli *Kalem* 85, s. 5'te "Papatrehas" imzasıyla çıkan karikatürün üstünde "nesl-i cedid" (yeni nesil) yazısı vardır.

370 Doğu Rumeli demiryolu işletmelerinde gelişen olaylar için bkz. Crampton 1983, s. 242-245 ve s. 310-314.

371 5 Ekim 1908 tarihli *Karagöz* 18, s. 4. Tahminime göre bu karikatürü Ali Fuat çizmiştir. Biraz kaba ve hantal çizilmiş olan kişiler ve arka planın çok az çizgi ile belirtilmiş olması, onun üslubunun tipik özelliklerindendir.

372 8 Ekim 1908 tarihli *Karagöz* 19, s. 1-2.

373 6 Ekim 1908 tarihi bir salı gününe rastlamaktadır.

374 Günlük bir gazete olan *İkdam* 1896'dan 1928'e kadar İstanbul'da yayınlanmıştır, bkz. Bayrak 1994, s. 64-65.

375 Pazar günü 4 Ekim 1908 tarihine denk gelmektedir ve bu da Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan ettiği günden bir evvelki gündür. Bundan sonraki satırları anlayabilmek için söz konusu günün 1326 yılı ramazan ayının 8. günü olduğunu bilmek gerekir.

376 Ragıb Efendi, Abdülhamid'in ikinci mabeyincisiydi (karin-i sani). Bu kişinin ismi Ahmed Muhtar Paşa tarafından 10 Ağustos 1912 (19 Temmuz 1328) tarihinde eski yönetim mensupları için çıkarılan af listesinde geçmektedir. Bkz. Tunaya 1984, s. 309. Faik Efendi'nin kim olduğu kesin olarak belli değildir. Yukarıda sözü edilen af listesinde Miralay Faik Efendi ismi de kayıtlıdır. Aynı belgede s. 307.

377 Pendik karşısında, Avrupalıların "Prens adaları" adını verdikleri adalar bulunmaktadır. Bunlardan hiçbiri eski Yunanca'da veya çağdaş dilde "mavri" ismini taşımamaktadır. Fakat metinden anlaşıldığına göre burada Büyükada, Heybeli, Burgaz ya da Kınalı'nın oluşturduğu gruptaki adalardan birinden söz edilmektedir.

378 15 Ekim 1908 tarihli *Karagöz* 22, s. 3: "Telgraf".

379 *Redhouse*'a göre, (1890, s 1106) "şapka giymek" şu anlamlara gelir: 1. *To become a pervert from Islam* (İslam dininden sapma) 2. *"To become a subject of a European Power"* (Bir Avrupa gücünün bağımlısı olmak).

380 29 Ekim 1908 tarihli *Kalem* 9, 9. 9: "Ferdinand – Ne ağır!", (İmzasız.)

381 14 Ocak 1909 tarihli *Kalem* 20. s. 8: "- Bunu terhin etmek istiyorum. Kabul eder misiniz? - (Ba'delmuayene) Taşlar(ın) gösterişi sahteye benziyor. Ne kadar istiyorsunuz?
Çok bir şey değil, bedelini ödeyecek kadar. – Allah akıllar versin. Pabucu büyüğe kadar yolun var.", İmza: Cem.

382 Crampton 1983, s. 313.

383 15 Ekim 1908 tarihli *Kalem* 7, s. 4: "Azametperesti", (İmzasız).

384 Bkz. s. 78 (bu kitapta).

385 3 Aralık 1908 tarihli *Kalem* 14, s. 10: "İkinci resim müsabakamız." Bu anket *Kalem*'in düzenlediği son yarışmadır.

386 Bkz. s. 81 (bu kitapta).

387 Quataert 1983, s. 125 – 129.

388 15 Ekim 1908 tarihli *Karagöz* 22, s. 3: "Telgraf. Laybah".

389 Laibach (bugünkü Ljubljana, Slovenya'nın başkenti) 1918'den beri Avusturya- Macaristan'a bağlıdır.

390 Quataert 1983, s. 123- 124. Fes, Avusturya-Macaristan firmalarınca Osmanlı pazarları için özel olarak üretilmekteydi. Bkz. Zafer Toprak, "Fes Boykotu", *DBIA*, c. 3, s. 297.391) 14 Aralık 1908

tarihli *Karagöz* 41, s. 4: (Konuşmalar metinde kayıtlıdır) İmza yoktur, fakat karikatür büyük bir olasılıkla Mehmet Baha'ya aittir.

392 Burada sözü edilen kâğıt, rendelenmiş tahta atıklarından ve tahta liflerinden üretilmekteydi. Bu tür kâğıt dayanıksız olur. "Ottan elbise" sözü genelde kullanılan bir ifade değildir [belki bitkisel liflerden, örneğin pamuktan üretilen kumaş kasdedilmektedir]. Kontekstten anlaşıldığına göre, tıpkı kâğıt konusunda olduğu gibi, burada asil amaç, ürünü kötülemektir.

393 2 Kasım 1908 tarihli *Karagöz* 29, s. 4, sütun 1, başlıksız.

394 16 Kasım 1908 tarihli *Karagöz* 33, s. 2. (Metin içinde değerlendirilmiştir) Bkz. Üngör 1989, s. 146-148.

395 19 Kasım 1908 tarihli Karagöz 34, s. 3: "Dahili Boykotaja riayet".

396 Bkz. Füsun Kılıç, "Eyüp Oyuncakçılığı", *DBİA*, c. 3 , s. 252-253.

397 Poğaça: Çeşitli iç malzemesiyle doldurulmuş ve fırında pişirilmiş hamur parçaları.

398 İstanbul'a bağlı semt ve ilçeler. Ayrıca Osmanlı devletinin çeşitli şehir ya da bölgeleri.

399 *Karagöz* 34, s. 3.

400 Ş[emseddin] Sami 1306 – 1311, c. 4 . s. 2965, Ş[emseddin] Sami'ye göre 19. yüzyılın sonunda demir üretimi çok gerilemiştir.

401 Metinde görülen parantez içine alınmış işaretler orijinal metinde aynen mevcuttur.

402 Visoka (günümüzde Visoko) Osmanlı yönetimi altında [Nefs-i] Saray (Sarayevo) sancağına bağlı bir kazanın idare merkeziydi. Bkz. Ali Cevad 1313/ 1314, s. 838 ve Mc Carty 1993, s. 57.

403 Bkz. s. 14 (bu kitapta).

404 Bkz. 23 Kasım 1908 tarihli *Karagöz* 35, s. 3: "Telgraf" ve 14 Aralık 1908 tarihli *Karagöz* 41, s. 3: "Telgraf" ve "Takvim-i Ceraid".

405 29 Ekim 1908 tarihli *Kalem* 9, s. 5: "Boykotaj", imza: "Ion pa Lu- Siu".

406 17 Aralık 1908 tarihli *Kalem* 16, s. 1: (Metin içerisinde değerlendirilmiştir) İmza: Cemil Cem.

407 5 Kasım 1908 tarihli *Kalem* 10, s. 7: (Metin içerisinde değerlendirilmiştir.)

408 12 Kasım 1908 tarihli *Kalem* 11, s. 9: "Adalet", imza: Cemil Cem.

409 14 Ocak 1909 tarihli *Kalem* 20. s. 5: (Metin içerisinde değerlendirilmiştir).

410 Avusturya-Macaristan devletinin, Berlin Kongresi'nden hemen sonra Bosna-Hersek'e asker çıkarmış olması, karikatürist için bir önem taşımamaktadır. Bkz. Dumont 1989, s. 521.

411 15 Ekim 1908 tarihli *Kalem* 7. s. 2: "Haftalık dedikodu".

412 Hikmet Feridun Es, "İnce Zevkli Bir Antika Meraklısı: Salah Cimcoz Bize Hatıralarını Anlatıyor", 4 Eylül 1935 tarihli *Yedigün* dergisi. yıl 3, c. 6, no. 130, s. 3-4 ve 24. Bu röportaj Çeviker 1988, s. 85-87'de basılmıştır.

413 Söz konusu olan, Sultanahmet Meydanı'ndaki Alman Çeşmesi'dir.

414 1899 yılında Alman firmalarına Konya-Bağdat demiryolunu inşa etme imtiyazı tanınmıştır. Bkz. Anderson 1966, s. 264-267 ve Georgeon 1989, s. 566-568. Daha önce incelenen karikatürdeki oyuncak trenle herhalde Bağdat demiryolu hattına bir gönderme yapılmaktadır.

415 İstanbul'daki Bizans anıtları hakkında Celâl Esat'ın yazmış olduğu ve ilk defa 1909'da yayınlanan eserde de aynı konuya işaret edilmektedir. Arseven, *Eski İstanbul*, 1989, s. 170 ve 174.

416 Tutuklamanın tarihi ile ilgili olarak: 22 Ekim 1908 tarihli *Kalem* 8. s. 15. [Pazar günü 18 Ekim'e denk gelmektedir.] *Karagöz*'de de aynı tarih bildirilmektedir. 1908'de çıkan birinci yıllığın cilt kapağının arka yüzü: "Tarihçe-i sal li- cenab-ı [okunaksız bir kelime] Karagöz".

417 22 Ekim 1908 tarihli Kalem 8, s. 2-3: "Nasıl oldu?" , imza Salah Cimcoz ve aynı yerde s. 15: "*Une atteinte grave à la liberté de la presse. A qui la faute?*", imza: "Le Kalem". (Türkçesi: Basın özgürlüğüne indirilen ağır bir darbe: Hata Kimde? ç.n.)

418 Almanya'nın İstanbul'daki elçisi, 1897'den 1912'ye kadar Adolf Freiherr Marschall von Biberstein idi. Bkz. Fischer 1969, s. 798.

419 Salah Cimcoz, emniyet müdürü Sami Bey'in sözlü açıklamalarını esas alarak bildirimde bulunmuştur. "*Une atteinte grave à la liberté de Presse. A qui la faute?* " başlıklı Fransızca yazı ise kaynak olarak *Sabah* ve *Takvim-i Vekayi* adlı gazetelerde çıkan haberleri bildirmektedir.

420 Bu konu hakkında 24 Aralık 1908 tarihli *Kalem* 17, s. 3 ve 6'da "Netice'i Dava" başlığı ile çıkan yazıda bilgi verilmektedir.

421 Anderson 1966, s. 282- 283 ve Farah 1993, s. 177-185.

422 12 Ekim 1908 tarihli *Karagöz* 21, s. 34: "Takvim-i Ceraid, Tercüman-ı Hakikat: 27 Eylül".

423 *Tercüman-ı Hakikat* adlı günlük gazete 1878'den 1921'e kadar İstanbul'da yayınlanmıştır. Bkz. *TCTA*, c. 1, s. 87-88.

424 *Karagöz* dergisinin aslında çıkan "Alman hükümetinin reyi olmaksızın" cümlesinin kuruluşunda muhtemelen bir baskı hatası söz konusudur. Cümlenin doğru şekli "Alman hükümetinin reyini almaksızın" olmalıdır, çünkü Karagöz'ün yorumu "almaksızın" kelimesine dayanmaktadır.

425 Alman elçisinin yazlık konutunun bulunduğu, İstanbul Boğazı kıyısında bir semt.

426 25 Ocak 1909 tarihli *Karagöz* 53, s. 3, sütun 3: "Karagöz idarehanesine."

427 Bkz. Quataert 1983, s. 127-131.

428 *Karagöz* 53, s. 2.

429 31 Aralık 1908 tarihli *Kalem* 18, s. 16: "Ahir zaman haydudlukları.", İmza: Cem.

430 28 Ocak 1909 tarihli *Kalem* 22, s. 1: "Kuzum Ebüsaid Efendi, böyle kelepirler düştükçe beni unutma.", İmza: Cem.

431 Ebüsaid ("Sait'in babası"), Sait adında bir oğlu olan Kâmil Paşa'ya dostça bir hitap biçimi. Bkz. Ahmad 1969, s. 44.

432 4 Şubat 1909 tarihli *Kalem* 23, s. 8-9. "Luksenburg Müzesinden: Esir taciri", İmza: Cem.

433 Avrupa resim sanatında Şarkiyatçılık konusu için bkz. Thornton 1989, s. 342-355.

434 Bkz. Örneğin Gérômes'in "Esir Pazarı" adını taşıyan tablosu ya da İngiliz sanatçı E. Long'un "The Marriage Market" adlı eseri. (Thornton 1989 resim 430, s. 358 ve resim 434, s. 363).

435 Bkz. Toledano 1982, s. 135 – 147.

436 Brummet 1995, s. 446 ve çeşitli yerlerde.

437 12 Mart 1909 tarihli *Karagöz* 66, s. 2 : "Muhavere."

438 29 Mart 1909 tarihli *Karagöz* 71, s. 3: "Telgraf. Harici".

439 Avusturya-Macaristan mallarına karşı ilan edilen boykotun başlangıcından sonra Osmanlı fes yapımcıları yeni bir fes biçimi geliştirmişler ve buna "Serpuş-ı Milli" (Ulusal Başlık) adını vererek satışa sunmuşlardır. Bkz. Zafer Toprak, "Fes Boykotu", *DBİA*, c. 3, s. 297.

440 Ayrıca bkz. Çeviker, Turgut, "II. Abdülhamid'in Karikatür Olarak Portresi". Çeviker 1997. s. 16-25.

441 Bkz. 25. 04. 1901 tarihli *Tokmak* 4, s. 1 veya 01. 02. 1898 tarihli *Beberuhi* dergisi, s. 4. Çeviker 1986, s. 293-294'ten alıntı. Çeviker zaman zaman mali takvim ile Hıristiyan takvimini karışık

olarak kullanmıştır. Bu nedenle sözü edilen tarihlerin Gregoryen takvime göre mi, yoksa mali takvime göre mi olduğunu saptayamadım.

442 Jaeckh 1915, s. 40'da bölüm başlığı şöyledir: "*Tagebuchblaetter aus der Julirevolution 1908*" ("1908 Temmuz devrimi sırasında tutulan günlükten sayfalar")

443 Jaeckh 1915, s. 126.

444 8 Ekim 1908 tarihli *Kalem* 6, s. 12: (Metin içerisinde değerlendirilmiştir). İncelemelerime girmeyen mizah dergilerinde de Abdülhamid hakkında çok az sayıda karikatür bulunmaktadır. Bkz. Çeviker 1988, s. 134.

445 Muhammed Ali Şah, 19 Ocak 1907'de İran şahı olmuş, 6 Temmuz 1909'da tahttan indirilmiştir.

446 29 Nisan 1909 tarihli *Kalem* 34, s. 4: (Metin içerisinde değerlendirilmiştir).

447 Bosna-Hersek'in ilhakından sonraki ve Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden önceki bir tarihe denk gelen bir olaydan söz ediliyor olmalıdır.

448 27 Teşrin I 1328 tarihli *Karagöz* 463, s. 2: "Muhavere. Karagöz'ün mütalâası."

Beşinci Bölüm

449 19 Ağustos 1909 tarihli *Karagöz* 111, s. 4. [Resim 1] "- Aman Karagöz... İş kuvvete kalınca Allalı kerim... Fakat acaba onların ipi sağlam mı? – Gayret. birader, gayret. Hak yerini bulur. [Resim 2] – İpi soruyordu ? ... Bir çekişte koptu... Pamuk ipliği imiş... – Ah, Karagözüm! Allah herkesin gönlüne göre verir...", İmza: Mehmet Baha.

450 14 Temmuz 1326 tarihli *Karagöz* 213, s. 4: [Resim 1] "- Bana bak, palikarya, ipin çürük. Çok çekme, koparırsın. [Resim 2] – Ben sana demedim miydi uh olsun. Bir daha her gördüğüne elini uzatma!", İmzasız. [Muhtemelen Halit Naci].

451 Burada İbrahim Hakkı ismi ile "hak" kelimesinin –i hali arasındaki benzerlikten yararlanarak bir kelime oyunu yapılmıştır. Ancak gramer açısından hakkı sözcüğünü isim olarak kabul etmek olanaksızdır, çünkü gereken takıdan yoksundur.

452 İbrahim Hakkı Paşa 12 Ocak 1910'da sadrazam olmuştur.

453 20 Ocak 1910 tarihli *Kalem* 71, s. 4: "*Le nouveau Grand Vizir s' installe*" (Yeni sadrazam yerleşiyor) (İmzasız).

454 Oğlan çocuğunun neyi temsil ettiği hakkında kesin bir cevap vermek olanaksızdır. Elinde tuttuğu topun üzerinde Latin harfleriyle "Kreta" yazılıdır. Bu bakımdan küçük oğlanın "Girit Adası'yla oynayan" Yunanistan'ı temsil ettiği düşünülebilir. Öte yandan çocuğun üstünde Arap harfleriyle Girit yazılı olması, onun bizzat Girit Adası'nın sembolü olduğu anlamına da gelir. Benim görüşüme göre, oğlan çocuğunu topu ile birlikte tek varlık olarak yorumlamak en kolay çözümdür.

455 Avrupa devletleri 1897 tarihinden itibaren Girit Adası'nın statüsünü özerk vilayet olarak garanti altına almışlardır. Dakin 1972, s. 152-154, Adanır 1979, s. 122- 123.

456 Bu karikatürdeki "Andro Philippopolio" imzası belki de çizerin adı değil, Zincografi atölyesinin unvanıdır.

457 Fransızca basılan *Le Jeune Turc* isimli gazete 1909'dan en az 1915'e kadar İstanbul'da yayınlanmıştır. Bkz. GROC ve ÇAĞLAR 1985, s. 119.

458 20 Ocak 1910 tarihli *Kalem* 71, s. 7: "*Revue Hebdomadaire*", İmza: "*LeChamelier*" [Henri Yan].

459 1 Aralık 1910 tarihli *Cem* 4 , s. 2: "Haftalık Lâf-ü Güzaf", İmza: "Vak'anüvis" [Refik Halit].

460 Elefterios Venizelos Ekim 1910'da Yunanistan'ın başbakanlığına getirilmiştir. Bkz. Dakin 1972, s. 185 ve Papacosma 1977, s. 161.

461 Çapanoğlu 1970, s. 36.

462 26 Ocak 1911 tarihli *Cem* 12, s. 11. "*Nouvelles de l'Étranger*", İmza: "Paul Itik & Tranjair".

463 Ahmet Emin, s. 101-102. 1968 basımı, 1914 tarihli ilk basımın değiştirilmemiş yayınıdır.

464 İdis imzası için bkz. s. 61 (bu kitapta).

465 25 Şubat 1909 tarihli *Kalem* 26, s. 10: "Meclis-i Meb'usan'da: Makedonya kiliseler mes'elesi", İmza: "Idis par Lu Siu."

466 Ahmet Rıza (1859- 1950), 1908'den 1912'ye kadar Meclis-i Mebusan'da İstanbul mebusu idi ve 1909'da meclis başkanı oldu. Bkz. Ahmad 1969, s 177 ve Dumont ve Georgeon 1989, s. 581 ve 583.

467 Burada dikkate değer olan olay, *Kalem* dergisinin 1910 yılının ilk aylarından itibaren sadece Osmanlıca olarak yayınlanan bir dergiye dönüşmek üzere olduğudur. Bkz. s. 57 (bu kitapta).

468 8 Eylül 1910 tarihli *Kalem* 92, s. 6: "Kiliseler münazaası", İmza: Papatrehas.

469 İTC yanlısı *Tanin* isimli günlük gazete 1908'den 1918'e kadar Hüseyin Cahid [Yalçın] tarafından yayınlanmıştır. Orhan Koloğlu, *DBİA*, c. 7 s. 205'te "Tanin"in İTC'nin resmi yayın organı olduğunu ileri sürülmektedir. Bkz. Topuz 1973, s. 103.

470 Bartl 1968, s. 153-166 ve Bartl 1995, s 110-114.

471 17 Ekim 1908 tarihli *Karagöz* 23, s. 4: "Takvim-i Ceraid."

472 Örneğin Resim 43, s. 145 ile karş. (bu kitapta).

473 Mehmed Reşad'ın yolculuğu hk. bkz: Necdet Sakaoğlu, "Mehmet V (Reşad)", *DBİA*, c. 5, s. 345.

474 Bkz. *DBİA*, c. 5, s. 345: "Mehmet V (Reşad)" adı karşılığı.

475 *Malisor*lar, Arnavutların dağlarda yaşayanlarına verilen isimdir.

476 Bkz. Altıncı Bölüm: "Balkan Savaşları Öncesindeki Siyasi Gelişmeler".

477 15 Eylül 1910 tarihli *Kalem* 93, s. 3: "Arnavutluk'ta", İmza: Sedat Nuri.

478 "Mori" Arnavutlara özgü bir hitap şeklidir. Bkz. *Redhouse Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük* 1992, s. 783, "more" sözcüğü karşılığı. "Mori" sözcüğünün yazılış şekli için bkz. Arseven 1993, s. 122.

479 Her iki versiyon arasındaki en önemli fark, Arnavutça'ya özgü seslerin, birinde harekeli harflerle, diğerinde ise harf kombinasyonlarıyla yazıya aktarılmalarıdır. Manastır Kongresi ve alfabe meselesi hk. bkz. Bartl 1968, s. 164-165.

480 Bkz. Bartl 1968, s. 168-169.

481 6 Nisan 1911 tarihli *Kalem* 120, s. 10: "Haydi aşağı kapıya, burası sana gelmez.." ve 20 Nisan 1911 tarihli *Kalem* 122, s. 8-9: "Garibaldi eğlencelerinden", Her iki karikatür de Sedad Nuri imzalıdır.

482 6 Nisan 1911 tarihli *Kalem* 120, s. 1: "Dahiliye'nin dahili", İmza: Scarselli: Halil [Menteşe] (1874-1948) Bkz. Ahmad 1969, s. 171.

483 Çeviker 1988, s. 332'de bu resim basılmıştır, fakat "Albanie" sözcüğü yerine "Lübnan" sözcüğü kullanılmıştır. Bu herhalde bir yanılgıdan kaynaklanmaktadır. Fakat Çeviker bu karikatürü yorumlamadığından, yanılgının bir sakıncası yoktur.

484 6 Nisan 1911 tarihli *Kalem* 120, s. 9: "Üf, artık çok oluyor, bir sağa, bir sola..", İmza: Rigopoulos.

485 Dalkin 1972, s. 191-195, Hösch 1988, s. 183, Dumont ve Georgeon 1989. s. 604-606.

486 Ahmad 1969, s. 107-109.

487 Karagöz'ün burada karşıtlık olarak nitelendirdiği aslında bir karşıtlık değildir, çünkü İbrahim hakkı İTC üyesi olmadığı gibi, taraftarı da değildi.

488 Yukarıda sözü edilen Nisan 1912 tarihindeki yeni meclis seçimlerinin öne alınması konusu hakkında (bu kitapta) sayfa 41'e bakınız. Hacivad'ın olağanüstü hal ilanı ile ilgili olarak söyledikleri sadece kısmen doğrudur, zira olağanüstü hal durumu İstanbul'da 1909 Nisan'ından itibaren ilan edilmiş ve 23 Temmuz 1912'ye kadar sürmüştür. Bundan yaklaşık iki hafta sonra Ahmed Muhtar Paşa yeniden olağanüstü hal durumu ilan etmiştir. Fakat bu dönemde artık İTC Halaskâr Zabitan tarafından iktidardan indirilmişti. Bkz. Tunaya 1989, s. 267-270.

489 13 Ağustos 1328 tarihli *Karagöz* 440, s. 1: "Aman Hacivad! Sandal parçalı imiş, İttihad bir tarafta, Terakki diğer tarafta kaldı, denize düşen "vav-ı atıfa"ya bak!" (İmzasız)

490 Portresi yapılan kişilerden biri Harbiye Nazırı Nazım Paşa, diğerleri Sadrazam Ahmed Muhtar Paşa, Şura-yı Devlet reisi ve bir önceki sadrazam Kâmil Paşa, Ahmed Muhtar Paşa'nın oğlu olan Bahriye Nazırı Mahmut Muhtar Paşa'dır. Bkz. Ahmad 1969, s. 109 ve s. 172-175.

491 11 Ağustos 1328 tarihli *Karagöz* 439, s. 2-3: "Hasb-ı Hal. Adem-i merkeziyet", İmza: Karagöz.

492 Baha Tevfik 1332, s. 57, Baha Tevfik 1992, s. 73'e muadildir.

493 Burada Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın üyesi olan Rıza Tevfik [Bölükbaşı] ima edilmektedir. Bkz. Tunaya 1984, s. 264 vd.

494 Crampton 1983, s. 411 ve Artuç 1988, s. 80-81.

495 19 Eylül 1328 tarihli *Karagöz* 452, s. 2: "Muhavere. Memleketimizin hali."

496 15 Eylül 1328 tarihli *Karagöz* 451, s. 2. "Muhavere. Meslek intihabı."

497 19 Eylül 1328 tarihli *Karagöz* 452, s. 2.

498 Parti 5 Eylül 1912'de kurulmuştur. Fakat Hacivad'ın söylediği gibi burada İTC'nin bir alt organizasyonu söz konusu değildir. Hatta bu parti İTC'ye rakip durumdadır. Bkz. Tunaya 1984, s. 351- 354.

499 İTC'ye yakın bir günlük gazete olan *Tanin*, Ahmed Muhtar Paşa rejimine karşı şiddetli hücumlarda bulunmuş ve Ağustos 1912'de yayınlanması yasaklanmıştır. Bkz. Ahmad 1969, s. 111. Dipnot 469 ile karşılaştırınız.

500 19 Eylül 1328 tarihli *Karagöz* 452 , s. 2.

501 Karş. (bu kitapta) s. 122 vd.

502 20 Mart 1329 tarihli *Karagöz* 504, s. 3: "Dahili. Muhterem Karilerimize."

503 23 Teşrin II 1327 tarihli *Karagöz* 363, s. 2: "Muhterem Karilerimize" ve 27 Teşrin I 1328 tarihli *Karagöz* 463, s. 3: "Karagöz diyor ki."

504 14 Eylül 1912 tarihli *Cem* 38, s. 12: "İcabına göre galeyan-ı hamiyyet gibi de gösterilebilir.", İmza: Cemil Cem.

505 Bkz. Ahmad 1969, s. 109. Ahmed Muhtar Paşa kabinesindeki Kâmil Paşa, İngiliz taraftarı politikası ile İTC'nin eleştirilerini üzerine çeken kişidir. Bkz. Ahmad 1969, s. 173.

506 Çiftenakkareci: Geleneksel müzikte sık sık kullanılan ikili davulu çalan kişi.

507 17 Ağustos 1912 tarihli *Cem* 34, s. 9: Başlık: "31 Mart'ı ne için ister ve beklerler? 'İttihad'a zaf'ı kalb kabahatını atf edenlere ithaf'", İmza: Cemil Cem.

509 "Selanik kahbe Selanik" şarkısı Karagöz tiyatrosunda "Sünnet" piyesinde söylenir. Bkz. Ritter 1953, s. 29-30 ve Üngör 1989, s. 275-279.

509 Çeviker 1988, s. 176.

510 1913 yazında, *Cem* dergisinin başyazarı Refik Halit [Karay] Sinop'a sürgüne gönderildiğinde, durum daha farklıydı. Fakat o döneme kadar Osmanlı devletinin tüm iç politikası değişmişti Ayrıca da bu olay *Cem*'in son sayısının çıkmasından sekiz ay sonraya rastlar.

511 Artuç 1988, s. 78 – 79 ve *Balkan Harbi* 1970, s. 77-79.

512 22 Eylül 1328 tarihli *Karagöz* 453, s. 1.

513 Aynı dergide s. 2: "Muhavere: Yaşasın muharebe."

514 Aynı dergide s. 2.

515 Aynı dergide, s. 2: "Hasb-ı Hal". Güney Afrika'da bulunan bu iki cumhuriyet, 1899- 1902 yıllarında yapılan Bure Savaşı'nda İngilizler tarafından yenilgiye uğratılmış ve koloni olarak imparatorluğa bağlanmıştır. Bkz. Lloyd 1984, s. 251-255.

516 Hürriyet ve İtilaf üyeleri olan Rıza Tevfik [Bölükbaşı] ve Lütfi Fikri hakkında bkz. Ahmad 1969. s. 99 ve Tunaya 1984, s. 286.

517 26 Eylül 1328 tarihli *Karagöz* 454, s. 2: "Muhavere. İslahat nedir?"

518 29 Eylül 1328 tarihli *Karagöz* 455, s. 2: "Muhavere. Hal ve mevki."

519 3 Teşrin I 1328 tarihli *Karagöz* 456, s. 2-3: "Karagöz gönüllü."

520 Yunan krallığı, Yunanlıların yaşamakta oldukları bütün bölgeleri kendi devletine bağlamayı tasarlamaktaydı. Bu plan "*megalé idea*" (Rumca: büyük ideal, Osmanlıca - Türkçe'de ise yanlış olarak "*megalo idea*" diye ifade edilmektedir). Bkz. Dakin 1972, s. 8. Karagöz şaka yoluyla Yunanlıların bazı şeyleri, olduğundan büyük göstermeye meraklı olduklarını anlatmak istemektedir.

521 Gökhan Akçura'nın "Bakkallar" (*DBİA*, c. 2, s. 3-5) üzerine yazdıklarına göre, İstanbul'daki bakkaliyelerin çoğu Rumlar veya Karamanlılar (Türkçe konuşan Rum-Ortodoks azınlık) tarafından işletilmekteydi.

522 Bkz. s. 210 (bu kitapta).

523 6 Teşrin I 1328 tarihli *Karagöz* 457'den 13 Teşrin I 1328 tarihli *Karagöz* 459'a kadar.

524 13 Teşrin I 1328 tarihli *Karagöz* 459, s. 2: "Karagöz'ün üçüncü mektubu."

525 Kumanova (günümüzde Kumanovo) 1912 tarihine kadar Kosova vilayetindeki Üsküp sancağının bir kazasının başkentiydi. Bkz. Ali Cevad 1313/ 1314 , s. 100-101. Osmanlıların Garb Ordusu'nun en önemli bölümü Kumanova'da bulunuyordu. Bkz. Artuç 1988, s. 194.

526 Artuç 1988, s. 193-207.

527 5 Ekim 1912 tarihli *Cem* 41, s. 8: "Oralarda yiyecek ekmeğimiz, içecek suyumuz varmış!"

528 Resmi kayıtlara göre Balkan eyaletlerinde bulunan Osmanlı ordusunun mevcudu 800.000 kişiden fazlaydı. Oysa gerçek rakam bundan çok daha düşük olup 300.000 kişiydi. Bkz. Artuç 1988, s. 111-112. Karikatüristin bunu bilmesine elbette ki olanak yoktu.

529 12 Ekim 1912 tarihli *Cem* 42, s. 16: "Birader, sen eskisine falan bakma, beni dinle, tecrübem var, muharebede daima düşmana göstereceğin cepheyi tahkim etmeli, zırhlamalıdır."

530 19 Ekim 1912 tarihli *Cem* 43, s. 4, 6-7 ve 10: "Hikâye: Bir Bulgar neferinin sergüzeşti", İmza: Müsahib Efendi.

531 Dimitri adının kısaltılmışı.

532 Akad 1994, s. 29.

533 Bkz. s. 67 (bu kitapta).

534 17 Teşrin I 1328 tarihli *Karagöz* 460, s. 2: "Karagöz'ün tavsiyesi."

535 Akad 1994, c. 2, s. 29-30.

536 Bkz. Dördüncü Bölüm: "Bosna-Hersek'in Avusturya'ya bağlanması ve Avusturya-Macaristan'a Boykot" ve "Avusturya ile Osmanlı Devletinin Uzlaşması ve Boykotun Sona Ermesi" başlıklı bölümler.

537 *Karagöz* 460, s. 4: "Kumanova muzafferiyeti", (İmzasız).

538 Karikatürde ve altyazısında düşman askerleri hakkında etraflı bilgi verilmemektedir. Ben burada Sırp askeri ifadesini kullandım, çünkü Kumanova'da Osmanlılar Sırplara karşı savaşmıştır. *Karagöz*'ün dört gün önce çıkan 26 Ekim 1912 tarihli sayısında yanlış olarak Kumanova'da "Bulgar düşmanlar" ile savaşıldığından söz edilmiştir. Ben bunu dikkate almadım. Bkz. s. 182 (bu kitapta).

539 24 Teşrin I 1328 tarihli *Karagöz* 462, s. 2: "Karagöz'ün nasihatı."

540 27 Teşrin I 1328, *Karagöz* 463, s. 2: "Vazife-i milliye."

541 23 Teşrin I 1330 tarihli *Karagöz* 682, s. 1: "Hazret-i Yavuz – Vay!! İstanbul efendinin boğazına sarılmak isteyen küstahlar kim imiş bakayım!? [...]" ve 24 Teşrin I 1330 tarihli *Karagöz* 683, s. 1: "Hazret-i Yavuz- "Karagöz ağa! Savurarak fırlat ki, kımıldayamadan dibi boylasınlar. [...]", (İmzasız).

542 27 Teşrin I 1328 tarihli *Karagöz* 463 s. 2: "Muhavere. Karagöz'ün mütaleası."

543 Sultan Abdülhamid Nisan 1909'da tahttan indirildikten sonra Selanik'te gözaltında tutuluyordu.

544 Bkz. Altıncı Bölüm: "Balkan Savaşları Öncesindeki Siyasi Gelişmeler."

545 12 Kânun II 1328 tarihli *Karagöz* 485, s. 2: "Muhavere. Karagöz'ün mütaleatı."

546 Bkz. Altıncı Bölüm: "Balkan Savaşları Öncesindeki Siyasi Gelişmeler."

547 12 Kânun II 1328 tarihli *Karagöz* 485, s. 2.

548 29 Kânun I 1328 tarihli *Karagöz* 481: "Bak Hacivad şu zavallı kuşlar kar tipi ve boradan şaşırmışlar, dolaşıp duruyorlar. Ah tipi biraz dursa şu uzaktan camii görünen şehre inebilseler!", (İmzasız).

549 2 Kânun II 1328 tarihli *Karagöz* 482 s. 3: "Dahili. Dilleri kopsun!"

550 9 Kânun II 1328 tarihli *Karagöz* 484, s. 2: "Muhavere. Karagöz tövbekâr."

551 23 Kânun II 1328 tarihli *Karagöz* 488, s. 2-3 : "Muhavere. Millet nasıl yaşar?"

552 Karagöz burada 13. yüzyılın başlarında hükümdar olan Moğol hakanı Cengiz Han ve 14. yüzyılın başında hüküm süren Türk-Moğol Emiri Timur Leng'e (Tamerlan) gönderme yapmaktadır. Her ikisinin de acımasızlığı dillere destan olmuştur.

553 Hacivad'ın mektep, medrese görmüş bir kişi olması, bana göre, onun bir İslam alimi olduğu anlamına gelmez; onun rolü sadece gölge oyununun eskiye dayanan kişi tiplemelerinden birinin imajını sürdürmekten ibarettir. Konuşmanın devamında İslam dininden ve İslam alimlerinden hiç söz edilmez.

554 Baha Tevfik 1332, s. 11-12, 82- 87 ve 95-99. Bunun mukabili şudur: Baha Tevfik 1992, s. 44, 89-92 ve 97-99.

555 Baha Tevfik 1332, s. 18-23. 117-120 ve değişik yerlerde. Herbert Spencer için bkz. Jonathan H. Turner, *Herbert Spencer.* A Renewed Appreciation Beverly Hills u.a. 1985 ve Herbert Spencer, *Von der Freiheit zur Gebundenheit* (*Özgürlükten Bağımlılığa*), Berlin 1891.

556 Baha Tevfik 1332, s. 83- 84 . Yeni basımda: Baha Tevfik 1992, s. 90-91.

557 10 Ağustos 1329 tarihli *Karagöz* 548, S. 3: "Hasb-ı Hal. Sütçülerimiz ? ..."

558 Söz konusu olan 1870-1871 Alman - Fransız Savaşı'dır.

559 28 Teşrin II 1328 tarihli *Karagöz* 472, s. 3: "Hasb-ı Hal. Meşrutiyet hakkında."

560 5 Ağustos 1329 tarihli *Karagöz* 546, s. 2: "Muhavere. İdare-i memleket."

561 Valona (Osmanlıca: Avlonya, günümüzde Vlorê), bugünkü Arnavutluk devletinin güney bölgesinde bulunan bir liman kentidir.

562 Bartl 1995, s. 133-138. Löhr 1992 , s. 66-84.

563 19 Kânun I 1328 tarihli *Karagöz* 478, s. 1: Metin içerisinde değerlendirilimiştir.

564 19 Şubat 1329 tarihli *Karagöz* 598, s. 1: Metin içerisinde değerlendirilmiştir.

565 Wilhelm von Wied'e verilen borç hakkında bkz. Bartl 1995, s. 157.

566 Bernard Partridge (1861-1944) 1891'den itibaren ölümüne kadar *Punch* dergisinde çalışmıştır, bkz. *The World Ancyclopedia of Cartoons,* c. 2, s. 433 ve Osterwalder 1989 s. 800. *Karagöz* daha önce de zaman zaman kaynak belirtmeden *Punch* ve *Simplicissimus* dergilerinden karikatürler alıp yayınlamıştır.

20 Ağustos 1908 tarihli *Karagöz* 4 , s. 4'te *Punch* dergisinden alınma bir çizim vardır. Bu karikatürün orijinali Kocabaşoğlu 1992, s. 14'te basılmıştır. 11 Ocak 1908 [yanlışlıkla 1909 yazılmıştır] tarihli Karagöz 49, s. 3'te de *Simplicissimus*'tan (yıl 13, sayı 38, 21 Aralık 190, s. 653) bir karikatür yayınlanmıştır.

567 I. Konstantin Mart 1913'te babası I. Georgios'un Selanik'te öldürülmesinden sonra Yunanistan kralı olmuştur, Dakin 1972, s. 203.

568 14 Eylül 1329 tarihli *Karagöz* 560, s. 1.

569 Bkz. s. 148 (bu kitapta).

570 26 Şubat 1329 tarihli *Karagöz* 600, s. 1:

"Hacivad – Aman Karagöz, bu nasıl Meclis-i Meb'usan ? Burada herkes rey verirken el kaldıracak yerde tabanca atıyor!...

Karagöz – Her yerde örf-ü âdete ittiba olunur. "Besa" memleketin meşrutiyeti böyle olur!...", (İmzasız).

571 Trumpener 1968, s. 28 ve Jaeschke 1941, s. 10-11.

572 "Çorbacı" sözcüğü Osmanlıların zengin ve itibarlı Hıristiyan tebaadan olanlara hitap şeklidir. Bkz. Ş[emseddin] Sami 1317, s. 519 veya *Türkçe Sözlük* 1988 s. 320.

573 İkinci Balkan Savaşı ile Birinci Dünya Savaşı arasındaki dönemde Sırp-Yunan ilişkileri hakkında bkz. Dalkin 1972 , s. 200-203.

574 Avusturya-Macaristan ordu birlikleri 12 Ağustos 1914'te Sırbistan sınırını geçmişlerdir. Bkz. Hösch 1988, s. 309.

575 Fischer 1969 s. 736.

576 4 Ağustos 1330 tarihli *Karagöz* 649 , s. 1:
"Karagöz- Heyyy! Sinyor Boncorno! Ne cevap vereceksen ver de, ortalığı meraktan kurtar! Başını bir yukarı kaldırırsan işi anlarsın!", (İmzasız).

577 27 Eylül 1330 tarihli *Karagöz* 671, s. 4.

578 5 Mart 1330 tarihli *Karagöz* 602 , s. 1:
"Karagöz- Ha gayret ha. Şimdi epeyce kerkinleşdiniz. Bakalım kim kazanacak?", (İmzasız)

579 Bkz. 27 Temmuz 1330 tarihli *Karagöz* 646, s. 4, 31 Temmuz 1330 tarihli *Karagöz* 647, s. 4, 2 Ağustos 1330 tarihli *Karagöz* 648, s. 1 , 13 Ağustos 1330 tarihli *Karagöz* 653 s. 1, 18 Ağustos 1330 tarihli *Karagöz* 655, s. 1.

580 Enver Paşa 1914 Ocak ayından 1918'de savaşın bitimine kadar harbiye nazırı olarak görev yapmıştır, bkz. Ahmad 1969, s. 146 ve 168-169.

581 25 Ağustos 1330 tarihli *Karagöz* 658, s. 1:
"Karagöz- Senin gibi aç gözlü görmedim, Mister Con Kikiriki! Bir elinde mısır, diğer elinde hindistan cevizi muttasıl kemirip duruyorsun. Fakat emin ol ki bunların ikisinin de hazmı batidir, mi'deni bozacağına şübhe etme...", (İmzasız).

582 Savaşın başlangıcında Büyük Britanya, Mısır üzerindeki protektorasını ilan etmiştir. Bkz. Matuz 1985, s. 264.

583 21 Teşrin I 1330 tarihli *Karagöz* 681, s. 1.

584 Birçok karikatürü temsilen burada 12 Teşrin II 1330 tarihli *Karagöz* 691 s. 1 ve 22 Kânun I 1330 tarihli *Karagöz* 708, s. 1'de çıkan karikatürler örnek gösterilebilir.

Yedinci Bölüm

585 Karş. Georgeon 1988, s. 34, Adanır 1988, s. 19 ve Adanır 1995 , s. 14-16.

Kaynakça

Süreli Yayınlar

Cem, Siyasi, Edebi, Musavver Mizah Mecmuası (*Djem*. Revue Politique, Humoristique et Satirique Illustrée) No. 1- 32; 28 Teşrin II 1326-25 Haziran 1327.
(10 Kasım 1910-8 Temmuz 1911) ve No. 33-43; 28 Temmuz 1328-29 Eylül 1328 (10 Ağustos 1912-19 Ekim 1912), İstanbul.

Kalem, Perşembe Günleri Neşrolunur [Edebi Mizah Gazetesi] (*Kalem*. Journal Humoristique [et Satirique] Paraissant le Jeudi .)(586) No. 1-130, 21 Ağustos 1324-16 Haziran 1327 (3 Eylül 1908-29 Haziran 1911), İstanbul.

Karagöz, Şimdilik Cumartesi ve Çarşamba Günleri Neşrolunur Eylence [Mizah] Gazetesidir (587). No. 1-728; 28 Temmuz 1324-6 Şubat 1330 (10 Ağustos 1908-19 Şubat 1915), İstanbul.

Salname-i Servet-i Fünun, 1. yıl: Yayıncı: İsmail Subhi ve Mehmet Fuad, İstanbul 1326.

Simplicissimus 13. yıl, sayı 1-52 ; 6 Nisan 1908-29 Mart 1909 Münih.

Ansiklopediler ve Sözlükler

Aktunç, Hulki, *Türkçenin Büyük Argo Sözlüğü*, İstanbul 1990.

Ali Cevad, *Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lûgatı*, İstanbul 1313/1314.

Bayrak, M. Orhan, *Türkiye Gazeteler ve Dergiler Sözlüğü* (1831-1993), İstanbul 1994.

Çankaya, Ali, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, 8 cilt, Ankara, 1968-1971.

Duman, Hasan, İstanbul Kütüphaneleri Arap harfli Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu 1828-1928, İstanbul 1986.

Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi. (Yay.Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı) 8 cilt.
İstanbul 1993-1995 [DBİA olarak geçer].

Düstur. *Tertib-i Sâni*, 5 cilt, 2. baskı, İstanbul 1329- 1332.

Encyclopaedia of Islam. yeni basım, bugüne kadar 9 cilt olarak çıkmıştır, Leiden 1960- 1997 [EI olarak geçer].

Eski Harfli Türkçe Süreli Yayınlar Kataloğu, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1987.

Gövsa, İbrahim Alâttin, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, tarih belirsiz.

Handbuch der Publizistik, Dovifat, Emil, 3 C., Berlin 1968-1969.

İslam Ansiklopedisi. 13 C., İstanbul 1941-1986, [İA olarak geçer].

Koszyk, Kurt ve Karl H. Pruys, *Wörterbuch der Publizistik*, Münih ve Berlin 1970.

Lane, Edward William, *Arabic Englis Lexicon in Eight Parts*, I. Kitap, Bölümler 1-8, Londra ve Edinburgh, 1863-1893, New York 1955-1956.

Necatigil, Behçet, *Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü*, İstanbul 1972.

Ostwalder, Marcus, *Dictionaire des Illustrateurs 1800-1914*, Neuchâtel 1989.

Ostwalder, Marcus, *Dictionaire des Illustrateurs 1890-1945*, Neuchâtel 1992.

Özege, M. Seyfettin, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, İstanbul 1971-1979.

Özkırımlı, Atilla, *Türk Edebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul 1982.

Periodicals in Turkish and Turkic Languages, Muhammad Isa Waley, Oxford 1993.

Philologiae Turcicae Fundamenta, Lois Bazin, vd., Wiesbaden 1964/1965.

Redhouse, James W., *A Turkish and English Lexicon*, İstanbul 1890.

Redhouse Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük, Bahadır Alkım vd., İstanbul 1992.

Ş[emseddin] Sami, *Kamusüla'lâm*, Tarih ve Coğrafya Lûgatını ve ta'bir-i asahla kâffe-i esma-i hassayı câmidir, İstanbul 1306-1316.

Ş[emseddin] Sami, *Kamus-i Türkî*, İstanbul 1317.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi. (ed. Murat Belge.) 6 C., İstanbul 1985, [TCTA olarak geçer].

The World Encyclopedia of Cartoons. (ed. Maurice Horn.) 2 C., New York ve Londra 1980.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi. Devirler/İsimler/Eserler/Terimler. 7 C., İstanbul 1977-1990 [TDEA olarak geçer].

Kaynak Eserler

Adanır, Fikret, *Die makedonische Frage*. Ihre Entstehung und Entwicklung bis 1908. Wiesbaden 1979.

Adanır, Fikret, "Zum Geschichtsbild der nationalen Erziehung in der Turkei." *Internationale Schulbuchforschung*. Zeitschrift des Georg-Eckert-Institutes für Internationale Schulbuchforschung içinde, 1988, Defter 1. s. 7-40.

Adanır, Fikret, *Geschichte der Rebuplik Türkei*, Meyers Forum c. 32, Manheim 1995.

Ahmad, Feroz, *The Young Turks*. The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908 - 1914, Oxford 1969.

Ahmed Emin [Yalman], *The Developement of Modern Turkey as Measured by its Press*. [New York 1914 basımının tıpkıbasımı] New York 1968.

Akad, M. Tanju, *Balkan Savaşı'nda İstanbul*, *DBİA*, c. 2 içinde, s. 29-30.

Akşin, Sina, *Şeriatçı bir Ayaklanma*, 31 Mart Olayı, Ankara 1994.

Akyüz, Kenan, *La Littérature Moderne de Turquie*, PTF, c. 2 içinde, s. 465-634.

Allen, Ann Taylor, *Satire and Society in Wilhelmine Germany*, Kladderadatsh and Simplicissimus 1890-1914, Kentucky 1984.

Ammann, Ludwig, *Vorbild und Vernunft*. Die Regelung von Lachen und Scherzen im mittelalterlichen Islam, Hildesheim 1993.

And, Metin, *A History Of Theatre and Popular Entertainment in Turkey*, Ankara 1963/1964.

And, Metin, *Geleneksel Türk Tiyatrosu, Köylü ve Halk Tiyatrosu Gelenekleri*, Ankara 1985.

Anderson, M.S., *The Eastern Question* 1774 -1923. A Study in International Relations. Londra 1966.

Arai, Masami, *Turkish Nationalism in the Young Turk Era*, Leiden vd., 1992.

Arseven, Celâl Esat, *Eski Galata ve Binâları*, [Latin harfleriyle tıpkıbasımı: İstanbul 1329] İstanbul 1989. [ARSEVEN 1989a olarak geçer].

Arseven, Celâl Esat, *Eski İstanbul*, [Latin harfleriyle tıpkıbasımı: İstanbul 1328] İstanbul 1989. [ARSEVEN 1989b olarak geçer].

Arseven, Celâl Esat, *Sanat ve Siyaset Hatıralarım*, İstanbul 1993.

Artuç, İbrahim, *Balkan Savaşı*, İstanbul 1988.

Asher, Mustafa vd., *Die Geschihchte der Türkischen Malerei*. Cenevre 1989.

Baha, Tevfik, *Birey Felsefesi*, (Anarşizmin Osmanlıcası–1) ed. ve çev. Burhan Şaylı. [Felsefe-i Ferd. İstanbul 1332'den çeviri], İstanbul 1992.

Baha, Tevfik, *Felsefe-i Ferd*, İstanbul 1332.

Balkan Harbi 1912-1913. c. 1, Harbin Sebepleri, Askeri Hazırlıklar ve Osmanlı Devletinin Harbe Girişi,

(T.C. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmi Yayınları, S.4) Ankara 1970. [*Balkan Harbi* 1970 olarak geçer.]

Bartl, Peter, *Die albanischen Muslime zur Zeit der Nationalen nabhängigkeitsbewegung (1878-1912)*, Wiesbaden 1968.

Bartl, Peter, *Albanien vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Münih 1995.

Benbanaste, Nesim, *Örneklerle Türk Musevi Basınının Tarihçesi*, İstanbul 1988.

Brummett, Palmira, "Fashion Satire, Imperialism and the 1908 Ottoman Revolution" *Turkish Studies Association Bulletin* 14, S. 1, 1990 içinde, s. 39-41.

Brummett, Palmira, "Dogs, Women, Cholera, and other Menaces in the Streets: Cartoon Satire in the Ottoman Revolutionary Press, 1908-1911, " *International Journal of Middle East Studies*, c. 27, S. 4, Kasım 1995 içinde, s. 433-460.

Canner, Efthymeria, "La Presse Satirique Grecque d'Istanbul au Lendemain de la Révolution Jeune-Turque: Le Journal Embros," Fenoglio, Iréne ve François Georgion (ed.), *L'Humour en Orient*. [Revue du Monde Musulman et de la Méditeranée 77-78] içinde, Aix-en-Provence 1995, s. 112-121.

Çapanoğlu, Münir Süleyman, *Basın Tarihimizde Mizah Dergileri*, İstanbul 1970.

Çelik, Zeynep, *The Remaking of İstanbul*, Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century, Berkeley 1986.

Cevdet Kudret [Solok], Karagöz, 3 c., Ankara 1968-1970.

Çeviker, Turgut, *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü*-I. Tanzimat ve İstibdat Dönemi (1867-1878 / 1878-1908), İstanbul 1986.

Çeviker, Turgut, *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü*-II, Meşrutiyet dönemi (1908-1918), İstanbul 1988.

Çeviker, Turgut, *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü*-III, Kurtuluş Savaşı Dönemi (1918-1923), İstanbul 1991.

Çeviker, Turgut, *Karikatür Üzerine Yazılar*, İstanbul 1997.

Crampton, Richard, J., *Bulgaria* 1878-1918, A History, New York 1983.

Dakin, Douglas, *The Unification of Greece 1770-1923*, Londra 1972.

Davison, Roderic H., *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton 1963.

Dixmier, Élisabeth ve Michel, *L'Assiette au Beurre*, Revue Satirique Illustrée 1901-1912, Paris 1974.

Dumont, Paul ve François Georgeon, "La Mort d'un Empire (1908-1923)". Robert Mantran (ed.), *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris 1989 içinde, s. 577-647. [Dumont ve Georgeon 1989 olarak geçer.]

Dumont, Paul, "La Période des Tanzîmât (1839-1878), Robert Mantran (ed.), *Histoire de l'Empire Otoman*, Paris 1989 içinde, s. 459-522.

Emiroğlu, Kudret, "Trabzon'da Avusturya Boykotu 1908," *Toplumsal Tarih* S.8, Ağustos 1994 içinde, s.17-21.

Eyice, Semavi, "Celâl Esad Arseven,." *Belleten* 142, Nisan 1972 içinde, s. 173-202.

Farah, Irmgard, *Die deutsche Pressepolitik und Propagandatätigkeit im Osmanischen Reich von 1908-1918*, Unter besonderer Berücksichtigung des "Osmanischen Lloyd". (Beiruter Texte und Studien, ed.:Orientinstitut der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft,. c. 50.) Beyrut ve Stuttgart 1993.

Fischer, Fritz, *Krieg der Illusionen*. Die deutsche Politik 1911-1914, Düsseldorf 1969.

Georgeon, François, "La Presse Satirique Ottomane. Miroir de la Ville." *Cahier de Tunesie* 34, 1986, S. 137-138 içinde, s. 309-323.

Georgeon, François, "La Montée du Nationalisme Turc dans l'État Ottoman (1908-1914). Bilan et Perspectives." *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée* 50, 1988. c. 4 içinde, s. 30-44.
Georgeon, François, "Le Dernier Sursaut (1878-1908)." Robert Mantran (ed.), *Histoire de le l'Empire Ottoman.* Paris 1989 içinde s. 523-576.
Georgeon, Framçois, "Au Bord du Rire et des Larmes" Stéphane Yerasimos (ed.), *Istanbul 1914-1923.* Capitale d'un Monde Illusoire ou l'Agonie des Vieux Empires. Paris 1992. içinde, s. 78-105.
Groc, Gérard ve İbrahim Çağlar, *La Presse Française de Turquie de 1795 à nos Jours.* Histoire et Catalogue. İstanbul 1985.
Hanioğlu, M. Şükrü, "Genesis of the Young Turk Revolution 1908." *Osmanlı Araştırmaları* 3, 1982 içinde, s. 276-300.
Heinisch, Severin, *Die Karikatur.* Über das Irrationale im Zeitalter der Vernunft. Viyana vd. 1988.
Hölzle, Erwin (ed.), *Quellen zur Entstehung des Ersten Weltkrieges.* Internationale Dokumente 1901-1914. (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte der Neuzeit. Freiherr vom Stein-Gedächnisausgabe. c. 27.) Darmstadt 1978.
Hösch, Edgar, *Geschichte der Balkanländer.* Von der Frühzeit bis zur Gegenwart. Münih, 1988.
İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrıazamlar.* İstanbul 1964.
İnankur, Zeynep, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul'a Gelen Batılı Sanatçılar." Zeynep Rona (ed.), *Osman Hamdi Bey ve Dönemi.* Sempozyum 17-18 Aralık 1992, İstanbul 1993 içinde, s. 75-82.
Jaeckh, Ernst, *Der aufsteigende Halbmond.* Auf dem Weg zum deutschtürkischen Bündnis. Stuttgart ve Berlin 1915.
Jaeschke, Gotthard, "Der Turanismus der Jungtürken. Zur osmanischen Außenpolitik im Weltkriege." *Die Welt des Islams* XXIII, 1941 içinde, s. 1-54.
Jaeschke, Gotthard, "Zum Eintritt der Türkei in den Weltkrieg." *Die Welt des Islams* N.S. XIX, 1979 içinde, s. 223-225.
Kocabaşoğlu,Uygur, "Hayal Perdesinden Gazete Sayfalarına Karagöz." *Tarih ve Toplum* 46, Ekim 1987 içinde, s. 34-35.
Kocabaşoğlu, Uygur, "Punch." *Tarih ve Toplum 102,* Haziran 1992 içinde, s.12-15.
Konrad, Ruprecht, *Nationale und internationale Tendenzen im "Simplicissimus" (1896-1933).* Bayreuth 1975.
Kudret, Cevdet, bkz.: Cevdet Kudret, "La Caricature en Turquie." *Revue du Monde Musulman* 6, 1908, S. 2 içinde, s. 160-177.
Landau, Jacob M., *Pan-Turkism in Turkey.* A Study of Irredentism. Londra 1981.
Landau, Jacob M., *The Politics of Pan-Islam.* Ideology and Organization. Oxford 1990.
"Les Journaux Satiriques." *Revue de Monde Musulman* 6, 1908, S. 2 içinde, s. 326-335.
Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey.* Londra vd. 1961.
Lloyd, T.O., *The Britisch Empire* 1558-1983. Oxford vd. 1984.
Löhr, Hanns Christian, *Die Albanische Frage. Konferenzdiplomatie und Nationalstaatsbildung im Vorfeld des Ersten Weltkrieges unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Außenpolitik* [Diss.] Bonn 1992.
Mantran, Robert (ed.), *Histoire de l'Empire Ottoman.* Paris 1989.
Mantran, Robert, "Les Débuts de la Question d'Orient (1774-1839)." Robert Mantran (ed.), *Histoire de l'Empire Ottoman,* Paris 1989 içinde, s. 421-458.

Mattei, Jean – Louis, "Otuz Yıl Boyunca Cinayet" veya "L'Assiette Au Beurre"e Göre II. Abdülhamit İmgesi." *Tarih ve Toplum* 118, Ekim 1993 içinde, s. 47-51.

Mattei, Jean - Louis, "Fransız Basınında II.Wilhelm. Kızıl Kayser." *Toplumsal Tarih* 5, Mayıs 1994 içinde, s. 23-27.

McCarthy, Justin, "Ottoman Bosnia, 1800 to 1878." Pinson, Mark (ed.), *The Muslims of Bosnia-Herzegovina*. Their Historic Developement from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia. Cambridge (Massachusetts) 1993 içinde, s. 54-83.

Oral, Fuad Süreyya, *Türk Basın Tarihi 1728-1922*. 1831-1922. Osmanlı İmparatorluğu Dönemi. O.O. o.J. [ORAL o.J.a olarak geçer]

Oral, Fuad Süreyya, *Türk Basın Tarihi 1919-1965*. Cumhuriyet Dönemi. O.O. o.J. [Oral o.J.b olarak geçer]

Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı*. Hayat-ı Hususiye ve Siyasiyesi. 3 c. İstanbul, 1327. [3. cild 1327'de yazarın terekesinden A[hmed] R[efik] [Altınay] tarafından yayınlamıştır]

Owen, Roger, "The 1838 Anglo-Turkish Convention: An Overview." *New Perspectives on Turkey* 7, İlkbahar 1992 içinde, s. 7-14.

Pamukciyan, Kevork, "Mizahî Hayal" Gazetesinin Ermeni Harfli Türkçe Baskısı." *Tarih ve Toplum* 42, Haziran 1987 içinde, s. 36-40.

Pamukciyan, Kevork "Fausto Zonaro'nun Bilinmeyen Bazı Tabloları." *Tarih ve Toplum* 44, Auğustos 1987 içinde, s. 24-30.

Papacosma, S. Victor, *The Military in Greek Politiks*. The 1909 Coup D'État. Kent State 1977.

Pinson, Marc (ed.): *The Muslims of Bosnia-Herzegovina*. Their Historic Developement from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia. Cambridge, Mass. 1993.

Quataert, Donald, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908*. Reactions to European economic Penetration. New York ve Londra 1983.

Quataert, Donald, "The Young Turk Revolution: Old and New Approaches." Donald Quataert, *Workers, Peasants and Economic Change in the Ottoman Empire 1730-1914*. Analecta Isiana VI. İstanbul 1993 içinde, s. 41-48. / *Bulletin* : Middle Eastern Studies Association, Temmuz 1979 sayısındaki makalenin tıpkıbasımı][Quataert 1993a olarak geçer]

Quataert, Donald, "The Economic Climate of the Young Turk Revolution of 1908". .Donald Quataert, *Workers, Peasants and Economic Change in the Otoman Empire 1730-1914*. Analecta Isiana VI. İstanbul 1993 içinde, s. 49-62. [Journal of Modern History, Eylül 1979 sayısında çıkan makalenin tıpkıbasımı], [Quataert 1993b olarak geçer].

Reshef, Ouriel, *Guerre, Mythes et Caricature*. Au berceau d'une mentalité française. Paris 1984.

Ritter, Hellmut, *Karagös*: Türkisches Schattentheater. Erste Folge. Hannover 1924.

Ritter, Hellmut, *Karagös*: Türkisches Schattentheater. Dritte Folge. Wiesbaden 1953.

Şahin, Mustafa, "Karagöz'den Punch'a Nazire." *Tarih ve Toplum* 122, Şubat 1994 içinde, s. 107-111.

Schneider, Franz, *Die politische Karikatur*. Münih 1988.

Schöllgen, Gregor, *Imperialismus und Gleichgewicht*. Deutschland, England und die orientalische Frage 1871-1914. Münih 1984.

Schwind, Klaus, *Satire in funktionalen Kontexten*: Theoretische Überlegungen zu einer semiotisch orientierten Textanalyse. Tübingen 1988.

Şeni, Nora ve François Georgeon, "Istanbul dans la Presse Satirique Ottomane (1970-1876)." Nathalie Clayer vd., (ed.), *Presse Turque et Presse de Turquie.* (Varia Turcica c. XXIII.) İstanbul 1992. içinde, s. 51-57.

Şeni, Nora, "La Mode et le Vêtement Féminin dans la Presse Satirique d'Istanbul á la Fin du XIX . Siécle." Nathalie Clayer vd. (ed.) Presse Turque et Presse de Turquie. (Varia Turcica c. XXIII.) İstanbul 1992 içinde, s. 189 – 209.

Shaw, J. Stanford ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey.* Vol. II Reform, Revolution, and Rebuplic: The Rise of Modern Turkey 1808-1975. Cambridge vd., 1977.

Solok, Cevdet Kudret, bkz.: Cevdet Kudret [Solok].

Spies, Otto. "Die moderne türkische Literatur." *Handbuch der Orientalistik Erste Abteilung.* c. 5 , Turkologie. Leiden 1963 içinde, s. 336-382.

Test, George A., *Satire.* Spirit And Art. Tampa, Florida 1991.

Thornton, Lynn,"Frauenbilder. Zur Malerei der Orientalisten". *Europa und der Orient.* (ed. Gereon Sievernich ve Hendrik Budde.) Berlin 1989 içinde, s. 342-355.

Toledano, Ehud R. , *The Ottoman Slave Trade and its Suppression:* 1840-1890. Princeton 1982.

Topuz, Hıfzı, *Yüz Soruda Türk Basın Tarihi.* İstanbul 1973.

Topuz, Hıfzı, *Caricature et Société.* [Paris] 1974.

Toros, Taha, "Türk Karikatürünün Babası Cemil Cem." *Tarih ve Toplum* 4, Nisan 1984 içinde, s. 32-35.

Toros, Taha, "Türk Karikatürünün Babası Cemil Cem." *Tarih ve Toplum* 77, Mayıs 1990 içinde, s. 30-33.

Trumpener, Ulrich, *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918.* Princeton, N.J. 1968.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler.* c. I. İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918. İstanbul 1984.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler.* Cild III. İttihat ve Terakki. Bir Çağın, bir Kuşağın, bir Partinin Tarihi. İstanbul 1989.

Tuncay, Mete, *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925.* Ankara 1967.

Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi.* İstanbul, 1994. [Birinci basım 1966.]

Üngör, Ethem Ruhi, *Karagöz Musikisi.* Ankara 1989.

Ursinus, Michael, "Zur Diskussion um "*millet*" im Osmanischem Reich". *Südost-Forschungen* 48, 1989 içinde, s. 195-207.

Üsdiken, Behzat, Eski Beyoğlu'nda, Restaurant, Birahane, Bar, Gazino ve Meyhaneler – X". *Toplumsal Tarih* 15, Mart 1995 içinde, s. 30-35.

Veinstein, Gilles, "Les Provinces Balkaniques (1606-1774)." Robert Mantran (ed.), *Histoire de l'Empire Ottoman.* Paris 1989 içinde, s. 287-340.

Yalman, bkz. Ahmed Emin.

Yücebaş, Hilmi, *Karikatür Üstadlarımız.* Cem ve Ramiz. Hayatları - Karikatürleri - Hâtıraları. İstanbul 1959.

Zürcher, Erik Jan, *The Unionist Factor.* The Rôle of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905-1926. Leiden 1984.

Dizin

A

A. Rıfkı (yazar) 49, 50
Abdülhamid II. 26, 28, 31, 32, 35, 49, 52, 60, 62, 71, 82, 91, 122, 124, 128, 175, 177, 192
Ahmed Muhtar Paşa (Sadrazam) 37, 39, 158, 159, 161, 164, 166, 170, 177, 178
Ahmet Emin [Yalman] 51, 140
Ahmet Kemal (yazar) 50
Ahmet Nebil (yazar) 49, 50
Ahmet Rasim (yazar) 59
Ahmet Rıza (gazeteci) 52, 141
Aka Gündüz (yazar Enis Avni'nin müstear adı) 49, 54, 55
Alemdar (gazete) 53, 54, 71
Ali Fuat (gazeteci) 44, 51, 54, 71,
Ali Haydar (gazeteci) 49, 50, 53, 54, 169
Arseven bkz. Celâl Esad

Ba

Baha Tevfik (yazar) 49, 51, 53, 54, 161, 169, 170, 201, 202, 205, 224, 225
Balkan Birliği 37, 40, 157, 170, 178, 180, 182, 193, 205, 206, 223, 225
Berlin Kongresi 34, 245
Bismarck, Otto von (Alman devlet adamı) 158
Boşboğaz [ile Güllâbi] (mizah gazetesi) 48
Bölükbaşı bkz. Rıza Tevfik

Ca

Cavit Bey bkz. Mehmet Cavit
Celâl Esad [Arseven] (Karikatürcü, sanat tarihçisi) 61, 65,
Celâl Nuri [İleri] (gazeteci) 65, 137
Celâl Sahir [Erozan] (gazeteci) 59, 238
Cemal (karikatürcü) 52
Cemil Cem, Mehmed (gazeteci, karikatürcü) 44, 60, 64, 67, 69, 70, 72, 95, 96, 109, 110, 118, 122, 154, 155, 165, 167, 183, 185, 189, 223
Cenab Şahabeddin (yazar) 58, 238
Cimcoz bkz. Salâh Cimcoz
Cumhuriyet Halk Partisi 44, 61

D

D. Mazloum (karikatürcü) 52
d'Ostoya, Georges (karikatürcü ve yazar) 65
Damat Fahir (karikatürcü) 60, 71
Darvinizm 51
demiryolu 30, 84, 85, 96, 114, 116
Doğu Rumeli 25, 28, 30, 85, 87

Ed

Edirne 38, 40, 164, 193, 195, 197, 199, 203, 204
Edward VII. (Büyük Britanya Kralı) 27, 76, 78, 79, 98, 110, 111
Embros (mizah dergisi) 67, 142
Enis Avni bkz. Aka Gündüz)
Enver Bey (sonra Paşa) 39, 41, 195, 217
Erozan bkz. Celâl Sahir

Fa

Fallières, Clément Armand (Fransa Cumh.bşk.) 76
Fahir bkz. Damat Fahir
Felsefe (dergi) 50, 53, 54

Ga

Galatasaray Mekteb-i Sultanisi 61, 70
Georgios I. (Yunan Kralı) 32, 149, 183
Girit (Kreta) 25, 32-33, 39, 99, 129, 131-141, 145, 223
Gündüz bkz. Aka Gündüz
Gürpınar bkz. Hüseyin Rahmi

Ha

Hakkı Paşa bkz.İbrahim Hakkı Paşa
Halil [Menteşe] 153, 248
Halit Naci (karikatürcü) 51, 52, 55, 72, 129, 133, 134
Hamdullah Suphi [Tanrıöver] 69
Hareket Ordusu 32, 54, 168
Heyet-i Mebusan 26, 43
hiciv, hicv 15, 57, 83
Hürriyet ve İtilaf Fırkası 36, 37, 39, 71, 161, 174
Hüseyin Cahit [Yalçın] (gazeteci) 165, 167
Hüseyin Hilmi Paşa (Sadrazam) 31
Hüseyin Rahmi [Gürpınar] (yazar) 69
Hüseyin Suat [Yalçın] (yazar) 59

İb

İbrahim Hakkı Paşa (Sadrazam) 32, 36, 70, 116, 133, 134, 145, 158,
İkdam 17, 89, 161

İleri bkz. Celâl Nuri ve Sedat Nuri
istibdat 26, 28, 91, 99, 107, 115, 122
İTC (İttihad ve Terakki Cemiyeti) 6, 27, 28, 31, 35, 40, 54, 61, 67, 68, 71, 149, 151, 158, 159, 161, 165, 170, 174, 195, 196, 217, 223, 225
İzzet Melih [Devrim] (yazar) 59
İzzet Ziya [Turnagil] (karikatürcü) 60, 64, 126,

Ja
Jaeckh, Ernst (yazar) 124
Jön Türk Devrimi 25, 27, 42, 54, 62, 70, 74, 76, 86, 124, 146, 191
Jön Türkler 26, 28, 31, 217

Ka
kalpak 91, 93, 105, 203
Kâmil Paşa (Sadrazam) 28, 29, 39, 79, 84, 99, 115, 118, 120, 122, 166, 185, 195, 223, 224,
Karay bkz. Refik Halit 44, 59, 69, 70, 72, 139, 223
Kasap, Teodor (yazar) 43
Kolaylı bkz. Neyzen Tevfik
Konstantin I. (Yunan Kralı) 210, 213
Kosova 22, 35, 36, 38, 146, 148, 182
Kuntay bkz. Mithat Cemal 59

La
L'Assiette au Beurre (mizah gazetesi) 65, 66, 227
L'Aurore (gazete) 63
Londra Konferansı 38-40, 194-195, 202, 206, 208
Lütfi Fikri (siyaset adamı) 174

M
M. Rifat (gazeteci) 49
Mahmud Şevket Paşa (Sadrazam) 32, 37, 39, 47, 71, 153, 154, 195, 197, 233
Mahmut Nedim (gazeteci) 49, 51, 53, 169
Mahmut Sadık (gazeteci) 49, 59
Makedonya 21, 22, 25, 27, 32, 34, 37, 38, 40, 76, 134, 141, 143, 145, 149, 175, 178, 193, 210, 223, 228
Meclis-i Mebusan 27, 28, 30, 34, 90, 142, 229,
megalo idea 179
Mehmed Reşad (Sultan) 32, 37, 39, 49, 147
Mehmet Baha (karikatürcü) 51, 52, 55, 56, 157, 205
Mehmet Cavit (İTC yöneticisi, maliye bakanı) 41, 159, 174
Mehmet Fazlı (karikatürcü) 52
Mekteb-i Bahriye 55
Mekteb-i Harbiye 54, 55, 62
Mekteb-i Mülkiye 54, 62
Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye 26
Memduh Süleyman (yazar) 51, 201
Meşveret 52
Milan Obrenovic (Sırp prensi, sonra kral) 24, 228
Mithat Cemal [Kuntay] (yazar) 59
mizah 5, 9, 10, 13, 18, 43, 44, 46, 48, 50, 56, 58, 60, 62, 64, 68, 70, 72, 107, 122, 124, 139, 141, 146, 169, 176, 184, 188, 197, 209, 222,
Muhammed Ali Şah (İran Şahı) 125

Na
Nazım Paşa (Harbiye Nazırı) 182, 183
Necmettin (karikatürcü) 52, 60, 145
Neyzen Tevfik [Kolaylı] (yazar ve müzisyen) 50,
Nikola (Karadağ Prensi) 24, 27, 73, 76, 78, 110, 125, 149, 206, 210, 214

Or
Orhan Seyfi [Orhon] (yazar) 56
Osmanlı Ahrar Fırkası 28, 31
Osmanlı Sosyalist Fırkası 54
31 Mart Olayı 31, 124, 167

Pa
Papatrehas (karikatürcü) 60, 66-67, 142-143
Partridge, Bernard (karikatürcü) 209
Petar (Sırp Kıralı) 183, 206, 210
Plaçek (karikatürcü) 135, 136
Punch (mizah dergisi) 209

Re
Refik Halit [Karay] (yazar) 44, 59, 69, 72, 139, 223
Reval 27, 76
Rıza Tevfik [Bölükbaşı] (yazar) 161, 174
Rigopoulos, A. (karikatürcü) 60, 66, 69, 153,

Sa
Sachsen-Coburg-Gotha-Kohâry, Ferdinand von (Bulgar Çarı) 28
Said Halim Paşa (Sadrazam) 40, 41
Said Paşa (Sadrazam) 36, 38, 158
Salâh Cimcoz (yazar) 58, 59, 61, 62, 72, 113, 115

Sanayi-i Nefise Mektebi 55, 62, 64, 70
sansür 107, 196
Saraybosna 41
Scarselli (karikatürcü) 60, 66, 153
Sciuto, Lucien (yazar) 59, 63
Sedat Nuri [İleri] (karikatürcü) 11, 60, 64, 149, 151, 152, 155
Sedat Simavi [karikatürcü) 69
Selanik 36, 38, 54, 63, 106, 114, 147, 168
Spencer, Herbert (filozof) 201
Suriye 153, 191
Süleyman Nazif (yazar) 59
Şark Meselesi 19, 76, 78, 87
***Şura-yı Ümmet* (gazete)** 31

Ta
Talat Bey (sonra Paşa) 67, 174
***Tanin* (gazete)** 31, 145, 146, 163, 165, 167, 185,
Tanrıöver bkz. Hamdullah Suphi 303
Trablus 36, 37, 114, 157, 158, 167
Turnagil bkz. İzzet Ziya 60, 64

Üt
Ütüciyan, Kirkor (klişeci) 53

Ve
Venizelos, Eleftherios (Yunan Başbakanı) 139,
Victor Emmanuel III. (İtalya Kralı) 76, 207, 209

Wi
Wied, Wilhelm von (Arnavutluk Kralı, Alman Prensi) 40, 209
Wilhelm II. (Alman Kayzeri) 73, 76, 84, 110, 112-115

Ya
Yalçın bkz. Hüseyin Cahit ve Hüseyin Suat
Yan, Henri (gazeteci) 57, 59, 63
***Yedigün* (resimli dergi)** 65

1908 yılında gerçekleşen "Genç Türk" devriminden sonra mizah dergileri halk arasında büyük ilgi gördü. Dergilerdeki karikatürler ve mizah yazıları, dönemin siyasî olaylarını nükteli bir biçimde yorumlayarak okurlara sundular. Dönemin karikatürlerine baktığımızda sosyal ve politik yaşamının bir görüntüsüyle karşılaşırız. Ama bundan neredeyse 100 yıl önce yaşanmış olan politik olaylar arasındaki bağlantıları yeterince bilmediğimizden bu karikatürlerin neleri ima ettiğini tam olarak anlayamayız. *Osmanlı Karikatüründe Balkan Sorunu* bu engeli aşmak için 1908-1914 tarihleri arasındaki olayların arka planı hakkında bilgi veriyor, dönemin yazarları, karikatüristleri ve yayımcılarını tanıtarak temsil ettikleri siyasî ideolojilerin canlı bir tablosunu çiziyor. *Osmanlı Karikatüründe Balkan Sorunu*, Jön Türklerin başlattıkları devrim hareketi ile Birinci Dünya Savaşı'nın çıkışı arasında yaşanan çeşitli sorunların üç ayrı mizah dergisi, Karagöz, Kalem ve Cem tarafından nasıl yansıtıldığını, bu dergilerde yayınlanan 77 karikatürü inceleyerek gözler önüne sermeye çalışıyor. Sık sık öne sürülen bir sava göre, Balkan Savaşı yenilgisi Türk toplumunda pek çok kişinin, Osmanlılık ideolojisine –yani devletin yönetimi altındaki çeşitli etnik grupların eşit haklara sahip olarak bir arada yaşamaları ilkesine– sırt çevirerek, azınlıkların boyun eğmek zorunda oldukları ulusal bir Türk devletine dönüşmeyi amaçlamasına zemin hazırladı. Kısacası, Balkan Savaşlarının sürdüğü zaman dilimi içerisinde Osmanlı ulusu kavramının yerini giderek Türk milliyetçiliği fikri aldı. Tobias Heinzelmann Freiburg ve Heidelberg'de İslâm tarihi ve kültürü ve sanat tarihi dallarında öğrenim gördü. 1999'dan beri Zürih Üniversitesinde Türk Dil ve Edebiyatı asistanıdır. "Tanzimat Döneminde Askeri Reformlar" konulu doktora tezi 2003'te Heidelberg Üniversitesinde kabul edildi. Çalışmalarını 19. ve 20. yüzyılda Osmanlı Devletinin toplum ve kültür tarihi, özellikle de Tanzimat devrindeki reformlar ve basın tarihi üzerinde sürdürüyor.

TARİH VE COĞRAFYA DİZİSİ

Kitap YAYINEVİ

ISBN 975-8704-67-2

9 789758 704675